

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Неля ГЕРАСИМЕНКО

ІСТОРІЯ МЕЖИГІР'Я

Київ - 2005

УДК 908 (477)
ББК 63 (4 Укр)
Г 37

ГЕРАСИМЕНКО Н. О.

Історія Межигір'я. К.: Інститут історії НАНУ, 2005. — 288 с.

ISBN 966-02-2871-6

В монографії висвітлено минуле Межигір'я — мальовничої місцевості, розташованої на Київщині між Вишгородом і с. Новими Петрівцями. Особливу увагу приділено історії Києво-Межигірського монастиря, який діяв тут з давніх часів і до початку ХХ ст., а в кінці ХVІІ і у ХVІІІ ст. був "військовим" храмом Запорозької Січі. Яскраво описано функціонування однієї з перших в Україні фаянсових фабрик, вироби якої представлені не лише у багатьох вітчизняних музеях, а й зарубіжних країн.

На основі значної кількості архівних джерел, більшість з яких уперше введено автором до наукового обігу, досліджується історія Межигір'я в контексті історії України і на основі аналізу загального й місцевого матеріалу визначено основні закономірності та особливості розвитку цього регіону.

Розрахована на науковців, краєзнавців, викладачів та студентів вузів, усіх, хто цікавиться історією України.

Відп. редактор доктор історичних наук ГУРЖІЙ О. І.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор ГОРБИК В. О.,
доктор історичних наук, професор ЩЕРБАК В. О.,
доктор історичних наук, професор ГАЛАГАН В. Я.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 7 від 26 червня 2003 р.

ISBN 966-02-2871-6

© Інститут історії України
НАН України
© Герасименко Н.О., 2005

ЗМІСТ

Вступ 4

Розділ I

Києво-Межигірський монастир 27

§ 1. Заснування монастиря у Межигір'ї 27

§ 2. Монастир за часів литовського та польського
володарювання 30

§ 3. Межигірська обитель у період Національної революції
та становлення Української козацької держави 53

§ 4. Під царським скіпетром і гетьманською булавою 83

Розділ II

Києво-Межигірська фаянсова фабрика 191

§ 1. Під керівництвом київської адміністрації 191

§ 2. У віданні Кабінету Його імператорської величності 206

§ 3. Під управлінням орендарів 229

Розділ III

Відновлення Києво-Межигірського монастиря 243

Висновки 255

Список скорочень 265

Додаток 267

Іменний покажчик 269

ВСТУП

Здобуття Україною незалежності й розбудова держави посилили в суспільстві інтерес до регіональної історії. Відтворення цілісної картини минулого, дослідження соціально-економічних, політичних і культурних проблем регіону дозволяють визначити перспективи й тенденції його розвитку на майбутнє, більш глибоко і всебічно осмислити багатовікову історію України, її здобутки та втрати.

Важливе місце в дослідженні регіональної історії займає історія Межигір'я - місцевості, розташованої в 20 км від Києва, між м. Вишгородом і с. Новими Петрівцями. Вона утворилася в результаті з'єднання декількох долин холмистого, порослого лісом правого берега Дніпра, що знижується в напрямку ріки.

Заховане серед лісів Межигір'я має давню, багатовікову історію. Це, насамперед, історія Києво-Межигірського монастиря, який з перервами діяв протягом багатьох століть. Дослідження його історії - проблема актуальна, оскільки історія церкви в Україні вивчена недостатньо. На необхідності її ґрунтового дослідження, підготовці й публікації фундаментальних праць наголошують чимало вчених¹.

Не менш яскравою сторінкою історії Межигір'я є створення та діяльність одного з перших фаянсових підприємств в Україні - Києво-Межигірської фабрики. Про цінність її виробів свідчить наявність їх у багатьох музеях України та в приватних колекціях. Так, у відомого історика В.Л. Модзалевського зберігалася збірка межигірського фаянсу з 10 предметів.

Значну колекцію межигірських виробів можна побачити в Національному історичному музеї України². Знаходяться вони й у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.І. Яворницького. Цікава доля дніпропетровської збірки. Надійшли вони до музею у Дніпропетровську від сім'ї нареченої, а згодом дружини відомого історика, академіка Д.І. Яворницького. Сестра його дружини, З.Д. Бурякова, розповідала, що їх сім'я раніше проживала в Києві, і у них був старовинний межигірський посуд. Коли ж майбутній академік став зустрічатися з нареченою, то переконав її та її батьків в історичній цінності межигірських виробів і необхідності передати їх до музею³.

Багата подіями історія Межигір'я здавна привертала увагу дослідників. Перші розвідки про цю місцевість з'явилися вже на початку XIX ст., коли монастир було закрито, а в його будівлях розташувалася фаянсова фабрика. Відвідавши її у 1816 р., відомий російський журналіст П. Свиньїн опублікував нарис про колишній монастир та стан діючої фабрики⁴.

Значну увагу автор приділив взаємозв'язкам межигірських ченців та запорожців. Він показав роль ченців у відверненні збройної сутички січових козаків з царськими військами під час ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі та подальшу їх долю після закриття монастиря у 1786 р.⁵

У нарисі охарактеризовані умови та оплата праці робітників Києво-Межигірської фабрики, стан виробництва та заходи по його вдосконаленню⁶.

1830 р. було опубліковано розвідку, присвячену історії Києво-Межигірського монастиря. В ній розповідається про події з часу його заснування і до ліквідації у 1786 р., описано межигірські церкви, зазначено, коли і на чий кошти вони були побудовані, ким освячені. У праці подано опис монастирського подвір'я, зведеного межигірськими ченцями в Києві, на Подолі⁷.

Автор розвідки побажав залишитися невідомим. Проте

М. Максимович вважав, що її написав священник межигірських церков, які продовжували діяти на території фабрики й після закриття монастиря, - Симеон Лободовський⁸.

Того ж 1830 р. побачила світ стаття М. Ф. Берлінського, в якій наведено дані про заснування головної церкви Києво-Межигірського монастиря - Спасо-Преображенського собору та подано його ґрунтовний опис⁹.

У 1854 р. в газеті "Санкт-Петербургские ведомости" було опубліковано нарис, автор якого, відвідавши Межигір'я, поділився враженнями від цієї місцевості та розповів про її історію¹⁰.

Більш ґрунтовне вивчення історії Межигір'я почалося в 60-ті роки XIX ст. У 1863 р. вийшла праця анонімного автора, в якій на основі значної джерельної бази досліджено історію монастиря¹¹. Автор уперше звернув увагу на те, що документальні джерела, в яких розповідається про монастир, датуються XVI ст., але в них йдеться про відновлення, а не про його заснування, що підтверджує його давню історію¹².

На думку автора зазначеної праці, межигірські ченці не брали участі в боротьбі між уніатами і православними, яка розгорнулася на українських землях після Берестейської унії 1596 р. Проте це не відповідає дійсності. Адже за участь у ній 31 березня 1613 р. межигірський ігумен Афанасій був викликаний на церковний суд уніатським митрополитом Іпатієм Потієм. Але монастир, як зазначив автор, дійсно залишився православним і, перебуваючи на значній відстані від населених пунктів, став притулком для людей, які шукали усамітнення¹³.

У праці охарактеризована діяльність ігумена Афанасія (1599-1613), яка, на думку автора, сприяла розбудові монастиря. Досліджено становище монастирської общини в період Національної революції в Україні (1648 - 1676 р.р.). Значну увагу автор приділив зв'язкам монастиря із Запорозькою Січчю, характеристиці його економічного стану та оцінці діяль-

ності деяких межигірських ігуменів та архімандритів, настоятелів монастиря з кінця XVII та у XVIII ст.¹⁴

Історію Межигір'я описав у своїй праці про населені місцевості Київської губернії Л. Похилевич¹⁵. У ній викладено коротку історію монастиря до його закриття у 1786 р., зазначено, що у 1796 р. біля Межигір'я було знайдено фарфорову й фаянсову глину, й імператриця прийняла рішення відкрити в цій місцевості фабрику та підпорядкувати її Київському магістрату. В дійсності ж великі родовища глини були знайдені в 1795 р. у Києво-Печерських горах, і Міська дума Києва просила імператрицю відкрити фабрику у будівлях колишнього монастиря¹⁶.

Автор зазначив також, що 1858 р. фабрика була здана в оренду купцю Барському (точніше - її взяли в оренду купці 3-ої гільдії брати Микола та Василь Барські)¹⁷.

Л. Похилевич досить критично оцінив роботу підприємства у другій половині XIX ст. Він вважав, що головною причиною її нерентабельності було засилля іноземних майстрів¹⁸. Це, звичайно, мало місце. Проте основними причинами занепаду фабрики були насамперед відстала технічна оснащеність та напівкріпацька організація праці, характерні для промисловості Російської імперії.

Автор приділив увагу й тогочасному стану межигірських церков. Він зазначив, що до передачі фабрики в оренду на її території діяли дві церкви, на утримання яких щорічно з казни відпускалося 219 руб. 54 коп. Після передачі фабрики в оренду кошти перестали надходити. Тому, за наказом Синоду від 31 грудня 1861 р., для священнослужіння в межигірських церквах зі штату Києво-Печерської лаври було призначено одного ієромонаха та одного послушника¹⁹.

Вагомий внесок у вивчення історії Межигір'я Михайла Максимовича - відомого вченого, першого ректора Київського університету. 1864 р. вийшла його стаття про Межигір'я, а

наступного року було опубліковано ґрунтовне дослідження "Сказание о Межигорском монастыре". Обидві праці, а також замітка "Слухи о Межигорье" увійшли до другого тому 3-томного зібрання праць, виданого у 1878-1880 рр. уже після смерті вченого під редакцією В. Антоновича, коштом Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства. 1890 р. "Сказание о Межигорском монастыре" побачило світ у вигляді окремої брошури²⁰.

У своїх працях, на основі значної джерельної бази, М. Максимович проаналізував історію монастиря з давніх часів до його закриття у 1786 р. та діяльність деяких межигірських ігуменів та архимандритів. Значну увагу вчений звернув на внесок у розбудову монастиря відомого церковного діяча, межигірського ігумена Афанасія. У той період Києво-Межигірський монастир, на думку дослідника, став відомий у православному світі і одержав грамоту на ставропігію, за якою межигірські ченці підпорядковувалися безпосередньо константинопольському патріарху²¹.

Максимович проаналізував економічне становище монастиря в другій половині XVII ст., і звернув увагу на значну підтримку, яку надав монастирю колишній межигірський чернець, московський патріарх Іоакім. У праці наведено його біографічні дані²².

Вчений показав зв'язки межигірських ченців і запорозьких козаків, встановлені з кінця XVII ст., згадав про передачу в підпорядкування Києво-Межигірському січового Самарського "військового" монастиря²³.

Значну увагу історії Києво-Межигірського монастиря та її висвітленню в працях своїх попередників приділив М.В. Закревський²⁴. Він проаналізував погляди вчених на заснування монастиря і дійшов висновку, що відомості про причетність до цієї події суздальського князя Андрія Боголюбського є сумнівними. Автор аргументував його тим, що в Іпатьївському

літопису під 1161 р., коли, за даними межигірських ченців, церква Білого Спаса була побудована, поруч із Вишгородом знаходилася божниця, а їх зводили там, де не було церков²⁵.

Заснування Києво-Межигірського монастиря відбулося, як вважав М. В. Закревський, у XVI ст. Монастир був бідним через постійне розорення кримськими татарами, та внаслідок поширення на українських землях Речі Посполитої уніатства й переслідування православних²⁶.

Значний інтерес становить здійснений вченим опис межигірських церков, особливо церкви в Пекарницькій печері, її відновлення 1700 р. та в XIX ст.²⁷

М. В. Закревський охарактеризував діяльність настоятелів монастиря, заперечивши думку Є.М. Крижанівського, нібито межигірські ченці та їх ігумени й архимандрити були малограмотні, і зазначив, що серед них були відомі церковні діячі, єпископи, митрополити і навіть патріарх московський²⁸. У праці подано короткий опис Києво-Межигірської фаянсової фабрики²⁹.

Історії монастиря присвячено розвідку Г. Шиманського - наглядача межигірських церков, які діяли на території фабрики після закриття монастиря³⁰. Автор охопив період з давніх часів і до його закриття у 1786 р., користуючись переважно опублікованими раніше працями та розповідями старожилів. Тому наведені ним відомості, у тому числі і найбільш цінна частина праці - списки настоятелів монастиря, священників межигірських церков після його ліквідації та директорів і наглядців фаянсової фабрики, потребують деяких уточнень³¹.

Історії Києво-Межигірського монастиря після знищення у 1775 р. Запорозької Січі і до ліквідації монастиря у 1786 р. присвячена стаття П.О. Терновського³², в якій проаналізовано економічне становище монастиря, зазначено матеріальні труднощі межигірських ченців, що виникли у зв'язку із ліквідацією Запорозької Січі, та показано їх боротьбу за земельні володіння

підпорядкованого Межигірському Самарського монастиря³³.

З відновленням монастиря у 1884 р. значно зросла кількість публікацій з його історії. Того року було опубліковано розвідку анонімного автора, присвячену аналізу двох поминальників монастиря³⁴. На їх основі автор склав таблицю про час правління межигірських ігуменів та архимандритів³⁵.

Дослідженню історії монастиря присвячено розвідку О. Андрієвського³⁶. Автор розповів про значення монастиря в історії України і підкреслив необхідність підготовки його ґрунтовної історії. Він проаналізував діяльність межигірського архимандрита Никанора і встановив, що він управляв монастирем з 1759 до 1768 р., коли трагічно загинув по дорозі у Межигір'я. Історії монастиря присвячено ще дві статті автора³⁷.

Про зв'язки Києво-Межигірського монастиря із Запорозькою Січчю йдеться в одному з розділів дослідження А.О. Скальковського³⁸. Автор наводить документальні матеріали про визнання Києво-Межигірського монастиря "військовим" монастирем Запорозької Січі³⁹. Він пише про спробу київського митрополита Гедеона Четвертинського підпорядкувати монастир Київській митрополії, про незадоволення запорожців відкликанням із Січі ченців та надання московським патріархом Іоакімом грамоти монастирю на ставропігію. Вона опублікована у додатках до названої праці⁴⁰.

Після знищення у 1709 р., за наказом Петра I, Запорозької Січі запорожці перебували "під татарською протекцією" у заснованій ними Січі в урочищі Олешках. Після повернення в 1734 р. запорожців у межі Російської імперії і заснування Нової Січі, як зазначає Скальковський, взаємовідносини січових козаків і межигірських ченців було відновлено. Автор справедливо зауважує, що найважливіші рішення щодо діяльності запорожських церков і Самарського монастиря приймало січове керівництво⁴¹.

Про маловідомий епізод з історії взаємовідносин межигірських ченців із царським урядом йшлося в документі, опублікованому 1889 р. російським вченим О. Востоковим з авторською передмовою⁴².

1890 р. вийшов 2-томний збірник праць дослідника історії церкви, викладача Духовної академії і члена Вченого комітету при Синоді Є.М. Крижанівського. До першого тому увійшла його стаття, присвячена історії Києво-Межигірського монастиря⁴³. Назва, зміст статті повністю збігаються зі статтею анонімного автора, яка була опублікована 1863 р. в "Киевских епархиальных ведомостях". Тому можна приєднатися до думки М. Максимовича і М. Закревського, що автором останньої теж був Є.М. Крижанівський⁴⁴.

Значну увагу взаємовідносинам Києво-Межигірського монастиря і Запорозької Січі приділив відомий вчений Д.І. Яворницький у першому томі праці "Історія запорозьких козаків", виданої вперше у Санкт-Петербурзі 1892 р. Вчений показав певну етичну й духовну залежність запорозьких церков з 70 років XVI ст. від Терехтемирівського, а з 1676 р. — від Києво-Межигірського монастирів. На думку вченого, останній користувався особливою довірою у запорожців, оскільки мав статус ставропігійності й перебував у безпосередній залежності від патріаршого престолу⁴⁵.

Д. Яворницький розповів про протидію запорожців спробам київського митрополита Гедеона підкорити в 1686 р. запорозькі церкви своїй владі, їх невдоволення межигірським ігуменом, який змушений був підкоритися митрополитові й відізви з Січі своїх церковнослужителів. Він визначив причини, що призвели до відміни у 1688 р. московським патріархом Іоакімом рішення київського митрополита та відновлення статусу монастиря як "військового" Запорозької Січі⁴⁶.

Зв'язок Січі і монастиря, за даними вченого, перервався на деякий час через зруйнування у 1709 р., за наказом царського уряду, Запорозької Січі і переселення запорожців під протекцію

кримського хана, де вони проживали до 1734 р. У той час духовенство для служіння в запорозьких церквах прибувало до них із Константинополя та Афона. З поверненням у 1734 р. січовиків під протекцію Російської імперії, їх зв'язок з межигірськими ченцями, як вірно зазначив Д. Яворницький, знову було відновлено, і він функціонував аж до зруйнування Січі у 1775 р.⁴⁷

Дослідженню однієї з найменш відомих сторінок історії Києво-Межигірського монастиря присвячена розвідка С. Голубева⁴⁸. Вчений довів, що сподвижник київського митрополита Петра Могили, єпископ мстиславський, оршанський і могилівський Йосип Бобрикович ніколи не був межигірським ігуменом. На початку XVII ст., приблизно з 1619 р. по 1 вересня 1621 р., настоятелем монастиря був не він, а ігумен Ісайя Копинський⁴⁹.

Відновленню монастиря в 1884 р. присвячено статтю анонімного автора, опубліковану 1895 р. В ній зазначено, що настоятелем відновленого чоловічого монастиря було призначено архімандрита Іону. В його віданні залишався й очолюваний ним раніше Троїцький монастир, приєднаний до Києво-Межигірського. Однак через вік і хвороби архімандрита та бездіяльність ченців монастир протягом 3 років так і не було відновлено. Тому, на думку автора розвідки, цей монастир було перетворено на жіночий. І за кілька місяців черниці зробили для його впорядкування більше, ніж ченці за 9 років⁵⁰.

1895 р. вийшла друком ще одна стаття анонімного автора, в якій йшлося про історію побудови на межигірському подвір'ї на Подолі церкви св.Пантелеймона⁵¹.

Про епізод з історії Києво-Межигірського монастиря як "військового" Запорозької Січі йдеться у розвідці протоієрея Петра Орловського⁵². Автор засвідчив існування давніх зв'язків між монастирем і Січчю та описав події, які відбулися на Січі в 1758 р., куди з Греції для збору пожертвувань прибув меле-

тинський єпископ Анатолій⁵³. Останній, як зазначено у праці, спробував заснувати на Січі власну єпархію і став призначати в січових церквах ченців із Греції та Молдавії. Такі дії єпископа викликали стурбованість межигірського архімандрита, який повідомив про них Синод. На пропозицію останнього Сенат Російської імперії та гетьман К. Розумовський прийняли укази про вигнання єпископа Анатолія із Січі. Коли ж запорожці не виконали ці укази, то Синод домогся дозволу на його арешт. Довідавшись про це, єпископ залишив Січ і від'їхав за кордон⁵⁴.

П. Орловський розповів про встановлення в Січі архімандрії, за царським указом від 21 червня 1774 р. Першим архімандритом, як вірно відмітив автор, було призначено ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Володимира Сокальського, який залишався водночас начальником січових церков з підпорядкуванням Київській єпархії⁵⁵.

Він описав реакцію межигірських ченців на встановлення в Січі архімандрії, їх скарги до Синоду про неможливість функціонування монастиря без підтримки Січі, їх листування з цього питання з консисторією. Автор зазначив, що київський митрополит Гавриїл Кременецький не встиг прийняти рішення щодо нього, оскільки вже 4 червня 1775 р., за указом імператриці Катерини II, Запорозьку Січ було ліквідовано⁵⁶.

Значну увагу історії Києво-Межигірського монастиря приділив у своїй праці з історії і топографії древнього Києва М.Петров⁵⁷. На думку дослідника, монастир було засновано не пізніше XII ст. Під час нападу татар у XIII ст. його було зруйновано, а ченці сховалися в навколишніх лісах та викопаній ними печері. Відновлення монастиря сталося при київському князі Михайлі Всеволодовичу, який побудував дерев'яну церкву св. Миколи⁵⁸.

Автор відзначив допомогу, отриману монастирем від московського патріарха Іоакіма, який прийняв у монастирі постриг у ченці і в пам'ять про це допоміг у будівництві кам'яної Спасо-

Преображенської церкви та надав монастирю грамоту на ставропігію⁵⁹. М. Петров навів відомості про відновлення церкви св. Онуфрія в скиту на Пекарницькій горі та про закриття монастиря у 1786 р.⁶⁰

Він проаналізував події, пов'язані з відновленням Києво-Межигірського монастиря у 1884 р., його діяльність у 80-90 рр. XIX ст. спочатку як чоловічого, а згодом жіночого. Останній було підпорядковано Києво-Покровському жіночому монастирю. З того часу, за даними М. Петрова, він став швидко розбудовуватися⁶¹.

Вчений опублікував також добірку документів з історії Києво-Межигірського монастиря⁶².

Дослідження історії Межигір'я продовжувалось і на початку XX ст. 1901 р. було опубліковано документи із історії взаємозв'язків межигірських ченців із запорозькими козаками⁶³. 23 листопада 1903 р. Л. Добровольський виступив у Київському реальному училищі з доповіддю про історію Межигір'я. Пізніше вона вийшла друком у журналі "Києвлянин"⁶⁴.

Автор самокритично визнав, що виклав "не повне" минуле Межигір'я і не на основі першоджерел. Проте публікація матеріалів доповіді Л. Добровольського мала не тільки пізнавальне значення, адже в ній описано стан Києво-Межигірського монастиря на початку XX ст. На підставі аналізу давнього минулого й тогочасного стану монастиря автор дійшов висновку, що історія Межигір'я - не строкатий калейдоскоп подій, а мікрокосм української історії⁶⁵.

1903 р. було опубліковано звіт М.П. Істоміна про поїздку до Межигір'я, яку він здійснив у 1902 р.⁶⁶ Автор описав архітектуру та іконопис Києво-Межигірського монастиря, порівняв внутрішнє оздоблення та іконопис церкви св. Миколи в Києво-Печерській лаврі і Спасо-Преображенської в Києво-Межигірському монастирі і довів їх ідентичність, незважаючи на те, що в лаврі іконопис більший за розміром і оригінальніший

за іконографічними темами⁶⁷.

Істомін описав тогочасний стан межигірських церков, їх збереженість, звернув увагу на ікони, які висіли у храмах та іконостас Спасо-Преображенської церкви і довів їхнє місцеве походження. Автор оцінив проведену в церкві реставрацію стінопису, що, на його думку, зроблено не досить професійно. Він подав також опис Петропавлівської церкви, зазначивши, що вона побудована на кошти останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського. Її іконостас, як зазначив Істомін, схожий на іконостас Спасо-Преображенської церкви, але іконографічний розпис простіший і бідніший, що, на його думку, пояснюється більшим обмеженням у коштах⁶⁸.

Дослідженню церковного начиння та портретів, які знаходились у Києво-Межигірському монастирі, та їх мистецтвознавчій оцінці присвячено дві розвідки В.Н. Перетца⁶⁹.

У 1907 р. було опубліковано статтю А. Хребтова, в якій розглянуто історію Межигір'я⁷⁰. Автор назвав без будь-яких коментарів нову дату заснування монастиря - 1008 р. та виклав його історію до 1786 р. Він проаналізував також історію фаянсової фабрики, що діяла на території колишнього монастиря. Після її закриття в 1860 р., причиною чого була, на думку автора, неефективність виробництва і перевищення видатків над прибутками, монастир було відновлено. Проте архимандрит Іона, призначений настоятелем, був поганим організатором і замість відродження монастиря, призвів до його занепаду⁷¹.

Значну увагу автор приділив печері на Пекарницькій горі, яку відкрили у 1903 р. У печері, як встановив А. Хребтов, за даними старовинного євангелія, у 1555 р. за ігумена Онуфрія почала діяти церква, а під час її відновлення 1723 р. там було знайдено срібний напрестольний хрест⁷².

Відомості з історії Києво-Межигірського монастиря наведені в дослідженнях В.О. Біднова. Так, вивчаючи архів Самарського монастиря, який був підпорядкований Києво-Межи-

гірському, автор знайшов і вмістив у своїй праці опис останнього за 1769 р.⁷³

Малодослідженій проблемі в історії Києво-Межигірського монастиря - діяльності січового архімандрита, межигірського ієромонаха Володимира Сокальського, присвячені ще дві розвідки вченого⁷⁴.

На початку ХХ ст. опубліковані праці, в яких висвітлено окремі питання з історії монастиря та фабрики⁷⁵.

Історію Межигір'я досліджував також відомий вчений О. Оглоблін. Очоливши роботу по систематизації архіву Києво-Межигірської фабрики, він написав про неї ряд статей⁷⁶. Історії фабрики присвячено розділ монографії вченого "Кріпацька фабрика", що мала вийти в світ 1931 р. у видавництві ВУАН-ДВОУ "Пролетар", обсягом 284 сторінки. Майже закінчена друком, вона була знищена за рішенням цензури⁷⁷.

Неопублікованим залишився і нарис про Києво-Межигірську фаянсову фабрику Н.Д. Полонської-Василенко. Значну увагу в дослідженні приділено безпосередньо технічному оснащенню й технології виробництва, умовам праці на фабриці, опису її виробів. У додатках автор подала список головних майстрів та помічників майстрів, які працювали на фабриці⁷⁸.

Відомості про вироби Києво-Межигірської фаянсової фабрики наведено в праці Ф.С. Петрякової, в якій йдеться про розвиток українського фарфору наприкінці ХVІІІ - на початку ХХ ст.⁷⁹

Історію фаянсової фабрики у Межигір'ї під управлінням орендарів досліджено Е.Д. Нестеровою⁸⁰. У статті йдеться про проблеми, що виникли при передачі фабрики в оренду, та шляхи їх вирішення, про спроби її технічного переоснащення, конкурентоспроможність її виробів та про причини закриття її 16 червня 1877.

Короткі відомості про межигірську фабрику повідомив

О.О. Нестеренко у дослідженні, присвяченому розвитку промисловості в Україні⁸¹.

У 90-х рр., у зв'язку з національним і культурним відродженням України, почався новий етап у вивченні історії Межигір'я. Ряд статей було присвячено історії Києво-Межигірського монастиря і фаянсової фабрики⁸². Значну увагу місцю монастиря в духовному житті Запорозької Січі приділив І. Лиман у праці про її церковний устрій⁸³. Автор проаналізував характер взаємовідносин межигірських ченців і запорозьких козаків і дійшов висновку, що монастир мав від Січі "матеріальні вигоди", а Запорожжя було зацікавлене в тісних стосунках з межигірською обителлю, насамперед "з причини її ставропігійальності", а в період Нової Січі "з огляду на традицію" і на надання межигірським ченцям різноманітних послуг⁸⁴.

Про вироби Києво-Межигірської фаянсової фабрики, виготовлені її майстрами в різні роки, представлені в колекції межигірського фаянсу, яка зберігається в Національному музеї історії України, йдеться у статті А. Ферчук⁸⁵.

Спробу системного аналізу поминальника Києво-Межигірського монастиря за структурно-тематичним принципом здійснив О. Кузьмук⁸⁶. Автор подав загальний опис змісту поминальника, визначив час його складання, проаналізував поминальні списки родів та осіб, подав відомості про представників тогочасних суспільних станів: князів, шляхту, козацтво, міщан, посполитих, духовенство та навів списки вищого духовенства. На жаль, у статті відсутній список межигірських ігуменів. О. Кузьмук пояснив його відсутність тим, що за цим джерелом складено список межигірських ігуменів Л. Похилевичем і наведено в його праці "Сказания о населенных местностях Киевской губернии", а пізніше в праці М. Закревського⁸⁷.

Крім того, О.Кузьмук вважав власну "розвідку поперед-

ньою спробою аналізу усного тексту” поминальника оскільки “попри використання окремої фактологічної інформації, як комплексне історичне джерело” він не розглядався”⁸⁸. Проте це не відповідає дійсності. Зміст двох межигірських поминальників було проаналізовано ще в 1884 р.⁸⁹.

Отже, історії Межигір'я присвячено значну кількість праць. Проте окремі періоди історії Києво-Межигірського монастиря та фаянсової фабрики залишаються малодослідженими. Не опубліковано й узагальнюючої праці з історії Межигір'я, на необхідність підготовки якої вказували деякі вчені.

Обмежена кількість ґрунтовних праць з історії Межигір'я змусили автора в роботі над визначеною проблемою звернутися насамперед до джерел, як опублікованих, так і архівних, більшість з яких не введено до наукового обігу. Серед опублікованих джерел важливе значення мають “Акты Западной России”, “Акты Южной и Западной России”, документальні матеріали “Архива Юго-Западной России” та “Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов”. Значна кількість документів з історії Києво-Межигірського монастиря опублікована в різних збірках та в окремих статтях. Відомості про монастир містяться в українських літописах⁹⁰.

У представленому дослідженні були використані законодавчі акти, насамперед Повне зібрання законів Російської імперії (СПб., 1830).

Важливим джерелом для вивчення історії Межигір'я є архівні документи. Значна їх кількість зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Насамперед це документи Києво-Межигірського монастиря (ф.132). Фонд налічує 126 справ за 1578-1918 рр. Значна кількість документів монастиря згоріла під час пожеж, яких він зазнав у 1665, 1717 і 1764 рр.

Документи монастиря це — купчі, дарчі на ґрунти, сіно-

жаті, універсали гетьманів та царські грамоти на монастирські маєтки. В них йдеться про господарську діяльність ченців: рапорти економів монастиря про врожаї хліба, сіна, продаж худоби, роботу винокурних заводів, здачу в оренду монастирських маєтків.

Збереглися також персональні справи: про постриження послушників у ченці, переведення їх в інші монастирі, звинувачення у бійках і пияцтві.

Відомості з історії монастиря зустрічаються і в інших фондах архіву. Так, у фонді Нової Січі (ф.229) збереглося листування кошових отаманів з архімандритами монастиря. В листах йшлося переважно про призначення межигірських ченців до Самарського монастиря і січових церков, про виконання ними різних доручень Кошу, що було пов'язане зі станом монастиря як “військового” Січі.

Деякі судові справи, які вів монастир за земельні маєтності, та інші відомості знаходяться у фондах Київського генерал-губернатора (ф.59) та Київського намісництва (ф.193).

Значний інтерес для дослідження історії Межигір'я становить фонд Києво-Межигірської фаянсової фабрики. Після передачі у 1859 р. фабрики в оренду київським купцям Барським “дела, документы и книги оной конторы, укупоренные в сорока одном томе и пропечатанные казенной печатью”, за “предписанием” Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 18 липня 1859 р. за № 2729 і листом колишнього директора фабрики, титулярного радника Бабушкіна від 30 жовтня 1859 р. за № 311, були передані на зберігання до губернського архіву⁹¹.

Пізніше вони були передані до Київського центрального історичного архіву ім. В.Антоновича, в якому над упорядкуванням архіву фабрики в 20-ті рр. ХХ ст. працювала група архівістів та істориків. Документи фабрики в той час були розпорошені по різних фондах архіву, тому упорядники фонду

Киево-Межигірської фабрики відтворили його первісний стан, зшили і перенумерували всі справи⁹².

Згодом документи були передані до Київського обласного історичного архіву, а в 1944 р. надійшли на зберігання до Центрального державного історичного архіву УРСР в м. Києві (нині Центральний державний історичний архів України в м. Києві) у кількості 2684 справи за 1800-1860 рр., де зберігаються донині (ф.581).

Значна кількість документів з історії Межигір'я знаходиться на зберіганні в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Найбільшу інформацію для теми містять опис монастиря, проведений у 1777 р., та монастирські синодики.

Окремі документи монастиря зберігаються також у Центральному державному архіві вищих органів влади України та в Державному архіві Київської області.

Таким чином, існуюча кількість праць з історії Києво-Межигірського монастиря й фаянсової фабрики та широка джерельна база дають можливість для ґрунтовного дослідження історії Межигір'я.

Автор висловлює щиру подяку колегам з Інституту історії України НАН України за висловлені при обговоренні слушні міркування, які враховані в тексті. Хочеться подякувати також співробітникам Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України за допомогу у виявленні писемних джерел.

¹ Тронько П. Історичне краєзнавство. Крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С.17, 153, 155; Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. – К., 1999. – С. 135.

² Ферчук П. Порцеляна і фаянс у збірці Національного музею іс-

торії України //Київська старовина. - 1999. - №4. - С. 89 - 99; Білокінь С.І. Матеріали з історії мистецтва в архіві В.Л.Модзалевського (Етюд з мистецтвознавчого джерелознавства //Український археографічний щорічник. - К., 1992. - Вип.1. - Т.4. - С. 203.

³ ДІМ. КП. № 110655, арк.32716.

⁴ Свињин П. Киево-Межигорская фаянсовая фабрика //Сын Отечества. - 1816. - №7. - С. 3-14.

⁵ Там само. - С.5-7.

⁶ Там само. - С.8-12.

⁷ Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре. - К., 1830. - 17 с.

⁸ Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре.// Собр. соч. - К., 1877. - Т.2. - С.257; Его же. Указ. соч. // Вестник Западной России. - 1869. - №8. - Т.3. - С.163.

⁹ Берлинский М.Ф. Известия о межигорской церкви //Труды и летописи Общества истории и древностей российских. - 1830. - Ч.5. - Кн.1. - С.126-130.

¹⁰ Д.М. (Мальцев). Санкт-Петербургские ведомости. - 1854, 20 ноября. - №260.

¹¹ Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) // КЕВ. - 1863. - №23. - С.702-715; №24. - С.740-750.

¹² Там само. - №23. - С.702-705.

¹³ Там само. - №23. - С.706.

¹⁴ Там само. - №23. - С.709-710; №24. - С.740-743, 745-746, 749.

¹⁵ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. - К., 1864. - С.5-9.

¹⁶ Там само. - С.5-8; ЦДІАКУ. ф.581, оп.1, спр.2546, арк.3.

¹⁷ Похилевич Л. Указ. соч. - С.5-8; ЦДІАКУ, Ф.581, Оп.1, Спр.2555-в, Арк.15; Оп.2. Спр.86, Арк.8, 8 зв.

¹⁸ Похилевич Л. Указ. соч. - С.8-9.

¹⁹ Там само. - С.8-9.

²⁰ Максимович М.А. Нечто о Межигорье //КЕВ. - 1864. - №20. - С.630-631; Его же. Сказание о Межигорском монастыре //КЕВ. - 1865. - №6. - С.227-236; №7. - С.263-286; Его же. Сказание о

- Межигорском монастыре //Собрание сочинений. - К., 1877. - Т.2. - С.255-271; Его же. Нечто о Межигорье //Собрание сочинений. - К., 1877. - Т.2. - С.286-288; Его же. Слухи о Межигорье //Собрание сочинений. - К., 1877. - Т.2. - С.289-291; Его же. Сказание о Межигорском монастыре. - К., 1890. - 40 с.
- ²¹ Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре. - К., 1890. - С.12.
- ²² Там само. - С.18-19.
- ²³ Там само. - С.27-28.
- ²⁴ Закревский Н.В. Описание Киева. - М., 1868. - Т.2. - С.455-501.
- ²⁵ Там само. - С.455-456, 458-459.
- ²⁶ Там само. - С.457, 460, 462, 465.
- ²⁷ Там само. - С.464-496, 499-500.
- ²⁸ Там само. - С. 496.
- ²⁹ Там само. - С.497-499.
- ³⁰ Шиманский Г. Некоторые сведения о Межигорском бывшем ставропигиальном монастыре //КЕВ. - 1872. - №13. - С.298-311.
- ³¹ Там само. - С.308-311.
- ³² Терновский Ф.А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII ст.: Последние судьбы Киево-Межигорского монастыря //ЧИОНЛ. - 1879. - Кн.1. - С.215-220; Его же. Последние судьбы Киево-Межигорского монастыря //КЕВ. - 1877. - №21. - С.565-573.
- ³³ Терновский Ф.А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII ст. - С.215-217.
- ³⁴ О двух древних помянниках упраздненного Киево-Межигорского монастыря //КЕВ. - 1884. - №6. - С.261-270; №7. - С.302-312.
- ³⁵ Там само. - № 6. - С.270; №7. - С.303.
- ³⁶ Андриевский А.А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории //Киевская старина. - 1885. - №9. - С.178-183 (Известия и заметки).
- ³⁷ Там само. - С.180; Андриевский А.А. Межигорская старина //Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. - К., 1885. - Вып.9. - С.1-111; Его же. О землях Самарского монастыря, приписанного к Киево-Межигорскому

- монастырю //Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. - К., 1882. - Вып.11. - С.65-73.
- ³⁸ Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского: На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. 3-е изд. - Одесса, 1885-1886; Перевидано і перекладено на українську мову: Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорожського. - Дніпропетровськ, 1994. - С.108-122.
- ³⁹ Скальковський А.О. Назв. праця. - С.110-111.
- ⁴⁰ Там само. - С.111-113.
- ⁴¹ Там само. - С.113-114.
- ⁴² Востоков А. Из прошлого г. Киева //Киевская старина. - 1889. - №10/11. - С.185-187.
- ⁴³ Крыжановский Е.М. Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) //Собрание сочинений. - К., 1890. - Т.1. - С.241-266.
- ⁴⁴ Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре //Собрание сочинений. - Т.2. - С.281; Закревский Н. В.Описание Киева. - Т.2. - С.458.
- ⁴⁵ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т.1. - С.292-293.
- ⁴⁶ Там само. - С.293-294.
- ⁴⁷ Там само. - С.294.
- ⁴⁸ Голубев С. Объяснительные параграфы по истории Западнорусской церкви. - К., 1893. - 56 с. (Отдельный оттиск из КЕВ за 1893 г.).
- ⁴⁹ Там само. - С.26-28.
- ⁵⁰ Межигорский монастырь прежде и теперь //КЕВ. - 1895. - №8. - С.339-343.
- ⁵¹ К истории Межигорского монастыря //КЕВ. - 1895. - №8. - С.344-350.
- ⁵² Орловский П. Киево-Межигорский ставропигиальный монастырь в 1774 г. во время учреждения архимандрии в Запорожской Сечи //КЕВ. - 1895. - №18. - С.840-855.
- ⁵³ Там само. - С.840.

- ⁵⁴ Там само. - С.840.
- ⁵⁵ Там само. - С.840-841.
- ⁵⁶ Там само. - С.847-855.
- ⁵⁷ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. - К., 1897. - 267 с.
- ⁵⁸ Там само. - С.241.
- ⁵⁹ Там само. - С.244.
- ⁶⁰ Там само. - С.245, 248-250.
- ⁶¹ Там само. - С.251.
- ⁶² Петров Н.И. Показания игумена Феодосия Васильковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого //КЕВ. - 1874. - №4. - С.80-84; ЧИОНЛ. - К., 1879. - Кн.1. - С.271-314.
- ⁶³ О посылке межигорских монахов в Сечь в 1770 г. //Киевская старина. - 1901. - №1. - С.6 (Д).
- ⁶⁴ Добровольский Л. Межигорье (из актовой речи в Киевском реальном училище 23 ноября 1903 года). - К., 1903. - 39 с. (оттиск из №328, №329 "Киевлянина" за 1903 г.)
- ⁶⁵ Там само. - С.34.
- ⁶⁶ Истомин М.П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье //ЧИОНЛ. - К., 1903. - Кн.17. - Вып.1. - С.16-33.
- ⁶⁷ Там само. - С.17.
- ⁶⁸ Там само. - С.19-23.
- ⁶⁹ Перетц В.Н. Потыри Киево-Межигорского монастыря по данным 1777 г. //Археологическая летопись Южной России. - 1905. - №1/2. - С.24-29; Его же. Былая старина Межигорского монастыря //Археологическая летопись Южной России. - 1905. - №1/2. - С.40-42.
- ⁷⁰ Хребтов А. Межигорье //Исторический вестник. - 1907. - Т.108. - №6. - С.965-971.
- ⁷¹ Там само. - С.967.
- ⁷² Там само. - С.970.
- ⁷³ Беднов В.А. Из прошлого Екатеринославской епархии. Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря. - Екатеринославль, 1907. - С.64-84.
- ⁷⁴ Біднов В. Січковий архімандрит Володимир Сокальський в на-

- родній пам'яті та освітленні історичних джерел //ЗНТШ. - 1927. - Т.147. - С.80-102; Его же. К истории бывших запорожских старшин и козаков: Архимандрит Владимир Сокальский //Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. - 1915. - Вып.10. - С.218-224.
- ⁷⁵ Кузьмин Е. Межигорский фаянс //Искусство. - 1911. - №6/7. - С.255-268; Древние сведения о Межигорском монастыре //Известия общества любителей изучения Кубанской области. - Екатеринодар, 1913. - Вып.6; Яремич С.П. Строения Киево-Межигорской фаянсовой фабрики //Искусство. - 1911. - №6/7. - С.274-292; Шамрай С. Хвилювання робітників Києво-Межигірської фаянсової фабрики //Червоний шлях. - 1925. - №9.
- ⁷⁶ Оглоблин О. Архів Києво-Межигірської фабрики //ЗІФВ УАН. - К., 1926. - Кн.IX (1926). - С.332-342; Його ж. Фабрично-заводські архіви за кріпацької доби //Архівна справа. - 1928. - №7. - С.3-15.
- ⁷⁷ Винар Л. О.Оглоблин: Біобібліографічні матеріали. - Рим, 1958; Його ж. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина //Український історик. - 1970. - №4-3 (25-27). - С.11.
- ⁷⁸ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, с.1-88.
- ⁷⁹ Петрякова Ф.С. Украинский художественный фарфор (конец XVIII - начало XX ст.). - К., 1985. - 221 с.
- ⁸⁰ Нестерова Е.Д. З історії українського керамічного виробництва XIX ст. //УІЖ. - 1968. - №5. - С.99-101.
- ⁸¹ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. - К., 1959. - Ч.1. Ремесло і мануфактура. 495 с.
- ⁸² Герасименко Н.О. До історії Межигір'я //УІЖ. - 1990. - №12. - С.90-99; Її ж. Києво-Межигірська фаянсова фабрика: сторінки історії //Праці центру пам'яткознавства. - К., 1993. - Вип.2. - С.143-159; Її ж. Межигірський в'язень //Київська старовина. - 1994. - №5. - С.104. Її ж. Межигір'я: сторінки історії //Київська старовина. - 1996. - №4/5. - С.35-48.
- ⁸³ Лиман І. Церковний устрій Запорозьких вольностей (1734-1775). - Запоріжжя, 1998. - С.41-57.
- ⁸⁴ Там само. - С.56.
- ⁸⁵ Ферчук А. Порцеляна і фаянс у збірці Національного музею історії

- України //Київська старовина. - 1999. - №4. - С.89-99.
- ⁸⁶ Кузьмук О. Поменник Межигірського монастиря: спроба системного аналізу //Просемінарій. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. - К., 2000. - Вип.4. - С.80-100.
- ⁸⁷ Там само. - С.90.
- ⁸⁸ Там само. - С.81.
- ⁸⁹ О двух древних помянниках упраздненного Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории //КЕВ. - 1884. - №6. - С.261-270; №7. - С.302-312.
- ⁹⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1874. - 176 с.; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления /Сост. Ал. Андриевский. - К., 1885. - Вып.9; К., 1884. - Вып.6; Матеріали до історії Коліївщини. Кілька документів про участь ченців київських монастирів в гайдамацьких рухах XVIII ст. (Подав С.Грущенко) //ЗНТШ. - 1904. - № 59. - Вип.3. - С.1-16; Межигорская летопись (1608-1700) //Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. - К., 1888. - С.94-99.
- ⁹¹ ЦДІАКУ, ф.581, оп.2, спр.86, арк.36, 36 зв.
- ⁹² Оглоблин О. Архів Києво-Межигірської фабрики //ЗІФВ УАН. - К., 1926. - Кн.9. - С.332-342; Його ж. Фабрично-заводські архіви за кріпацької доби //Архівна справа. - 1928. - №7. - С.12-14.

КИЄВО-МЕЖИГІРСЬКИЙ МОНАСТИР

§ 1. Заснування монастиря у Межигір'ї

Серед дослідників історії Києво-Межигірського монастиря існують різні думки щодо часу його заснування, жодна з яких не підтверджена документально. Так, священник С. Лободовський зазначав, що “по рукописным запискам значится... монастырь сей основан монахами, пришедшими из Греции со св. Митрополитом Михаилом I”. За даними Густинського літопису: “В лето 886. Прийде Михаил митрополит в Русь, послан от Василия Македона, царя Греческого и Фотия патриархи”¹, проте про заснування монастиря у Межигір'ї в ньому не йдеться.

Інший дослідник історії монастиря у Межигір'ї М. Максимович вважав, що монастир було засновано грецькими ченцями, які прийшли на Русь у 988 р., тобто в роки княжіння Володимира Святославича².

В той же час він заперечив легенду про заснування суздальським князем Андрієм Боголюбським у 1161 р. монастиря та надання коштів на побудову замість дерев'яної кам'яної церкви, зведеної у 1164 р. Проте вчений відмітив, що “изъ Киевской летописи под 1161 годомъ видна за Вышгородомъ” лише божниця³.

На підставі вивчених джерел М. Максимович зробив висновки про відсутність у давніх літописах будь-яких свідчень про заснування монастиря у Межигір'ї в часи давньоруської держави⁴.

Відомості про побудову у Межигір'ї в 1161 р. князем Андрієм Боголюбським церкви Білого Спаса були заперечені як недостовірні відомим дослідником історії Києва М. Закревським. Він, посилаючись на Іпатіївський літопис, зазначив, що 1161 р. біля Вишгорода знаходилася божниця, а їх, на думку вченого, ставили там, де не було церков⁵.

Дослідник історії монастиря Є.М. Крижанівський вважав, що заснування монастиря в Межигір'ї у XII ст. Андрієм Боголюбським - це "предание самого монастыря", не підтверджене "никакими историческими документами, так как они не сохранились"⁶.

Ще одну легенду про заснування монастиря навів автор праці "Киев и его святыни". Він вважав засновниками монастиря у Межигір'ї грецьких ченців, "скитавшихся без приюта по окрестностям Киева в начале XV века"⁷.

Проте чимало вчених прийняли версію про заснування монастиря у XII ст. Так, відомий дослідник історії Києва М.І. Петров зазначав, що хоч легенди й відносять заснування Межигірського монастиря до часів встановлення християнства на Русі, та, зважаючи на те, що давній літопис згадує лише божницю, тобто "часовню или церковь", вона, на думку вченого, і послужила "ядром для будущего монастыря"⁸.

Ще одну дату - "1008" рік, як першу згадку про монастир у літопису, називає А. Хребтов, але документально її не підтверджує⁹.

Таким чином, існують різні думки дослідників щодо заснування Києво-Межигірського монастиря. Одні вважають, що монастир заснували грецькі ченці, які прийшли із Візантії на Русь з першим київським митрополитом Михайлом у 886 р., або ті, які перебували на Київщині на початку XV ст.; інші стверджують, що заснування монастиря відбулося в часи введення християнства на Русі і наводять дату 988 р. Деякі дослідники пов'язують побудову у монастирі кам'яної церкви -

Білого Спаса з іменем суздальського князя Андрія Боголюбського і датою заснування монастиря називають 1161 рік, а побудови церкви - 1164. Ще одна дата першої згадки про монастир - 1008 рік - не пов'язана з будь-якою подією. Серед дослідників є й такі, які не вказують точної дати заснування монастиря, обмежуючись висловом, що він виник не пізніше XII ст.

Немає точних даних і про існування монастиря в XIII ст., під час нападу на давньоруську державу татаро-монголів. Як відомо, 6 грудня 1240 р. було захоплено й зруйновано Київ. В той же час, за даними деяких дослідників, був зруйнований і Києво-Межигірський монастир та церква Білого Спаса. Збереглася лише назва урочища "Спашина" як місця розташування монастиря. Ченці ж сховалися від татарських орд у межигірських лісах та викопаній печері¹⁰.

Відновлення монастиря в XIII ст. дослідники пов'язують з ім'ям київського князя Михайла Всеволодовича. Як відомо, цей князь, довідавшись про наступ татарських орд Батия на Київ, втік із сім'єю на Захід, до Польщі, а потім - до Угорщини. Коли татари, завоювавши Русь та інші країни, повернулися в Золоту Орду, князь "Михаилъ же ... иде в Киевъ и живеше под Киевомъ" на дніпровському острові, очевидно, у замиському палаці¹¹. Тоді ж, за переказами, які наводить у своїй праці М. Максимович, князь і побудував для ченців дерев'яну церкву св. Миколи, при якій стали влаштовувати монастир, названий, за місцерозташуванням, Межигірським або, за назвою церкви, - Микільським¹².

Таким чином, дата заснування і діяльність Києво-Межигірського монастиря в часи давньоруської держави невідома. Документальних підтверджень про існування монастиря в період Київської Русі та окупації її території татаро-монголами не виявлено. За свідченням давньоруських літописів, у XII ст. недалеко від Вишгорода знаходилася божниця. Вона, на думку

вчених, вказує на відсутність у Межигір'ї монастиря, однак могла стати основою для його становлення. Процес цей був досить тривалий через навалу татаро-монголів та окупацію ними давньоруської держави. Місцем перебування межигірських ченців у той час імовірно були печери в Пекарницькій горі, археологічні розкопки яких могли б підтвердити або спростувати цю версію. Із зведенням у XIII ст. церкви св. Миколи відновилися церковна діяльність межигірських ченців. Отже, найбільш вірогідно починати історію Києво – Межигірського монастиря з XII ст., коли в Межигір'ї вже була божниця.

§ 2. Монастир за часів литовського та польського володарювання

В XIII - першій половині XIV ст. більша частина українських земель опинилась у залежності від Орди. У зв'язку з цим давньоруська церква переживала складні часи.

Татаро-монголи не порушували прав православного духовенства, але київському митрополитові мешкати й працювати в Києві ставало тяжко і небезпечно. Тому в 1299-1300 рр., “не терпя татарського насилья”, київський митрополит Максим залишив Київ і оселився у Володимирі, а його наступник, митрополит Петро, у 1325 р. переніс Київську митрополію до Москви, зміцнивши молоде князівство¹³.

З того часу київські та галицькі князі намагалися відновити митрополію в Києві або Львові. З переходом у 40-60-х рр. XIV ст. більшої частини українських земель до складу Великого князівства Литовського, це питання з часом було вирішене. У листопаді 1415 р. був висвячений окремий київський митрополит Григорій Цамблак, а Київська митрополія відділилася від Московської, перебуваючи під номінальною владою

константинопольського патріарха¹⁴.

У 1453 р., із завоюванням Туреччиною Візантії, константинопольський патріарх опинився в залежності від іновірної влади султана. За тих умов українська церква стала канонічно менш залежною від влади патріарха. Проте відсутність церковної автономії вела до все більшої її залежності від світської влади великого князя литовського та короля польського, католицького віросповідання.

Стан української церкви погіршився також у зв'язку зі складною зовнішньополітичною ситуацією, в якій опинилися українські землі. З прийняттям у 1479 р. Кримським ханством васальної залежності від Туреччини почалися постійні спустошливі напади кримської орди на Україну. Особливо тяжким для Києва та його околиць був напад, здійснений ордою хана Менглі-Гірея в 1482 р. Поряд з іншими київськими монастирями, як вважав М. Максимович, був розорений і Межигірський Спаський монастир. Ченці знайшли приют при церкві “святого Николы Межигорского” в сусідньому с. Петрівцях. У межигірських синодиках названо ігуменів, які були настоятелями монастиря в кінці XV - на початку XVI ст.: Адріан, Нифонт, Воніфатій, Автоном і Сильвестр¹⁵.

Зважаючи на важкий стан православного духовенства в умовах постійної загрози нападу кримської орди, великий литовський князь Олександр, на прохання київського митрополита Юсафа та православних єпископів, 20 березня 1499 р. повернув православній церкві деякі привілеї, які вона мала в давньоруській державі: право на церковне майно і здійснення церковного суду¹⁶.

Відбудова монастиря у Межигір'ї почалася на початку XVI ст. поряд з відновленням інших київських монастирів, зруйнованих під час нападу кримської орди на Київ у 1482 р. 4 червня 1522 р. були видані королівські грамоти на організацію монастирської общини у Києво-Печерському монас-

тирі, 15 березня 1523 р. — в Києво-Михайлівському, а 12 березня 1523 р. на прохання ігумена Мисаїла Щербини було видано королівську грамоту на відновлення монастиря та організацію монастирської общини у Межигір'ї¹⁷.

У грамоті були визначені межі земельних володінь, які здавна належали Києво-Межигірському монастирю. Вони простягалися від р. Водиці до верхів'я р. Гореньки, далі за її течією - до р. Ірпеня, а Ірпенем - до Сотоніної долини, бором під назвою Холм і Демидівською дорогою - до Піщаного валу; монастир звільнявся від сплати городского мита, втручання в його справи київського митрополита і переходив у королівське відання. Грамота визначала виборність посади межигірського ігумена¹⁸.

Перехід монастиря під безпосередню владу (патронат) польського короля і великого литовського князя Сигізмунда I (1506 – 1548) означав володіння, на основі маєткового права з передачею у спадщину, заставою, орендою, продажем. Патронат світських володарів над православною церквою виник у Київській Русі і був вироблений довгою традицією перебування української церкви під владою константинопольського патріарха. З переходом Київської митрополії у підпорядкування Литви і Польщі українська церква опинилася під патронатом володарів цих держав, які мали право затверджувати обрання настоятелів братією та місцевими обивателями і передавати церкви та монастирі приватним особам¹⁹.

Православні церкви і монастирі передавалися польським королем у користування різним особам. Так, 1524 р. в рахунок сплати боргу за взятий товар, король надав Андрію Дягилевичу в користування три церкви - Межигірську, Іорданську і Рождественську з їх маєтностями, оскільки А. Дягилевич мав намір прийняти духовний сан²⁰.

Відомостей про стан монастиря у 30 – 40 рр. XVI ст. не виявлено. За описом Київського замку, здійсненого в 1552 р.,

Микільський Межигірський монастир перебував в с. Петрівці й отримував незначні прибутки від селян цього замкового села - 8 відерць медової данини.

У 1555 р. в Межигір'ї були відновлені і діяли три церкви: Спаська, Микільська та Петропавлівська. Того ж року недалеко від монастиря, на Пекарницькій горі, було закладено печерну церкву, стіни якої викладені міцною глиною, що не піддавалася атмосферному впливові й руйнуванню. Вона була досить просторою: у висоту - до 2 аршинів 10 вершків (близько 2 м), у ширину - 1,5 аршини (більше метра)²¹.

Однак відбудова монастиря була перервана змінами у суспільно-політичному житті українських земель, що безпосередньо вплинули і на стан православного духовенства. Після ряду спроб польської шляхти здійснити злуку Великого князівства Литовського і Королівства Польського, які тривали з Кревської унії 1385 р., нарешті вона була реалізована на Люблінському сеймі 1569 р. Литва зберегла автономні права, а українські землі, що входили до її складу, було інкорпоровано до Польщі.

Земляни і бояри у Литві та Русі, за польським суспільно-політичним ладом, були урівняні з потомками удільних князівських родів і магнатів. Вони отримали право на земельну власність, а також на закріпачених селян, які жили на їх землях. Зменшилася залежність землян і бояр від великокнязівської влади та збільшився їхній вплив на політичну владу в країні. Шляхта перетворилася на окремий привілейований стан²².

За Люблінською унією та наступними постановами, формально були закріплені також права та привілеї Київської митрополії, гарантувалася свобода віросповідання. Однак політична влада перебувала в руках людей католицького віросповідання, які надали ряд реальних привілеїв для католицької церкви і щедро підтримували її матеріально²³.

Крім того, православне духовенство за соціальним і май-

новим статусом не було однорідним. Воно поділялося на вище духовенство, шляхту духовного стану, та середнє й нижче духовенство. У 1576 р. вище православне духовенство домоглося ухвали коронаційного сейму Речі Посполитої, за якою на вищі церковні посади заборонялося допускати “простих людей”²⁴.

Отримавши виняткові права, шляхта духовного стану купувала церковні посади і, зайнявши їх, робила все можливе для власного збагачення. Вона володіла земельною власністю церкви і підданими селянами, мала право продавати, купувати й віддавати в заставу маєтності, посишала найманців на війну і в “посполите рушення”. І в особистому житті духовні ієрархи нічим не відрізнялися від шляхтичів²⁵.

Крім того, в першій половині XVI ст. на українських землях значного поширення набув протестантизм. На кінець століття в нову віру перейшло близько 16 відсотків шляхти, яка жила на українських і білоруських землях²⁶. Оскільки православна церква через свій складний економічний стан майже не мала освітніх закладів, то українські шляхтичі вступали до протестантських шкіл, а зі створенням у другій половині XVI ст. єзуїтських колегій – і до них. З набуттям освіти та вихованням у цих закладах представники вищих верств українського суспільства почали масово відходити від православної церкви. Спочатку протестантизм, а згодом репрезентований єзуїтами оновлений католицизм, критикуючи вчення і звичаї православної церкви, агресивно поширювали свій вплив на українські землі.

Так, ідеологи ордену єзуїтів розробили теорію єдності держави і католицької церкви й висунули ідею польського месіанізму, за якою Польщу було визнано захисником католицизму. Тому її політика була спрямована на латинізацію та денационалізацію українців і знищення православної церкви. Вона мала здійснюватися шляхом падіння престижу право-

славної церкви, викликом почуття сорому за приналежність до неї і ліквідацією церковно-національних храмів та культурних цінностей минулого²⁷.

У цих умовах занепадали монастирські традиції і майже не лишалося надії на їх відродження. До того ж чимало представників української шляхти були патронами православних храмів, розташованих у їхніх володіннях, і вважали їх своєю власністю. З переходом у католицизм і протестантизм православні шляхтичі міняли й конфесійну належність своїх храмів²⁸.

Входження українських земель до складу Речі Посполитої ускладнило ситуацію із системою патронату православної церкви, посилюючи зловживання осіб, яким були передані храми. Вищі ієрархи православної церкви неодноразово намагалися врегулювати відносини з патронами храмів. Так, напередодні Люблінської унії, на Сеймі 1568 р., київський митрополит просив великого литовського князя, щоб “достоинства духовные людямъ светскимъ” не давали, а якщо їх і надавали, то лише за умови прийняття сану протягом трьох місяців. У разі невиконання цієї умови кандидатами на посаду вищого православного ієрарха мали право “достоинства и хлебы духовные отбирати и людямъ духовнымъ” надавати. Проте великий литовський князь не пішов на поступки, дозволивши лише київському митрополитові повідомляти йому про тих, хто не прийме сану, а він, у такому випадку, передасть церковну посаду “инымъ..., кому ся будет годити”²⁹.

Серед православних храмів, переданих приватним особам, опинився й Києво-Межигірський монастир. Польський король Сигізмунд II Август жалуваною грамотою від 1 вересня 1571 р. передав у володіння “дьяка канцелярии нашею коронное Евтиха Васильевича Высоцкого... монастир, названный Межигорье, церковь Русскую вѣры и закону Греческого”. В грамоті зазначалося, що монастир знаходився “при замку нашомъ Киев-

скомь... надъ рѣкою Днѣпромъ, отъ Кіева въ дву миляхъ"³⁰.

Крім монастиря, Є.Висоцький отримав за королівською грамотою ще й "землю пустую, людми неосѣлюю, подъ тымъ же монастиромъ лежачую, названую Вышегородскую, у Вышегородка ... съ землями пашными и зъ млыном, который подъ тымъ же монастиромъ есть, зъ лѣсами и пасеками и зъ данью медовою, съ озери и съ бобровыми гоны..."³¹.

Таким чином, королівський дяк отримав монастир у Межигір'ї і всі навколишні землі, в тому числі ті, що належали монастирю.

Лише з обранням у 1576 р. на королівський престол Речі Посполитої Стефана Баторія (1573 - 1586), межигірський ігумен Онуфрій у 1577 р. отримав королівський привілей на ігуменство, а монастир - королівські грамоти, якими були затверджені його права і привілеї, в тому числі на земельні володіння та прибутки³².

Про внутрішнє життя монастиря у ті роки відомостей не виявлено. В більшості українських монастирів у XV-XVI ст. була зруйнована традиційна система спільного чернечого життя та порядку. Система патронату й право надання монастирів приводили до занепаду церковної освіти, духовної діяльності, знання церковної літератури, віри. З Афонських монастирів прийшли ідеї про неможливість поєднання науки з вірою і зневажливе ставлення до освіти³³. Очевидно, це мало місце і в Києво-Межигірському монастирі.

Володіння вищеназваного монастиря простяглися на той час між р. Водиця, що біля Києва, землями королівських сіл Вишгорода і Петровець та маєтком князя К.Острозького - селом Стрижевкою. Межигірські ченці (за привілеями різних осіб) збирали сіно з двох островів по Дніпру, які називалися Спаськими, та медову данину з бортей, що розташовувалися на території Товстого лісу та Сидоровщини. У 1578 р. польський король надав монастирю привілей на безмитний проїзд по

Дніпру і по суходолу, медову данину в 2 кадї* з сіл Вишгорода та Петровець, а також наситити та продавати мед три рази на рік³⁴.

Проте в 1578 р. межигірські ченці скаржилися королю Стефану Баторію, що медову данину жителі Товстого лісу та Сидоровщини відмовляються платити. Король направив листа чорнобильському старості Хвилону Кметі, який управляв цими землями, для відповідного реагування³⁵.

Особливо страждав монастир від свавілля магнатів і шляхти Речі Посполитої. Так, київський підвоєвода Євстафій Ружинський з озброєним загоном напав на монастир, завдав йому значних пошкоджень і втрат та захопив його землі. Межигірські ченці звернулися за захистом до київського воєводи, князя К.Острозького та короля. Король надав монастирю у 1576 р. охоронну грамоту, в якій перелічувалися "кривди", завдані останньому Є.Ружинським, і було наказано повернути монастирю землю. Оскільки й після цього насилля над монастирем не припинилися, Стефан Баторій у 1580 р. запропонував К.Острозькому втрутитись у цю справу й силою повернути монастирю його землю, а київському ротмістру К.Стужинському охороняти межигірських ченців від насильств³⁶.

Межигірські ченці звернулися до київського воєводи з проханням вирішити суперечки за земельні володіння із жителями с. Петровець, які знищили давню межу й самовільно в 1580 р. захопили монастирські землі. За наказом К.Острозького, намісник Київського воєводства Матіаш Воронецький виїхав на місце, де проходила межа, що ділила землі монастиря і села, і відновив її. Для непорушності межі обидві сторони, як було тоді прийнято, дали "заруку": на князя сто коп грошей,

* Кадь - міра місткості, яка становила 5-6 пудів меду. Див.: Акты Литовской метрики /Собр. Ф.Н.Леонтовичем. - Варшава, 1896. - Т.1. - Вып.1. - С.14; Акты ЗР. - Т.1. - С.103.

а на підвояводу - п'ятдесят³⁷.

Із смертю в 1585 р. ігумена Онуфрія настоятелем Києво-Межигірського монастиря став Йосип Бобрович-Копоть. У праці М.А.Максимовича він названий "Бобриковичем"³⁸, що невірно. Йосип Бобрикович - єпископ Мстиславський, Оршанський та Могилівський ніколи не був межигірським ігуменом³⁹.

Новий межигірський ігумен Йосип Бобрович-Копоть продовжив розбудову монастиря, хоча діяти йому довелося за нелегких обставин. 1587 р. королем Речі Посполитої став вихованець єзуїтів Сигізмунд III, у період правління якого православні віруючі зазнали чимало утисків та обмежень. Діям він переважно мирними заходами, наділяючи чинами, посадами, прибутковими староствами виключно католиків. Тому православні роди швидко бідніли і, не витримуючи, цього, приймали католицьку віру⁴⁰. Православна церква втрачала найбагатшу й найвпливовішу частину віруючих. Навіть двоє синів київського воеводи, князя К.Острозького, відомого захисника православних, Костянтин і Януш прийняли католицьку віру. Це так обурило князя, що він подумував позбавити їх права на спадщину, відмовився зустрічатися і листуватися з ними. Він залишався серед магнатів чи не єдиним оборонцем православної церкви, продовжуючи боротьбу за її права⁴¹. До нього в 1586-1587 рр. звернулися межигірський ігумен з братією з клопотанням про підтвердження прав монастиря на земельні володіння, озера і медову данину, а також за захистом від кривд, заподіяних монастирю жителями с. Петровець, і одержали князівські універсали⁴².

Значну підтримку від князя К.Острозького отримали межигірські ченці і в суперечці за монастирські озера з київськими міщанами, які проживали в районі Опалихи. Деякі з киян і раніше ловили рибу в цих озерах. А в 1589 р. вони задумали відняти у монастиря озера Запад і Дожатин. Лише за підтримки князя межигірські ченці в 1592 р. домоглися в суді

повернення їм озер⁴³.

За ігуменства Йосипа Бобровича-Копоті монастирю вдалося повернути земельні володіння і острів, що здавна йому належали. Проте були і втрати. Так, під час повстання козаків на чолі з гетьманом К.Косинським писар Запорозького Війська Іван Грекович із загоном козаків напав у 1592 р. на монастир, нібито шукаючи в ньому злодіїв. Козаки зв'язали й побили ігумена, пограбували монастирське майно, забрали гроші, знищили королівські грамоти та інші документи. У зв'язку із цим погромом межигірський ігумен 5 серпня 1594 р. звернувся до київського воеводи із скаргою на козаків⁴⁴.

1595 р. межигірським ігуменом було обрано Йосипа Герасимовича. Оскільки князь К.Острозький ще 1592 р. одержав від польського короля Сигізмунда III грамоту, за якою вищі православні духовні посади мали надаватися людям, рекомендованим князем, таким, очевидно, був і новообраний межигірський ігумен. Того ж року Йосип Герасимович одержав від князя і лист на підтвердження ігуменства⁴⁵. Вже наступного року, 8 жовтня 1596 р., сталася подія, що розколола українську православну церкву: в м. Бересті відкрився церковний собор, на якому більшість вищих її ієрархів на чолі з київським, галицьким і всієї Русі митрополитом Михайлом Рогозою прийняли унію. Львівський єпископ Гедеон Балабан, перемишльський Михайло Копистенський та архімандрит Києво-Печерської лаври Никифор Тур залишилися православними і разом з посланцем константинопольського патріарха Никифором та князем К.Острозьким організували антисобор, в якому взяли участь настоятелі десяти монастирів і двадцять п'ять протопопів⁴⁶.

Про участь межигірського ігумена або ченців у цих подіях відомостей не виявлено.⁴⁷ Проте з подальших подій стає очевидним, що межигірський ігумен з братією виступили проти унії, яка призвела до подальшого розколу в церкві та суспіль-

стві. Вищі ієрархи православної церкви, розуміючи необхідність змін, поліпшення її важкого стану, прагнули зрівняти її статус з католицькою церквою, а відповідно домогтися для православного духовенства прав і привілеїв католицького.

За умовами Берестейської унії православна церква була зобов'язана прийняти католицьку догматику, підпорядкування Папі Римському, проте зберігала візантійську обрядовість, старослов'янську мову, церковний календар та шлюб білого духовенства. Це давало змогу вищим ієрархам Київської митрополії ліквідувати церковний розлад, зберегти єдиний обряд віросповідання, підвищити освітній рівень духовенства⁴⁸.

Проте була й інша сторона: польський уряд та папський престол оцінювали унію як реальну можливість розширити сфери впливу католицької церкви та стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Речі Посполитій, а в перспективі окатоличити і полонізувати український народ⁴⁹.

Вбачаючи в унії цілком реальну загрозу власному існуванню, народні маси, середнє та нижче духовенство, які в умовах ополячення й окатоличення української шляхти та частини вищого православного духовенства залишалися носіями національних устремлінь, об'єдналися для захисту православної віри. В тих умовах вона була одним із засобів протидії польським національним, культурним, релігійним, мовним та іншим асиміляційним впливам⁵⁰.

Таким чином, плани вищого православного духовенства створити в Україні уніатську церкву в той час не мали успіху, бо в опозиції їй, "в обороні" прав православної церкви стояв весь український народ, об'єднаний у правосвідомості церковно-національних інтересів⁵¹.

Берестейська унія мала й позитивні результати. Вона провела різку межу між щирими захисниками православної віри та її ворогами, збудила сили в суспільстві для діяльності в справі оновлення церкви, сприяла появі на різних церковно-

ієрархічних посадах людей морально чистих, відданих своєму пастирському обов'язку⁵².

Одним із таких подвижників православної церкви був новий ігумен Києво-Межигірського монастиря Афанасій. Відомості про нього збереглися переважно у Межигірському синодику. Він був родом з Москви. У дитячі роки потрапив у полон, а з полону його було привезено в Україну. Він виховувався при К.Острозькому. Приймавши чернецтво, відвідав святі православні місця - Афонські гори. Після повернення ієромонаха Афанасія в Україну в 1599 р. князь запросив його до своєї резиденції в м. Острог, де надав йому листа на "доживотне" ігуменство у Києво-Межигірському монастирі. Вибір не був випадковим. Афанасій славився суворим аскетизмом, неухильно слідував догматам православної церкви і прагнув прославити її⁵³.

Новопоставлений ігумен разом із відданими йому ченцями Флавіаном і Коментарієм був "изрядный любитель общего житія" і почав "творити ... заповіді божия прилѣжнѣ". З ченцями, які приходили до монастиря, він розпочав бурхливу діяльність по відродженню й розбудові монастиря. На той час межигірські, що і інші православні храми, були в занепаді. Вони значно поступалися католицьким з їх розкішною обстановкою, урочистими богослужіннями та проповідями, які привертали увагу віруючих різних конфесій⁵⁴. Тому в Києво-Межигірському монастирі власним коштом ігумена були зведені замість старих підупалих церков три нові, прикрашені численними іконами: Надвратна Петропавлівська (1604 р.), Трапезна Микільська (1609 р.) та головна, соборна Преображенська (1609-1611 рр.)⁵⁵.

На початку XVII ст. сталися зміни в політиці короля і уряду Речі Посполитої стосовно православної церкви. 18 червня 1607 р. Сигізмунд III надав грамоту українському народові і православному духовенству про підтвердження недоторка-

ності їх прав і привілеїв: свободи віросповідання і церковних обрядів. У грамоті також обіцялось, як і раніше, призначати духовних осіб на звільнені посади. За поданням короля на Сеймі 1607 р. було прийнято конституцію "Про релігію грецьку", в якій зазначалося, що православні уряди й церковні маєтності мали надаватися, "за звичаями і правами... виключно шляхтичам руського роду"⁵⁶.

Однак, незважаючи на королівський указ і сеймову постанову, утиски православних продовжувалися. За тих умов значним досягненням стало отримання монастирем у 1610 р. виняткового привілею - ставропігії від константинопольського патріарха. Це означало, що монастир звільнявся від залежності київського, тобто уніатського, митрополита і підпорядковувався безпосередньо патріарху⁵⁷.

Навесні того ж року уніатський митрополит Іпатій Потій розгорнув активну діяльність, щоб схилити до унії і підкорити собі українські церкви та монастирі. У відповідь на це на захист останніх виступило козацтво. Гетьман українських козаків Григорій Тискиневич у листі до київського підвоеводи М.Холоневського зазначав, що козаки "За церковь нашу восточную и за веру греческую" готові віддати життя⁵⁸.

Важливою подією в історії української православної церкви в цілому і Києво-Межигірського монастиря, зокрема, став приїзд до Києва у 1612 р. болгарського православного митрополита Неофіта. На той час у православній церкві в Україні серед її вищих ієрархів залишився лише львівський єпископ І.Тисаровський. Тому складною проблемою були висвячення священників та освячення храмів. Вона була вирішена під час приїзду Неофіта в Україну. Він висвятив православних священників і освятив ряд новозбудованих храмів, у тому числі 19 квітня 1612 р. і межигірські⁵⁹.

Приїзд Неофіта викликав протидію з боку митрополита І.Потія. 16 жовтня 1612 р. він подав заяву до Володимирського

городського суду, в якій звинуватив київське православне духовенство на чолі з архимандритом Києво-Печерського монастиря Єлисеєм Плетенецьким у прийомі болгарського митрополита, в наданні йому дозволу на "рукоположення" священників та освячування церков. Крім того, він звинуватив православне київське духовенство в небажанні сплачувати йому податки і в підбурюванні козаків проти нього особисто та всього уніатського духовенства⁶⁰.

Очевидно, цей акт І.Потія не дав очікуваних результатів, тому 31 березня 1613 р. він скликав церковний суд, на який серед інших було викликано й межигірського ігумена. Замість нього на суді були присутні межигірські ченці Кіпріян і Коментарій. На суді І.Потій вимагав послушенства від київського духовенства: не приймати грецького архієрея Неофіта, який називав себе софійським митрополитом, і не допускати його до посвячення духовенства і церков⁶¹.

Та православне духовенство не дуже зважало на заборони уніатського митрополита І.Потія, тому він звернувся до суду Київського воеводства. 3 квітня 1613 р. возний Київського воеводства відвідав у числі інших і Києво-Межигірський монастир і вручив позов митрополита ченцям Коментарію і Кіпріану, оскільки межигірський ігумен Афанасій хворів. У позові зазначалося, що київські монастирі йому не покорилися, допустили софійського митрополита Неофіта до посвячення в духовний сан пресвітерів і дияконів. За це І.Потій вимагав відшкодування: по десять тисяч золотих з кожного⁶².

В ході антиунійної боротьби, в якій Києво-Межигірський монастир брав активну участь, помер ігумен Афанасій, який перед смертю прийняв схиму* з іменем Агафона. 3 травня, а

* Схима – остаточне церковне благословення для монаха. Див.: В.І.Ульяновський. Історія церкви та релігійної думки в Україні. - К., 1994. - Кн. 2. - С. 249.

не 9, як у М.А.Максимовича, його було поховано в притворі Преображенського собору. Його наступником став ієромонах Гедеон, у миру Гавриїл Римар, родом з Галича. 1613 р. він одержав привілей польського короля Сигізмунда III на "игуменство доживотное и на монастыр Межигорский со всеми пожитками"⁶³.

Ігумен Гедеон продовжував розбудову монастиря. При ньому зросли монастирські маєтності. Так, у Києві на Подолі, на землі, яку межигірські ченці 1615 року купили у київського жителя Б.Гребениковича, було зведено монастирське подвір'я⁶⁴.

Деякі відомості про новообраного межигірського ігумена залишив у своїх записках киево-печерський архімандрит, згодом київський митрополит Петро Могила. В них зазначено, що влітку 1614 р. київський земський писар Василь Воронич задумав привласнити монастирське озеро Косор. Він поставив своїх людей на його березі і заборонив межигірським ченцям і послушникам ловити рибу. Ігумен Гедеон з братією звернулися до нього з проханням повернути озеро монастирю, але Воронич пригрозив їм смертю, якщо будуть чинити опір його волі.

Не бажаючи насильства, межигірський ігумен вирішив вплинути на земського писаря "божим словом" і встановив для монастирської братії пости та молитви. Згодом до ігумена прийшов слуга Воронича і просив освячення над його паном елею через тяжку хворобу. Ігумен Гедеон, за висловом П.Могили, "благ муж сый" і „незлобив" пробачив земському писарю його дії, пішов до нього і освятив над ним елей. Воронич висповідався, попросив у ігумена пробачення і повернув монастирю озеро, навіть віддав свої рибальські сіті. Проте це не допомогло. Хвороба його прогресувала, і він, причастившись, незабаром помер⁶⁵. Отже, з розповіді П.Могили межигірський ігумен постає як людина високих моральних якостей. Православні віруючі не забували Києво-Межигірський монастир,

вони дарували й заповідали йому своє майно. Так, райця Київського магістрату Самійло Андрієвич 26 червня 1615 р. передав у дар ігумену Гедеону з братією половину двору в м. Києві⁶⁶.

За ігуменства Гедеона монастир володів землями, що знаходилися між р. Водицею (біля Києва), королівськими селами Вишгородом і Петрівцями та с. Стрижевкою. Межигірські ченці збирали медову данину з жителів Спаських островів, Товстого лісу та Сидоровщини, а також із сіл Вишгород та Петрівці. Таким чином, на початок XVII ст. володіння Києво-Межигірського монастиря не були значними.

Наступником межигірського ігумена Гедеона був Ісайя Копинський, майбутній перемишльський єпископ та митрополит. Дата його обрання настоятелем Києво-Межигірського монастиря точно не встановлена. Одні вчені вважали, що він став ігуменом у 1615 р. і правив монастирем до 1619 р., коли був призначений наглядцем лаврських печер⁶⁷. Дослідник історії церкви С.Голубев встановив, що І.Копинський був межигірським ігуменом з 1619 до вересня 1621 р.⁶⁸, а П.Строев, наприклад, зазначив, що ігумен Гедеон був "отставлен" у 1616 р., і того ж року межигірським ігуменом було обрано Ісайю Копинського, який залишався настоятелем монастиря до 6.10.1622 р. - до посвячення на Перемишльське єпископство⁶⁹.

Однак посвячення І.Копинського перемишльським єпископом відбулося 6 жовтня 1620 р., а не 1622 р., як писав П.Строев. Воно сталося під час приїзду в Україну єрусалимського патріарха Феофана, який, повертаючись із Москви, 15 березня 1620 р. прибув в Україну. Від кордону з Московською державою його супроводжував гетьман Петро Сагайдачний з козацьким почетом. 20 березня 1620 р. у його супроводі патріарх прибув до Києва⁷⁰.

На прохання українського духовенства, міщан, православних шляхтичів та за гарантією безпеки від польського

короля та шляхти, яку надав гетьман Петро Сагайдачний з козаками, патріарх погодився здійснити акт хіротонії (висвячення) православної ієрархії, яку на той час представляв лише львівський єпископ Ієремія Тисаровський⁷¹.

Висвячення вищих ієрархів православної церкви відбувалося в декілька етапів. Спочатку на козацькій раді було прийняте рішення розіслати по Україні грамоти, в яких православних закликали висувати достойних осіб для посвячення в єпископський сан. Потім 15 вересня 1620 р. на річному святі Києво-Печерської лаври в присутності значної кількості духовних і світських осіб православного віросповідання відбувся відбір кандидатур. А 6 жовтня 1620 р. у Богоявленській церкві Києво-Братського монастиря відбулася хіротонія Йова Борецького на Київську та Галицьку митрополію та п'ятьох єпископів, у тому числі, як зазначалось у патріаршій грамоті, "на престол Перемышской и Самборской епископии честного мужа, боголюбивого игумена обители святого Преображения Господня Межигорской Исаяя". Того ж року Києво-Межигірський монастир одержав від патріарха підтверджувальну грамоту на ставропігію⁷².

Таким чином, 6 жовтня 1620 р. Ісайя Копинський був висвячений перемишльським і самборським єпископом. Проте він і надалі залишався межигірським ігуменом, оскільки право призначати єпископів на єпархії в Речі Посполитій було прерогативою польського короля. Король не давав дозволу на висвячення православних ієрархів і не визнав його. Ісайя Копинський як межигірський ігумен зазначений у заяві урядовців м. Києва, підписаній 1 вересня 1621 р. В ній йдеться про передачу київським бурмістром С. Андрієвичем сінокошу монастирю "святого Николы Межигорского"⁷³.

3 жовтня 1620 р. почалася активна боротьба української православної шляхти та козаків за визнання королем, урядом та Сеймом Речі Посполитої православної ієрархії. Наполег-

ливо відстоювали права православних у Сеймі посли Київського воєводства. Про захист православ'я йшлося і в документах козацьких посольств до короля, де окремим пунктом стояло визнання висвячених патріархом Феофаном православного митрополита та єпископів. Лише за цих умов козаки погоджувалися служити Речі Посполитій у боротьбі проти агресії Туреччини⁷⁴.

Щоб вплинути на козаків, польський король змушений був звернутись і до Феофана. 7 лютого 1621 р. патріарх направив листа Війську Запорозькому, в якому містилося прохання стати на захист Речі Посполитої перед турецькою загрозою і здобути славу війську. Крім того, новообраний київський митрополит Йов Борецький та єпископи прибули на козацьку раду, яка відбулася в урочищі Суха Діброва біля Білої Церкви 15 червня 1621 р., і на якій вирішувалося питання війни з Туреччиною і закликали боротися з "бусурманами". На козацькій раді було оголошено й патріаршого листа щодо боротьби з Туреччиною⁷⁵.

Козацькі посли у Варшаві одержали лише усні обіцянки короля про визнання православних ієрархів⁷⁶. Проте цього виявилось недостатньо, щоб останні зайняли свої посади. 23 вересня 1621 р. межигірським ігуменом було обрано Гедеона, Ісайя Копинський став перемишльським і самборським єпископом⁷⁷.

Отже, Ісайя Копинський був межигірським ігуменом до вересня 1621 р. В той же час, він не міг бути на цій посаді у 1616 р. За даними М. Максимовича, він займався тоді облаштуванням Густинського і Ладинського монастирів під Прилуками⁷⁸. Тобто, він став настоятелем Києво-Межигірського монастиря пізніше, вірогідно у 1619 р.

Так, незважаючи на протидію польського короля і шляхти, відбулося відновлення православної ієрархії в Україні, за що православна церква мала завдячувати, насамперед, українському козацтву. Завдяки його підтримці, польський уряд не

міг вдатися до силових методів. Польський нунцій К.Торрес у 1622 р. повідомляв до Ватикану, що подолати схизму, тобто православ'я, важко, оскільки її підтримує простий люд, який знаходить оплот у козаках. "До того ж не можна вдаватися до насильницьких заходів, - скаржився нунцій, - бо опріч свободи віросповідання, за яку присягався король, на перешкоді стають козаки, народ войовничий і сміливий, який стає на оборону її часом з проханням, часом із загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках"⁷⁹.

Після закінчення Хотинської війни Сигізмунд III відмовився визнати висвячених патріархом Феофаном нових владик⁸⁰. Проте підтримка козацтва дозволила їм, у тому числі Ісайї Копинському, продовжувати займати свої посади.

З 23 вересня 1621 р. по 16 вересня 1623 р. межигірським ігуменом був Гедеон. Він управляв монастирем до смерті, напередодні прийнявши схиму з ім'ям Герасима. Поховано його 18 вересня 1623 р. у Преображенській церкві, "близ мощей отца своего духовного" ігумена Афанасія⁸¹.

Того ж року його наступником став ігумен Коментарій, одержавши підтверджувальний лист на ігуменство від польського короля Сигізмунда III. При ньому монастир зажив слави благочестивого. У Межигір'я на поклоніння Білому Спасу - головній соборній монастирській церкві збиралися православні віруючі з усієї України та з-за кордону. Високу повагу проявили до межигірського ігумена члени православного Віленського братства. Видаючи в 1627 р. книгу «Духовні бесіди Макарія Єгипетського», вони присвятили її ігумену Коментарію. У присвяті зазначено, що тисячі паломників, знаючи "о честном житті вашем", приходять з далеких країв до монастиря "для ... подражання житія вашого"⁸².

За ігуменства Коментарія в монастирі проживало до 150 ченців і послушників. З них у вересні 1624 р. померло одразу 11 ченців, можливо, через епідемію. Ігумен брав активну участь

у справах православної церкви. 20 листопада 1624 р. він у числі інших обирав Захарія Копистенського архимандритом Києво-Печерського монастиря і поставив свій підпис на його підтримку⁸³.

На початку 1630 р. помер ігумен Коментарій, прийнявши перед смертю схиму з ім'ям Кирила. Межигірським ігуменом було обрано Стефана Борецького. Останній того року відмовився від ігуменства, став схимником і так закінчив своє життя у 1632 р. Новим ігуменом було обрано Варнаву Лебедевича. За даними М.Закревського, він управляв монастирем 34 роки⁸⁴.

12 травня 1631 р. помер київський митрополит Йов Борецький. В його заповіті йшлося й про двір у м. Києві, куплений митрополитом у київського міщанина А.Черкашеніна у 1617 р. і відданий у заставу Києво-Межигірському монастирю. Двір митрополит заповідав своїм племінникам, при умові прийняття ними постригу в черниці. А вже після їх смерті двір мав перейти монастирю. Проте межигірський ігумен і братія не виконали волю померлого і у вересні 1631 р. продали двір Томашу Ієвлевичу - ректору шкіл братських⁸⁵.

Та одна із дочок Йова Борецького відмовилася стати черницею, вийшла заміж і у 1637 р. розпочала за двір у Києві судову справу з Києво-Межигірським монастирем⁸⁶.

У 1631 р. київським митрополитом було обрано колишнього межигірського ігумена - смоленського та чернігівського архієпископа Ісайю Копинського⁸⁷. Зі смертю польського короля Сигізмунда III (20 квітня 1632 р.) Київська митрополія на чолі з новим митрополитом активізувала діяльність, спрямовану на припинення утисків православних. При цьому духовенство спиралося насамперед на українську шляхту та козацтво. Так, у період безкоролів'я православна шляхта при виборі депутатів на Сейм, що мав відбутися з приводу обрання короля, ставила головну умову - не брати участі в його виборах

до вирішення проблем православних віруючих⁸⁸.

Їх вимогу підтримали козаки, які висловлювали стурбованість станом православної церкви і вимагали повернення їй прав, привілеїв, маєностей та знищення унії. Тобто, відстоювали право на існування православної конфесії та її майнових справ. Від імені Запорозького Війська були направлені листи до депутатів Сейму, сенаторів, в яких вони підтримували кандидатуру на польський престол королевича Владислава, але за умови вирішення питання православної віри. Співзвучні козакам і шляхті вимоги щодо православної віри ставили й міщани від імені церковних братств⁸⁹.

В результаті їх спільних дій на Сеймі, що відбувся 27 вересня 1632 р., були прийняті "Статті для заспокоєння народу руського". За другим пунктом цих статей київські монастирі, отже, й Києво-Межигірський, зберігали статус православних. Наступ уніатів на православ'я було на деякий час зупинено⁹⁰.

За тих умов православні підтримали обрання Владислава королем Речі Посполитої, яке відбулося 13 листопада 1632 р. У своїй присязі король поклявся діяти щодо православ'я відповідно до прийнятої на Сеймі постанови. Одночасно 3 грудня 1632 р. київським, галицьким і всієї Русі митрополитом було обрано киево-печерського архімандрита Петра Могили. 20 березня 1633 р. йому було видано королівський привілей на Київську митрополію, а 28 квітня, після одержання благословення від константинопольського патріарха, у Львові відбулося його посвячення в сан.⁹¹

Проте поступки польського короля православним були тимчасовими, оскільки йому не вдалося добитися згоди на це Папи Римського. Тому вже на польському Сеймі, скликаному в січні 1635 р., були прийняті рішення, які ставили уніатських священиків у більш привілейоване становище, ніж православних⁹².

Діяльність Петра Могили сприяла розбудові православної

церкви в Україні. Домігшись від константинопольського патріарха звання екзарха західноруської православної церкви, він вирішував усі питання її життєдіяльності. Значна увага приділялася розробці теоретичних питань православного віровчення. Так, проект катехізису "Православне ісповідання віри", підготовлений київськими вченими на чолі з Ісайєю Козловським, був обговорений не тільки на церковному соборі в Києві у 1640 р., але й на віленському православному соборі у м. Ясси 1641 року. У 1643 р. катехізис, затверджений чотирма православними патріархами, став значним внеском у розробку теоретичних основ православ'я⁹³.

Українська церква у першій половині XVII ст. набула релігійного виховання, освіти, стала більш дисциплінованою і, відновивши церковну ієрархію без дозволу короля, показала своє вміння обходитися без політичної підтримки світської влади. Унезалежнення від неї повернуло церкві в Україні релігійну та громадську активність і піднесло моральний авторитет церкви в очах мас⁹⁴.

Проте ці зміни у православній церкві мало позначилися на Києво-Межигірському монастирі. Обраний братією ігумен Варнава Лебедевич у 1633 р. одержав від короля Владислава IV лист на ігуменство⁹⁵. Монастир був досить бідним, не мав значних прибутків. Його підтримували лише православні віруючі. Так, у 1633 р. до монастирського подвір'я на Подолі була приєднана сусідня садиба з будинком, яку її власниця, шляхтянка І.Мошенна заповідала Києво-Межигірському монастирю за відправлення ченцями заупокійних служб після її смерті⁹⁶.

4 грудня 1643 р. передав монастирю ґрунти Кирило Огризко, а переяславський війт Павло Огризко того ж року подавав хутір при с. Дем'янчичі. У 1648 р. межигірські ченці отримали в подарунок дім у Вишгороді від його жителя Олени Метецької⁹⁷.

Проте ця підтримка була мізерною порівняно з тим, що одержувала в Україні католицька церква. Так, лише за королівською грамотою, наданою у 1628 р. Чернігівському монастирю проповідників-домініканців, йому було виділено 85 волок (1870 га) кращих земель в Україні⁹⁸.

Тому київський митрополит Петро Могила, знаючи складне економічне становище Києво-Межигірського монастиря, який не мав значних маєтків та прибутків, у своєму заповіті від 22 грудня 1646 р. відписав йому певну суму із своїх статків⁹⁹.

Таким чином, на початку XVI ст. з'являються перші документальні свідчення про існування Києво-Межигірського монастиря. В них йдеться про його відновлення і створення монастирської общини під патронатом польського короля. Протягом XVI - першої половини XVII ст. завдяки таким його настоятелям, як Онуфрій та Афанасій, монастир було розбудовано, зведено нові й відремонтовано старі церкви. Монастир змінив правовий статус: він отримав ставропігію з підпорядкуванням константинопольському патріарху, звільнившись, таким чином, від патронату польських королів, під час якого він потрапляв у руки випадкових, далеких від церковних справ осіб. Крім того, монастир не залежав від київського митрополита, який разом із більшістю вищих ієрархів православної церкви прийняв унію.

На початку XVII ст. на захист православної церкви стало козацтво. Проте в документальних джерелах не зафіксовано відомостей про зв'язки монастиря із козаками, або про їх матеріальну підтримку монастиря. Проте і пограбування монастиря козаками, як це було раніше, вже припинилися.

Із відновленням у 1620 р. православної ієрархії, серед якої був висвячений і межигірський ігумен Ісайя Копинський, вищі ієрархи православної церкви використовували козацтво як фактор сили у відстоюванні її інтересів, не сприймаючи проте його методів.

Монастир залишався в ті роки досить бідним і не мав значних маєтностей та прибутків. Межигірські ченці здобували свій хліб переважно власною працею та одержували незначні пожертвування від представників різних станів тогочасного українського православного суспільства. У 20-х рр. XVII ст. при ігумені Коментарії монастир зажив слави благочестивого, завдяки, насамперед, подвижницькому життю його настоятеля. До обителі збиралися тисячі паломників як з України, так і з інших країн. Це піднесло славу монастиря. У такому становищі перебував Києво-Межигірський монастир напередодні Національної революції в Україні.

§ 3. Межигірська обитель у період Національної революції та становлення Української козацької держави

З початком у 1648 р. Національної революції чітко визначилося ставлення до неї православного духовенства. Нижче та середнє духовенство переважно підтримувало боротьбу українського народу за визволення від іноземного гніту, одним із гасел якої став захист православ'я. Окремі його представники навіть влилися в ряди повсталих. Іншим було ставлення до цієї боротьби вищого православного духовенства України. Про їх неоднозначну позицію в цьому аспекті свідчили козаки, яких у червні 1648 р. було направлено гетьманом з листом до київського митрополита. Одержавши його, митрополит Сильвестр Косов заявив, що Б.Хмельницький "Погано вчинив ..., що так багато християнської крові пролив. Нехай собі пригадає, що сталося з іншими, бо ще й він може бути на палі"¹⁰⁰.

Враховуючи значний вплив православної церкви на тогочасне українське суспільство, гетьман здійснив ряд заходів,

шукаючи підтримки серед вищих її ієрархів. Зокрема, з цією метою було видано декілька "охоронних" універсалів православним монастирям. У них йшлося також про розшук і покарання тих, хто грабував церковні маєтності. В червні 1648 р. одним із перших такий універсал одержав Густинський монастир. У липні гетьман дав письмове розпорядження розшукати й покарати всіх, хто перебував у загонах К.Карпенка та К.Лихого, які напали на монастир і розорили його. Охоронні універсали одержали й інші українські православні монастирі: Києво-Печерський, Крупецький Батуринський, Мгарський Лубенський та інші.¹⁰¹ Охоронного універсалу Києво-Межигірському монастирю не виявлено.

Крім цього, гетьман проводив активну політику по захисту православної церкви в переговорах з польським урядом, домагаючись ліквідації унії, зрівняння в правах православної церкви з католицькою та гарантій недоторканності всьому православному духовенству¹⁰².

Послідовна політика гетьманського уряду щодо православної церкви привела до пом'якшення взаємин з вищими ієрархами. Так, у грудні 1648 р. київське духовенство на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим вітало гетьмана в Києві як нового Мойсея, визволителя України з неволі. Значний вплив на зміну ставлення митрополита до гетьмана справило прибуття до Києва напередодні різдвяних свят 1648 р. єрусалимського патріарха Паїсія. Супроводжував його сподвижник гетьмана Силуян Мужилівський, син відомого богослова, протопопа Андрія, добре обізнаного з політичними й церковними справами, близького до київського церковно-національного осередку. Патріарх мав секретні зустрічі з Б.Хмельницьким, благословив його на рішучу війну з Польщею і надав йому титул князя Русі¹⁰³.

Однак вищі ієрархи православної церкви продовжували плекати надію на повернення України до складу Речі Поспо-

литої, як автономного Руського князівства. Про це в лютому 1649 р. київський митрополит та архімандрит Києво-Печерського монастиря вели таємні переговори з київським воєводою А.Киселем, якому запропонували князівство Руське, включаючи Поділля. Воєвода був готовий прийняти таку пропозицію при умові згоди короля і шляхти¹⁰⁴.

Межигірський ігумен Варнава, очевидно, підтримував погляди вищого православного духовенства. Про це, наприклад, свідчить звернення до А. Киселя межигірських ченців за підтвердженням наданого їм раніше права оподаткування селян Вишгорода і с. Петровець. У 1649 р. вони одержали підтверджувальний лист київського воєводи на право монастиря збирати медову данину з них. У 1650 р. ченці внесли запис про це до київських гродських книг¹⁰⁵.

Отже, на відміну від єрусалимського та константинопольського патріархів, які визнавали князем Русі гетьмана Б.Хмельницького, вище православне духовенство України хотіло бачити на цій посаді київського воєводу А.Киселя. І тільки небажання польського короля і шляхти поступитися в цьому призвело вищих ієрархів до відмови від свого плану і змусило їх співпрацювати з гетьманським урядом.

Так, київський митрополит Сильвестр Косів та київське духовенство взяло активну участь у виробленні в 1649 р. умов Зборівської угоди між польським та українським урядами. Значна кількість її пунктів стосувалася православної церкви: скасування унії, виділення місць у Сенаті для київського митрополита та двох єпископів, зрівняння в правах католицької і православної церков, заборона проживання в українських містах ченцям-католикам та єзуїтам¹⁰⁶.

Не всі порушені проблеми вдалося відстояти під час переговорів з королем. Під тиском кримського хана, свого союзника, Б.Хмельницький був змушений при підписанні 18 серпня 1649 р. Зборівської угоди піти на серйозні поступки в релі-

гійному питанні, відклавши його остаточне вирішення до Сейму. Це викликало невдоволення ієрархів православної церкви, хоча позиція київського митрополита на переговорах з королем теж була досить компромісною, що навіть викликало у польського уряду певні надії на співпрацю з ним. Так, польський король і канцлер, заспокоюючи папського нунція щодо угоди з козаками в питанні скасування унії, висловили впевненість щодо скорого "єднання з Римом київського митрополита Сильвестра Косова"¹⁰⁷. Знаючи про невдоволення митрополита політикою гетьмана, польський уряд прагнув через нього та вище православне духовенство вплинути на Б.Хмельницького і призвести до розриву його союзу з кримським ханом. А це вело до загострення конфлікту між гетьманом і Сильвестром Косовим. Так, відправляючи козацьку делегацію і київського митрополита на Сейм для затвердження Зборівської угоди, гетьман попередив останнього, щоб він і не думав "наш совет переменить и на что новое изволити над нашу волю", бо інакше буде у Дніпрі¹⁰⁸.

Активну підтримку в протистоянні з київським митрополитом Сильвестром Косовим Б.Хмельницький отримав від константинопольського патріарха. 18 лютого 1651 р. у листі до київського митрополита він підкреслив, що "успокоение святой церкви и всему христианскому обществу" може бути лише "через благочестивейшего светлейшего православного гетмана, ...возлюбленного в [святом] духе и желанного сына [нашего]." В іншому листі патріарха до митрополита від 20 лютого 1651 р. йшлося про велику "любовь и радость по поводу того, что бог дал такую победу" Б.Хмельницькому¹⁰⁹.

Підтримка патріархом гетьманського уряду вплинула на позицію вищого православного духовенства, у тому числі й київського митрополита. Ця нова позиція полягала в збереженні нейтралітету щодо обох воюючих сторін і підтриманні з ними добрих стосунків з метою збереження церковних та

монастирських маєтків. Київський митрополит перестав втручатись у політику гетьманського уряду і не вдавався до відкритих політичних заяв щодо нього¹¹⁰.

Про позицію, яку займали в цих питаннях ігумен та братія Києво-Межигірського монастиря, відомостей не збереглося. Проте відсутність даних про їх відносини з гетьманським урядом 1648-1650 рр. та їх зв'язки з представником польського уряду, київським воєводою А.Киселем, приводять до висновку, що межигірський ігумен Варнава Лебедевич, шляхтич за походженням*, був більше налаштований замиритися з королем, ніж опинитися під владою гетьмана.

Збереглося мало відомостей і про економічне становище монастиря в 1648-1650 рр. Так, відомо про добродійну передачу монастирю хутора і сіножаті з лісом при с. Циплях дружиною переяславського війти П.Огризка¹¹¹.

Лише у 1651 р. налагоджуються відносини межигірських ченців з гетьманським урядом. У відповідь на звернення межигірського ігумена та братії Б.Хмельницький 24 травня 1651 р. видав універсал про підтвердження їх права на користування ставком у с. Харківці Переяславського полку, подарованого Михайлом Івановичем. В універсалі йшлося про дозвіл ченцям збудувати на ньому млина і заборону переяславській старшині протидіяти їм у цьому¹¹².

Однак взаємовідносини між гетьманським урядом і вищим православним духовенством залишалися досить складними. Враховуючи це, уряд Речі Посполитої напередодні вторгнення польських військ в Україну спробував їх ще більше загострити. У травні 1651 р. від імені польського короля Яна-Казимира київському митрополиту та вищому духовенству були надіслані

* На шляхетство Варнави Лебедевича вказує старовинне Євангеліє з гербом роду, яке зберігалось у Києво-Межигірському монастирі. Див.: ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.5516-5517. - Арк. 95-100.

листи, в яких йшлося про те, що гетьман Б.Хмельницький “збусурманився”, хоче бути в підданстві султана і віддати мешканців України в неволю¹¹³.

Особливо складними стали взаємовідносини між вищими ієрархами православної церкви та гетьманським урядом після розгрому 28 червня 1651 р. козацьких військ під м. Берестечком. Київський митрополит С.Косов умовив київського полковника А.Ждановича, який за наказом гетьмана мав обороняти Київ, не вступати в бій з литовськими військами, бо йому, як вважав митрополит, їх не спинити, а якщо вони захоплять Київ після запеклого бою, то знищать міщан і зруйнують церкви. Митрополит заявив, що направить до литовського гетьмана Я.Радзивілла посольство з клопотанням, аби заборонив війську чинити безчинства у місті, оскільки всі вони хочуть бути “в подданстве и во всей его королевской воле”¹¹⁴.

За домаганням С.Косова, А. Жданович залишив оборонні рубежі. Литовський полковник В. Гонсевський став переслідувати козаків і зупинився неподалік Вишгорода, очікуючи на підхід Я.Радзивілла¹¹⁵. Це стало справжньою трагедією для Вишгорода та Києво-Межигірського монастиря. Межигірський ігумен з братією, очікуючи наступ литовського війська, звернулися до його командуючого Я.Радзивілла з проханням про захист їх та монастирського майна. У 1651р. вони отримали від нього охоронний лист. Проте і він не допоміг. Готуючись до штурму Києва, литовське військо за декілька днів спустошило Вишгород: знищило його жителів і спалило церкву. Вояки пограбували й Києво-Межигірський монастир, захопивши найцінніше монастирське майно: дорогі окладні ікони, ризи, церковне начиння, а все інше знищили¹¹⁶.

Київський митрополит спробував домовитися з литовським полковником В. Гонсевським і 24 липня 1651 р. направив йому листа. У ньому йшлося про те, що вище православне духовенство було “в плену ... в неволе почти 4 года и каждый

день умирает от ужасов казаков и собственных [наших] подданных”. Лише з наступом литовського війська вони змогли вільно “вздохнуть” і дякують за звільнення богу, який має “наганять страх на сопротивляющийся народ”. З листом митрополит направив литовському полковнику 25 тисяч злотих¹¹⁷.

Проте В. Гонсевський не зміг прийняти рішення без командуючого литовськими військами. Лише порадив митрополиту направити послання до польського короля для підтвердження “верноподданства”. До короля було відправлено префекта київської колегії Т.Василевича. 11 серпня 1651 р. митрополитий посланець прибув у польський військовий табір, де заявив, що листи митрополита він у дорозі знищив, оскільки його зупинив козацький загін, і він був змушений заїхати до гетьмана Б.Хмельницького. Поляки у зв’язку з цим запідозрили префекта в тому, що він, відправляючись до короля, хотів заручитися підтримкою гетьмана¹¹⁸.

Довідавшись про залишення А.Ждановичем своїх позицій, Б.Хмельницький пригрозив йому старшинським судом, наказав повернутися на попередні рубежі та захищати місто і направив йому на допомогу два козацьких полки. Водночас гетьман направив листа київському митрополиту, в якому попередив, щоб той не втручався у військові справи, а молився за звільнення православної християнської віри “от еретических рук”. Якщо ж православні потраплять ворогові в полон, то йому, митрополитові, не годиться боятися смерті, бо постраждає за православну християнську віру і від “господа Бога венец воспримет”¹¹⁹.

Заходи київського митрополита і вищого духовенства, спрямовані на врятування Києва, не дали позитивних результатів. Як у Вишгороді, так і в Києві литовські жовніри творили безчинства, грабували не тільки жителів, але й церкви та монастирі¹²⁰. За таких обставин межигірські ченці вели пошуки різних шляхів для збереження монастирського майна. Так,

24 грудня 1651 р. Варнава Лебедевич з братією передали на зберігання київському воєводі А.Киселю 6 тисяч золотих польських, які він або його нащадки мали повернути “за найпершим востребованієм”.

Грабіжницькі дії литовських військ, як і подальші перемоги козаків, сприяли відновленню добрих стосунків між гетьманським урядом та вищим духовенством, у тому числі і з межигірським ігуменом. У 1653 р. Варнава Лебедевич і братія звернулися до Б.Хмельницького з проханням підтвердити належність монастирю, розореному литовськими військами, с. Черніна. Як видно з монастирських документів, це село раніше належало польському шляхтичу, який у час Національної революції продав його Києво-Межигірському монастирю¹²¹. Гетьман Б.Хмельницький, зважаючи на це, а також на тяжкий стан монастиря, розореного через “неприятелей церкви Божой”, 26 грудня 1653 р. надав межигірському ігумену і братії універсал на право володіння с. Черніним з усіма угіддями й прибутками, що до нього належали: “данью медовою, ловами рыбными, сеножатями, борами и пущами”. Крім того, чернінські селяни мали відбувати монастирю послушенство¹²².

Таким чином, гетьман затвердив право межигірських ченців на придбане купівлею село. За гетьманським універсалом, селяни с. Чернін мали виконувати повинності на користь нового власника. В той же час прохання межигірського ігумена і братії про затвердження купленого маєтку свідчило про формальне визнання гетьманської влади в Україні.

Новим випробуванням для взаємовідносин гетьманського уряду та вищого православного духовенства став військово-політичний союз із Росією, укладений у січні-березні 1654 р. Київський митрополит і печерський архімандрит відмовилися присягати цареві й заборонили робити це підлеглим, оскільки не бажали включення Київської митрополії до складу Московського патріархату¹²³.

Союз з Росією не приніс сподіваних результатів і для гетьманського уряду. У війні з Річчю Посполитою, союзником якої стало Кримське ханство, царський уряд дбав, насамперед, про власні інтереси, не виконуючи своїх договірних зобов'язань щодо захисту України. Її землі в ході подальших військових дій були ще більш розорені, спустошені та обезлюднені. Негативне враження на гетьмана та старшину справили переговори у м. Вільно в 1656 р. між Річчю Посполитою і Російською державою, на які українських послів не допустили. Підписання Віленської угоди про перемир'я призвело до спрямування зовнішньополітичної орієнтації гетьмана на союз із Швецією, Трансильванією, Молдавією та Валахією.

Проте межигірського ігумена в той час більше турбувало становище монастиря. Визнавши гетьмана та його уряд, межигірський ігумен прагнув поліпшити становище Києво-Межигірського монастиря за рахунок підтвердження старих і одержання нових маєтностей. Так, 11 липня 1655 р. монастир одержав підтверджувальний універсал на с. Чернін від київського полковника Павла Хмельницького. А 21 березня 1656 р. гетьман Б.Хмельницький на прохання межигірського ігумена Варнави Лебедевича з братією, які “оть ляхов” дійшли “до зубоженья” і “ни отколь живности не мають”, видав новий універсал. У ньому йшлося про надання монастирю маєтків: Вишгорода та сіл Петрівці й Мощони з усіма угіддями й прибутками, та про заборону військовій старшині і козакам чинити кривди монастирю, а також про виконання селянами цих сіл повинностей на його користь¹²⁴.

Межигірські ченці налагоджували стосунки і з царським урядом. У квітні 1656 р. ігумен Варнава Лебедевич з братією відрядили до Москви ченця Іоакіма “побити челом” царю Олексію Михайловичу “о милостыне”. Чернець Іоакім, в миру Іван Петрович Савелов, народився у 1620 р. в Москві у дворянській родині. Освіту одержав у Києво-Братському колегіумі,

згодом вступив на військову службу. Весною 1655 р. прийшов до Києво-Межигірського монастиря, де 6 травня прийняв постриг у ченці з ім'ям Іоакіма від межигірського ігумена Варнави Лебедевича¹²⁵.

І.П.Савелов не випадково вибрав для прийняття постригу цей монастир. Києво-Межигірський монастир уславився чеснотами межигірських ченців, їх зразковою поведінкою. Приймавши постриг, Іоакім хотів залишитися в монастирі до кінця свого життя, а пізніше бути там похованим¹²⁶.

Однак поїздка до Москви внесла певні корективи в його життя. Цар доброзичливо прийняв посланця, мав з ним тривалу розмову і обдарував милостиво монастир. Іоакім закупив одяг для межигірських ченців, яких у той час проживало в монастирі 97 чоловік і повернувся у Межигір'я¹²⁷.

Проте в кінці 1657 р. Варнава Лебедевич одержав листа від московського патріарха Никона. В ньому повідомлялося про царську волю: надіслати ченця Іоакіма "на послушание" до Москви. Спочатку його призначили до Іверського Новгородського монастиря, в 1664 р. - архімандритом Чудова монастиря, 4 лютого 1673 р. - новгородським митрополитом, а з 1674 р. - московським патріархом¹²⁸. Згодом це призначення відіграло позитивну роль у долі Києво-Межигірського монастиря.

У 1657 р. відбулися зміни в політичному і церковному житті України. 15 квітня 1657 р. помер київський митрополит Сильвестр Косов. Перед смертю, в березні 1657 р. він прибув до Чигирини - резиденції Б.Хмельницького і вів з гетьманом переговори про становище української церкви. Результатом їх стало прохання Б.Хмельницького від 27 березня 1657 р. до московського патріарха Никона про підтвердження прав і привілеїв київського митрополита. В листі зазначалося, що заяви про небажання об'єднання з російською церквою і підпорядкування царю - то наклеп на Сильвестра Косова. 27 липня

того ж року помер видатний політичний діяч України, гетьман Б.Хмельницький. Після короточасного першого гетьманування його сина Юрія, 26 серпня 1657 р. на козацькій раді у м. Чигирині гетьманом Української держави було обрано генерального писаря І.Виговського¹²⁹.

У жовтні 1657 р., скориставшись приїздом новообраного гетьмана до Києва, межигірський ігумен з братією звернулися до нього з проханням про видачу підтверджувального універсалу на володіння Вишгородом, Петрівцями і Мощинами, який і одержали 16 жовтня 1657 р.¹³⁰ Таким чином були встановлені відносини між монастирем і новим гетьманом.

Зі смертю Сильвестра Косова почалася боротьба за митрополичу кафедру. Особливо вона загострилася через втручання царського уряду, який прагнув підпорядкувати київського митрополита московському патріарху. На цей раз вдалося відстояти незалежність української церкви від Москви. У грудні 1657 р. київським митрополитом без згоди московського патріарха було обрано луцького єпископа Діонісія Балабана¹³¹.

Не без впливу вищого духовенства відбулися зміни в зовнішньополітичній орієнтації гетьмана: від союзу України з Російською державою до укладання союзу з Річчю Посполитою. Таку політику, як свідчать факти, підтримав і межигірський ігумен Варнава Лебедевич. Так, 18 травня 1658 р. генеральний писар і палкий прихильник союзу з Польщею Павло Тетеря подарував монастирю фільварок у с. Попівцях над р. Трубіж, Калитинський гай біля с. Цибли та сіножать за с. В'юниці¹³².

Союз України з Річчю Посполитою знайшов своє втілення в угоді, підписаній 16 вересня 1658 р. у м. Гадячі. Відповідно до неї українські землі, як князівство Руське, на чолі з гетьманом на правах автономії входили до складу Речі Посполитої. Отже, за угодою мало бути реалізоване прагнення вищого

духовенства до створення на українських землях Руського князівства у складі Речі Посполитої.

Після підписання Гадяцької угоди між гетьманським і польським урядами, а також у зв'язку з наступом на Україну 200-тисячної російської армії, гетьман І.Виговський прибув до Києва. Він відвідав багато київських монастирів. Не оминув і Києво-Межигірського, де зустрівся з ігуменом і майже дві доби таємно обговорював з ним різні питання. У монастирі гетьман залишив свій скарб і королівські грамоти¹³³. Ці факти свідчать про особливо довірливі стосунки гетьмана та Варнави Лебедевича.

Про підтримку вищим православним духовенством політики І.Виговського на ліквідацію союзу з Москвою свідчить і те, що 1659 р., з прибуттям гетьмана до Києва, місцеве духовенство на чолі з печерським архимандритом вітало його "с честью и молебн служили собором". Коли ж гетьман з військом виступив на м. Конотоп, який оточила царська армія, то в київських церквах по понеділках, середах і п'ятницях служили молебні за перемогу над нею гетьмана, яка й сталася 29 червня 1659 р. біля с. Соснівки, поблизу від м. Конотоп¹³⁴.

Після бою Виговський послав гінця до Києво-Межигірського монастиря й ігумен Варнава Лебедевич передав з ним гетьману золоті монети із скарбу, що перед тим був залишений ним у монастирі¹³⁵.

Перемога під м. Конотопом не стабілізувала ситуацію в Україні. Через внутрішню боротьбу і наступ російських військ І.Виговський не зміг утримати булаву. 11 вересня 1659 р. на козацькій раді в с. Германівці його скинули з посади. В другій половині того ж місяця на козацькій раді на березі р. Росави біля с. Миронівки гетьманом України було знову обрано Юрія Хмельницького. Проте царський уряд, користуючись військовою перевагою, змусив останнього погодитися на повторну процедуру його обрання в оточеному царськими військами

м. Переяславі. Гетьману і старшині були нав'язані нові статті, які значно обмежували українську автономію¹³⁶.

Незважаючи на складну внутрішню й зовнішньополітичну ситуацію, межигірські ченці намагалися збільшити монастирські володіння. Так, у 1659 р. вони отримали під заставу тисячі польських золотих, ґрунти Якова Пекулинського і, зокрема, сінокіс, придбаний ним у Б.Хмельницького, які знаходились на території Переяславського полку¹³⁷.

Новообраний гетьман у лютому 1660 р. підтвердив ігумену Варнаві Лебедевичу з братією права на "отчины и угодья, данные обители его отцем", тобто Б.Хмельницьким. В універсалі зазначені Вишгород із селами Петрівцями, Мошонами і Черніним з млинами, сінокосами, медовою даниною, рибними ловами, борами та пущами. Крім старих, монастир одержав нові маєтності: м. Холм з млинами, села Козаровку, Глібовку, Ясногородку та Іванківські рудні¹³⁸.

Межигірський ігумен з братією у відповідь на таку щедрість посилали гетьману та його війську, які два тижні перебували недалеко від Межигір'я, "кормы, дары з монастиря"¹³⁹.

В той же час межигірські ченці підтримували стосунки з російським урядом, просили царя надати їм у володіння містечко Бобровицю і 12 квітня 1660 р. одержали на нього відповідну грамоту¹⁴⁰.

Після невдалої 1660 р. військової операції російської армії проти польсько-татарських військ, в якій брали участь українські козаки, що закінчилася Слободищенською угодою і переходом під протекторат польського короля українських земель, мешканці їх перетворилися на легку здобич для польських загонів та орд. Від цього страждала і церква, бо також ставала об'єктом для пограбування. Того ж року польський полковник Я.Пиво, спустошивши Полісся, рушив на Київщину, де розорив київські монастирі і церкви. Серед них був і Києво-Межигірський монастир. Крім монастирського майна, польські

жовніри захопили гармати, які козацьке військо залишило тут на зберігання. Про їх повернення просили в березні 1660 р. польського короля козацькі послы на чолі з В.Золотаренком¹⁴¹. Сам факт зберігання гармат, свідчить про те, що межигірський ігумен і братія мали безпосередні зв'язки з козаками.

В умовах боротьби сусідніх держав за Україну та тривалої міжусобиці монастир, маючи на той час значні маєтності (8 сіл, хутори, млини, озера), дуже збіднів. Так, у 1662 р., перед наступом на Лівобережну Україну для боротьби з російським військом і лівобережними козаками, гетьман Ю.Хмельницький з правобережними козаками і кримською ордою розташувалися біля Києво-Межигірського монастиря. Після переходу гетьманського війська на Лівобережжя в монастирських селах не залишилося жодного жителя. Тікаючи від пограбування або полону, вони розійшлися в Литву, на Волинь, або на землі, суміжні із Запорозькою Січчю¹⁴².

До того ж, Україна дедалі більше підпадала під контроль сусідніх держав: Правобережна - Речі Посполитої, Лівобережна - Московської держави. 1663 р., коли Ю.Хмельницький відмовився від булави, територія України стала управлятися ставлениками цих держав: Лівобережжя - гетьманом І.Брюховецьким, а Правобережжя - П.Тетерею. Межигірські ченці одразу ж звернулися до останнього з проханням про підтвердження своїх прав на маєтності. 18 квітня 1663 р. вони отримали гетьманський універсал на села: Козаровичі, Глібовку і містечко Холм¹⁴³.

У відповідь межигірські ченці виконували різні послуги для П.Тетері. Так, ігумен приймав у монастирі посланого в розвідку гетьманом П.Тетерею правобережного сотника Гордея з козаками. Вони пили, їли і ночували в монастирі. В той же час Варнава Лебедевич підтримував стосунки із І.Виговським, який перебував у той час на королівській службі. Він послав до нього ченця Іпатія з королівськими грамотами, які І.Ви-

говський залишив у монастирі¹⁴⁴.

Не перервали ігумен Варнава з братією й налагоджених зв'язків із царським урядом. Так, 8 вересня 1663 р. межигірські ченці звернулися до царя з проханням про допомогу. Йшлося про те, що влітку 1660 р. російський князь Ю.Борятинський забрав у монастирі "вся кормы", тому ченці мало не померли з голоду. Крім того, в маєтках під Переяславцем, де завжди було "изобилно хлебом" та іншими харчами, все згоріло. А город, сади, "пчелники" біля монастиря "супротивники и поганыи такожде огнемъ и мечемъ погубиша". Ігумен з братією через "окруженія воинствъ супротивнихъ" не мали "промишленія" і всі надії, як писали вони у проханні, покладали на царську милість¹⁴⁵.

Поодинокі пожертвування монастирю, як, наприклад від удови ремісника-кравця Олени Кравцової, яка у 1663 р. передала свій "пляц", тобто земельну ділянку, не могли поліпшити його стан¹⁴⁶.

Того ж року сталися зміни настоятеля монастиря. За даними Межигірського літопису, ігумен Варнава Лебедевич, "человек честный и покорный, ... общего жития ... ревнитель", якого духовенство і миряни дуже поважали, 14 листопада 1663 р. помер. Автор історичного твору високо оцінив його діяльність, зазначивши, що за тих складних умов в Україні він багато зробив для збереження монастиря і общини. У літопису зазначено, що поховання ігумена відбулося 30 листопада у Спасо-Преображенському соборі монастиря. На ньому були присутні архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель та київське духовенство¹⁴⁷.

Проте, за іншими даними, менш достовірними, Варнава Лебедевич за сприянням московського патріарха Іоакіма 1665 або 1666 р. став архімандритом російського Саввина Сторожевського монастиря¹⁴⁸. Таким чином, Варнава Лебедевич протягом понад 30 років ігуменства у Києво-Межи-

гірському монастирі втілював у життя політику, розроблену вищими ієрархами української православної церкви і спрямовану на підтримку відносин з усіма воюючими сторонами.

1663 р. був особливо важким у політичній історії України, зокрема для монастиря. Після поділу України й обрання двох володарів гетьманської булави на Лівобережжі та Правобережжі польський король виступив із військом, щоб повернути Речі Посполитій втрачені землі. Щоб захистити монастир від пограбування, межигірські ченці звернулися до польського короля і одержали від нього охоронного листа. Проте уберегти свою обитель від пограбування їм не вдалося¹⁴⁹.

А 25 червня 1665 р. сталася сильна пожежа, яка знищила монастирські будівлі і майно. Ченці на чолі з ігуменом Іовом Станіславським, не маючи коштів на відбудову монастиря, звернулися 1667 р. до православних віруючих із посланням: «О згоренню монастиря и розных прав монастырских»¹⁵⁰, щоб привернути увагу до його тяжкого стану. Вони прагнули знайти кошти за межами України, оскільки тогочасна політична влада в особі гетьмана І. Брюховецького не сприяла українській церкві. Так під час російсько-українських переговорів, які відбулись у 1665 р., гетьман запропонував царському уряду підпорядкувати українське духовенство московському патріарху. Це викликало незадоволення вищих ієрархів Київської митрополії. Навіть промосковськи налаштований намісник Київської митрополії, мстиславський єпископ Мефодій Филімонович виступив проти цієї пропозиції гетьмана і погрожував, що духовенство зачиниться по монастирях, коли в Київ приїде московський патріарх¹⁵¹.

В гетьманство І. Брюховецького (1663-1668 рр.) загострились суперечки між старшиною і духовенством. Так під час перепису 1666 р., проведеного царським урядом на Лівобережній Україні, духовенству вдалося звільнити монастирських підданих від оподаткування на розквартировані в українських

містах російські війська. В той же час гетьман і старшина домоглися царської заборони на перетворення козаків на залежних монастирських селян. Ця постанова була повторена у статтях наступних гетьманів: Д. Многогрішного (1669 р.), І. Самойловича (1674 р.) та І. Мазепи (1687 р.)¹⁵².

У 1667 р. у с. Андрусові під Смоленськом між Річчю Посполитою і Росією була підписана угода на 13,5 років. За нею Правобережна Україна відійшла до Речі Посполитої, а Лівобережна з Києвом - до Московської держави. Територія Межигір'я опинилася під Польщею, тому ігумен Іов Станіславський того ж року поспішив направити ченців Іпатія і Германа з дарами до короля, щоб одержати грамоти на монастирські маєтки і на своє дожиттєве ігуменство¹⁵³.

Необхідність такого кроку спричинило погіршення становища православної церкви в Речі Посполитій. Так, на Сеймі 1667 р. було прийнято постанову про підтримку уніатської (греко-католицької церкви), яка звільнялася від воєнних повинностей. Це урівнювало греко-католицьке духовенство у правах із католицьким. Православне ж духовенство залишалося на рівні оподаткованих станів - міщан і селян. Зважаючи на сваволю шляхти і недостатню дисципліну в польському війську, православна церква мала недостатньо можливостей, щоб зберегти церковне майно. Крім того, король обіцяв шляхті не давати «маєтностей і духовних посад грецької церкви ...людям негідним»¹⁵⁴. Отже, православні церкви і монастирі мали з часом прийти в занепад, або стати уніатськими, чи католицькими.

Політика польського уряду щодо православної церкви позначилась і на становищі монастиря. Ченці не мали коштів на відбудову й ремонт монастирських будівель, придбання земельних володінь. Незначне збільшення монастирських маєтностей відбулось у 1667 р. за рахунок передачі монастирю ченцем Геронтієм Шолохом успадкованого ним майна¹⁵⁵.

Кризу в українській православній церкві поглиблювало

втручання в її справи царського уряду. Коли новообраний київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський (1663 – 1675 рр.) до Києва не поїхав, а обрав місцем свого перебування м. Чигирин, царський уряд залишив на Лівобережній Україні намісником Київської митрополії призначеного ним мстиславського єпископа Мефодія Филимоновича.

Київське духовенство ставилося до нього вороже. Вищі ієрархи православної церкви винували його у смуті, яка відбувалася в Україні. У вересні 1668 р., коли київський митрополит Йосип заточив Мефодія до Уманського монастиря, киево-печерський архімандрит Інокентій Гізель та ігумени київських монастирів дали свідчення проти єпископа Мефодія. Серед них був і межигірський ігумен Іов Станіславський. Останній заявив, що під час від'їзду єпископа до Москви, в Україні було спокійно. Коли ж він повертався та ще й віддав свою дочку за племінника гетьмана І. Брюховецького, то виникали бунти й кровопролиття. А від цього постраждали монастирські маєтності: Козаровичі, Глібовка і Холм. Для їх захисту Іов Станіславський звертався до правобережного гетьмана П. Дорошенка і київського митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського з проханням про охоронний лист¹⁵⁶.

В умовах продовження на українських землях бойових дій і окупації її території арміями сусідніх держав для Києво-Межигірського монастиря головною стала проблема вижити. За тих складних обставин 20 квітня 1669 р. новим межигірським ігуменом обрали Феодосія Васьковського¹⁵⁷.

Він народився у 1623 р. З 1635 перебував у Києві, де в 1636-1637 рр. служив “за хлопця” при земському писареві київського воеводства Ф. Суцанському-Проскурі. Пізніше влаштувався інспектором у сина воеводського намісника київського замку Бочковського. 20 квітня 1669 р., в 46 років, його обрали настоятелем Києво-Межигірського монастиря¹⁵⁸.

1670 р. він через тяжкий стан монастиря був змушений із

сімома ченцями відправитися до Москви з проханням до царя про компенсацію збитків, заподіяних монастирю російськими військами, та матеріальну допомогу на відбудову погорілих церков і спорудження нового храму. У чолобитній царю ігумен зазначив, що вояки з Росії знищили понад сто бортних дерев поблизу монастиря та всі бортні дерева в монастирському містечку Вишгороді¹⁵⁹. На той час бортництво давало великі прибутки, мед продавали в Україні й експортували.

Тамтешній ігумен з братією одночасно подали скаргу царю і на київського воеводу - боярина П. В. Шереметєва, який пограбував монастир, наказавши відібрати 180 осьмачок* жита ціною по 1 руб.; 10 кадей меду, всю пшеницю, яка була в ньому, та 10 коней. І це, незважаючи на те, що під час постою ченці поставляли харчі і напої для російських офіцерів та солдат. Проте цар не захотів компенсувати завдані монастирю збитки повністю, посилаючись на те, що в той час була війна. Межигірському ігумену з братією було пожалувано лише 50 руб. грошима. Ще 30 руб. виділив московський патріарх Іоакім на будівництво монастирської церкви замість згорілої під час пожежі¹⁶⁰.

Опинившись, за Андрусівською угодою, у складі Речі Посполитої, але маючи значні маєтності на Лівобережній Україні, які стали привласнювати царські урядовці та лівобережна старшина, межигірські ченці звернулися за захистом до лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного (Ігнатовича). 16 лютого і 25 березня 1671 р. лівобережний гетьман своїм універсалом підтвердив права монастиря на володіння с. Черніним, Казаровськими і Ясногородськими озерами та

* Осьмачка - найпоширеніша міра сипких речовин в Україні. На Київщині дорівнювала приблизно 283 кг - Див.: Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. - К., 1975. - С. 158.

островом, розташованим поблизу села. Війту та громаді села він наказав виконувати повинності на користь монастиря¹⁶¹.

Ігумен Феодосій отримав у 1671 р. привілей польського короля Михайла Вишневецького на ігуменство та королівський лист монастирю на підтвердження його права на володіння млином на р. Горянці та звільнення від сплати натурального податку - "стації". Проте королівські привілеї та гетьманські універсали не завжди могли захистити монастир від розорення та грабунків. Так київський воєвода в донесенні царю повідомив про насилля, грабунки і вбивства, які чинили в Києво-Межигірському монастирі та в навколишніх землях польські війська на чолі з полковником Я.Пивом. Як і в 1660 р., вони забрали церковне майно і гармати. Ченці звернулися до М.Вишневецького за сприянням у їх поверненні і в 1671 р. отримали королівський лист до Я.Пива про повернення межигірських гармат. Однак уже 7 лютого 1672 р. межигірський чернець Рафаїл повідомив київського воєводу про те, що Я.Пиво зі своїм полком знову перебуває на постій в Києво-Межигірському монастирі¹⁶².

1672 р. сталися зміни в політичному керівництві Лівобережної України. Гетьмана Д.Многогрішного (Ігнатовича) з сім'єю царський уряд вислав до Сибіру, а замість нього обрали І.Самойловича. Новообраний гетьман на клопотання межигірського ігумена з братією 14 жовтня 1673 р. видав універсал, за яким надав монастирю право на володіння двома млинами на р. Острі і одержання прибутків від них, а 26 липня 1676 р. підтвердив право на монастирські маєтки, пожалувані попередніми гетьманами і царем¹⁶³.

Межигірські ченці брали участь і у вирішенні складних політичних проблем, які поставали перед тогочасними політичними діячами України. Одним із них був правобережний гетьман М.Ханенко. 29 жовтня 1669 р. військо М.Ханенка було розбите загонами іншого правобережного гетьмана П.Доро-

шенка, що змусило його відступити на Січ. Там М. Ханенка було обрано кошовим отаманом. А в 1673 р. він вирішив прийняти підданство московського царя. Посередниками у переговорах між М.Ханенком і царськими урядовцями виступали межигірські ченці. В серпні 1673 р. М.Ханенко прибув до Києво-Межигірського монастиря і 30 серпня направив свого духівника до князя Ю.Трубецького для обговорення умов підданства. У 1674 р. він разом із козаками прийняв підданство царю і 17 березня того ж року на козацькій раді в м. Переяславі здав клейноди на користь лівобережного гетьмана І.Самойловича, який став гетьманом "обох сторін Дніпра"¹⁶⁴.

З поділом українських земель між Річчю Посполитою і Російською державою для Києво-Межигірського монастиря важливою проблемою стало збереження маєтків, які опинилися в різних державах, та набуття нових. 6 червня 1676 р. межигірський ігумен і братія купили ґрунти у козацького полковника Василя Іскрицького, який у той час перебував на службі в польського короля, для побудови млинів у м. Переяславі. Відсутність єдиних документів на право власності в Українській державі змусила межигірських ченців 24 червня 1676 р. звернутися до Генерального військового суду, в книгах якого було зроблено запис про відмову В.Іскрицького від цих ґрунтів у зв'язку з їх продажем монастирю¹⁶⁵.

Важливою подією у 1676 р. в монастирі стала побудова, за сприяння й матеріальної підтримки московського патріарха Іоакіма, на місці згорілої дерев'яної церкви нової, кам'яної церкви св. Преображення. Того ж року патріарх надіслав до Межигір'я соболів на 200 руб., білого німецького заліза 6 бочок на 84 руб., церковне начиння та папір. Через кожні два роки межигірський ігумен направляв до патріарха Іоакіма ченців і отримував від того щедрі пожертвування на побудову церкви. Пізніше, у 1679 р. патріарх знайшов іконописців: Ф.Слізарова з товаришами, які мали розписати іконостас Преображенської

церкви, та клопотався про виділення для цього з казни дорогих фарб¹⁶⁶.

14 квітня 1676 р. Києво-Межигірському монастирю, на прохання ігумена Феодосія і братії, була надана царська грамота на всі лівобережні мастки, якими той володів за гетьманськими універсалами, купчими, дарчими тощо. В грамоті зазначено Вишгород, села Петрівці, Мощони, Старосілля, а також хутори, сіножаті, млини, стави, луки, озера, урочища та інші володіння¹⁶⁷.

Однак воєнні дії, що тривали в Україні, позначалися на економічному стані монастирських мастностей. Так, у царських грамотах, наданих монастирю 1683 і 1688 рр., зазначено, що Вишгород зовсім спустошено. В ньому проживало лише дев'ятеро монастирських підданих. У дерев'яній церкві Бориса і Гліба, збудованій на місці зруйнованої кам'яної церкви, службу правили межигірські ченці і то лише на свята. Ще гірше було становище в селах Старі і Нові Петровичі, які були зовсім спустошені. В останньому, за описом 1688 р., з населення лишилися лише 18 волошан з жінками і дітьми, які емігрували з Молдавії. Мешкали вони в куренях¹⁶⁸.

За шість років (з 1676 по 1682 р.) володіння монастиря майже не змінилися. Межигірські ченці змогли прикупити лише двір у м. Острі у козака Остерської сотні І.Рементарського¹⁶⁹. Тому вони з вдячністю відгукнулися на прохання кошового отамана Запорозької Січі від 18 травня 1676 р. про направлення на Січ духовенства із Києво-Межигірського монастиря та організацію в ньому шпиталю, за що отримали матеріальну допомогу.

У Запорозькій Січі діяла значна кількість церков, головною серед яких була Покровська. Підпорядковувався Січі Самарський Микільський "військовий" монастир, заснований 1576 р. на острові, між ріками Самарою і Самарчиком (біля сучасного м. Новомосковська).

Монастир був культурним центром краю. З часу заснування в ньому розвивалися різні кустарні ремесла: виробництво тканин, килимів, зброї, екіпажів (бричок і повозок), меблів (скринь, сундуків). Ченці виготовляли також землеробські знаряддя та гончарні вироби. Вони займалися хліборобством, садівництвом та городництвом. Поблизу монастиря знаходилися численні пасіки. Ремесла та різні види мистецтва ченці Самарського монастиря поширювали серед місцевого населення. У монастирі були відкриті школа та шпиталь, які утримувалися коштом Запорозької Січі¹⁷⁰.

Крім Самарського, "військовим" монастирем і релігійним центром Січі в Україні з 1576 по 1672 р. був Терехтемирівський монастир, розташований на березі Дніпра, нижче м. Трипілля. З нього обиралися ченці для служби у січовій Покровській церкві та у Самарському монастирі. У Терехтемирівському монастирі коштом Січі діяв шпиталь для поранених, старих і немічних запорожців.

Від початку Національної революції в Україні монастир неодноразово спустошували різні іноземні війська, які, користуючись нестабільною внутрішньою ситуацією, вторгалися на українську територію. Тому монастир майже обезлюднив. Крім того, за Андрусівською угодою 1667 р., Терехтемирівський монастир у складі Правобережної України відійшов до Речі Посполитої. Правобережний гетьман П.Дорошенко прагнув підтримати монастир. Універсалом від 13 травня 1673 р. він підтвердив ігумену Артемію Сильницькому з братією право на всі мастки, надані йому раніше. Однак із прийняттям гетьманом протекції Туреччини, зв'язки Січі з Терехтемирівським монастирем значно ускладнилися¹⁷¹.

Запорожці вирішили обрати новий "військовий" монастир, з якого ченці направлялися б для служби в січових церквах і Самарському монастирі. Вони зупинили свій вибір на Києво-Межигірському монастирі, який славився зразковою пове-

дінкою ченців. Важливе значення при виборі мало те, що в Києво-Межигірського монастиря був ставропігійальний статус, який унезалежнював його, а відповідно й запорозькі церкви та Самарський монастир від влади київського митрополита¹⁷².

До того ж, зв'язки Києво-Межигірського монастиря і Запорозької Січі існували давно. Ще у 1602 р. настоятелем Самарського монастиря було обрано межигірського ієромонаха і відомого лікаря Паїсія, який встановив у монастирі суворий чернечий устав. Ці зв'язки стали постійними, коли у 1670 р. було відновлено зруйнований у ході воєнних дій в Україні в другій половині XVII ст. Самарський монастир. Настоятелем монастиря знову було запрошено ієромонаха Києво-Межигірського монастиря. Із Січі надіслали також прохання про направлення межигірських ченців для служби у січових церквах. 18 травня 1676 р. кошовий отаман І.Сірко попросив ігумена прислати уставника* для служби в січовій Покровській церкві. У листі він повідомив про рішення запорожців давати частину військового прибутку на "обитель святу..." та шпиталь¹⁷³.

Києво-Межигірський монастир у ті роки мав значний авторитет серед козацтва. Великою честю вважалося бути похованому на його території. Заповідав поховати себе в монастирі відомий політичний і військовий діяч України, сподвижник гетьмана Б.Хмельницького, подільський і брацлавський полковник, а згодом гетьман Правобережної України Євстафій Гоголь. Перед смертю він подарував межигірським ченцям дорогоцінне Євангеліє. 5 січня 1679 р. він помер у м. Димері, а 7 січня його поховано в склепі межигірської церкви¹⁷⁴.

* Уставник - помічник еклісіарха, наглядач за порядком здійснення богослужіння і ризницею монастиря. Відповідав за церковне читання і співи. - Див.: Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. - К., 1905. - Т.2. - С.105.

Офіційного статусу відносини між монастирем і Січчю набули в 1683 р., коли межигірський ігумен Феодосій Васковський з братією звернувся до Запорозького Коша з листом, в якому просив підтвердити окремим "писанием", що Запорозька Січ є парафією монастиря. 4 жовтня того ж року лист було прочитано на Коші й прийнято рішення, що "військо, видячи чрез час немалый отцов межигорских киевских житие иноческое пристойное, общежительное и чин их монастырский, похвалы годный, ку спасению людям полезный и приветный...", прийняло рішення, щоб "тепер и завше з их монастыря общежительного Межигорского Киевского, а не из иной какой обители святой - священники служили"¹⁷⁵.

Січова старшина розуміла значення церкви як осередку духовної культури та засобу контролю за допомогою християнського віровчення за виробленими правилами поведінки запорозьких козаків, які були підпорядковані завданню колективного виживання на Січі. Тому в листі до межигірського ігумена кошовий отаман наголошував на тому, щоб межигірські ченці, направлені на Січ, для козаків були "богомольцями й отцями духовними." Про великий авторитет церкви на Січі свідчило і те, що начальник січових церков став членом січової ради¹⁷⁶.

З того часу богослужіння на Січі проводилися виключно межигірськими ченцями. Коштом запорожців у монастирі було відкрито шпиталь для покалічених, старих і немічних козаків. У 1678 р. при шпиталі на пожертвування січового товариства було зведено Благовіщенську церкву. 1691 р. запорожці, задоволені діяльністю тамтешніх ченців, передали під опіку Києво-Межигірського і Самарського монастир¹⁷⁷.

У 1686 р., згідно з положеннями "Вічного миру" між Росією і Річчю Посполитою, Київ та його навколишня територія між ріками Ірпінь і Стугна залишились у складі Лівобережної України. Територія Межигір'я повернулася до складу

автономної Української козацької держави. У вересні 1686 р. на прохання межигірських ченців патріарх Іоакім направив листа київському воєводі Іову Голохвастову про повернення монастирю його колишніх володінь: Вишгорода, Петровець і Мощон, відібраних у нього в період перебування в складі Речі Посполитої попереднім воєводою Микитою Урусовим. У жовтні на клопотання патріарха монастир одержав на ці маєтки царську грамоту¹⁷⁸.

Таким чином, становище монастиря в Межигір'ї значно поліпшилося. Остаточно у 1686 р. було вирішено питання входження території, на якій був розташований монастир, до складу Російської держави та відновлено права на маєтки, одержані в період Національної революції та становлення Української держави. В його власності на той час було 18 сіл і містечок, декілька хуторів, островів і пустошів. Межигірські ченці мали право безмитного проїзду в краї, продажу вина у своїх маєтках, одержували значну підтримку від московського патріарха Іоакіма, багатьох інших політичних і церковних діячів. Монастир став "військовим" Запорозької Січі. Межигірські ченці на кошти запорожців відкрили монастирський шпиталь, де лікували хворих і доглядали за старими й немічними козаками. Вони поширювали в середовищі січовиків релігійну мораль і духовну культуру, обмінювалися інформацією про політичну та соціально-економічну ситуацію в Україні та в Московській державі.

Налагоджені добрі взаємини між монастирем та Січчю мало не припинилися наприкінці XVII ст. Новообраний у 1686 р. київський митрополит Гедеон Четвертинський, при якому українська церква була підпорядкована владі московського патріарха, наказав запорозькі церкви підпорядкувати його кафедрі. Межигірський ігумен Феодосій Васьковський змушений був підкоритися і направив на Січ ченця Тарасія з наказом повернути до Межигір'я служителів запорозьких цер-

ков і Самарського монастиря.

У відповідь на це запорожці, незадоволені діями межигірського ігумена, 29 травня 1686 р. направили йому гнівного листа, в якому не визнавали влади київського митрополита над своїми церквами на тій підставі, що "божія и наша церковъ, межъ кочовисками Агарянськими застаючая, ... не в Мало-россійском найдется горизонті, але заграницею в полях татарских...". Вони запевняли також межигірського ігумена і братію, що, поки "в Днепре воды и нашего Войска Запорозьского будетъ", запорозькі церкви не будуть відлучені від Києво-Межигірського монастиря¹⁷⁹.

Проти нового київського митрополита, посвяченого в Москві, виступили також архімандрит Києво-Печерського монастиря Варлаам Ясинський та чернігівський єпископ Лазар Баранович, які відмовилися підкорятися його владі¹⁸⁰. Враховуючи це, межигірський ігумен і братія зайняли більш стійку позицію і спрямували діяльність на захист січових церков і Самарського монастиря. Так, у лютому 1687 р. вони звернулися з посланням до патріарха Іоакіма, в якому просили залишити монастир "військовим" Запорозької Січі. 28 лютого 1687 р. межигірські посланці одержали патріаршу грамоту на ставропігію, за якою монастир підпорядковувався безпосередньо владі московського патріарха¹⁸¹.

У наступному році монастир знову направив посланців: ієромонаха Іродіона, дяка Гавриїла та ченця Філарета до патріарха Іоакіма. 24 лютого 1688 р. той їх прийняв, а 5 березня спеціальною грамотою "Про церковний устрій у Коші" підтвердив особливий статус Києво-Межигірського як "військового" монастиря Запорозької Січі з правом надсилати до січових церков духовних осіб. У грамоті патріарх підтвердив і ставропігійний статус монастиря¹⁸².

Отже, московський патріарх став на захист Києво-Межигірського монастиря, підтвердивши його статус ставропігі-

ального (з підпорядкуванням своїй владі) та “військового” Запорозької Січі. Причини такого ставлення, звичайно, були не тільки в прихильності патріарха до монастиря, де він прийняв постриг, а насамперед в інтересах Московської держави, уряд якої був зацікавлений у збереженні добрих взаємин із Січчю – південним форпостом від турецько-татарських нападів. Крім того, патріарх Іоакім, доклавши значних зусиль у справі підпорядкування Київської митрополії московському патріарху, прагнув таким чином обмежити владу київського митрополита стосовно запорозьких церков.

Відстоювання межигірськими ченцями своїх привілеїв збіглося у часі зі змінами в політичному житті Української держави: 23 липня 1687 р., за царським указом, гетьмана І.Самойловича було заарештовано й заслано до Сибіру, а 25 липня на козацькій раді новим гетьманом було обрано І.Мазепу. 9 лютого 1688 р. новообраний гетьман універсалом підтвердив права Києво-Межигірського монастиря на маєтки, а 13 лютого монастир одержав на них і царську грамоту. Крім того, боярину І.Бутурліну було наказано повернути монастирю Вишгород, Петрівці і Мощони, обмежувавши їх¹⁸³.

У царській грамоті зазначено маєтки, якими володів монастир, та їх стан. Так, у Вишгороді “пусто, жителей никаких нет”. Одні з його жителів, як зазначено, загинули під час війни, інші розійшлися “от разоренья воинскихъ людей в разные места”, а частина – поселилися поруч з Києво-Межигірським монастирем¹⁸⁴.

І.Мазепа і надалі підтримував межигірських ченців. Своїм універсалом від 17 травня 1690 р. він дозволив поселення 19 підданих селян при Юсковській греблі для її постійного утримання в належному стані. Того ж року гетьман підтвердив право монастиря на села Дем’янчичі і Харківці у Переяславському полку. На ці ж маєтності межигірські ченці одержали й царські грамоти, одна з яких забезпечувала безмитний про-

їзд через міст у Києві і на паромі по Дніпру¹⁸⁵.

Отже, на кінець XVII ст. монастир став одним із найбільш впливових і шанованих в Україні. Визнанням цього було включення межигірського ігумена Феодосія Васьковського до складу церковної делегації, відправленої в липні 1690 р. до Москви з новим київським митрополитом Варлаамом Ясинським. Тоді ж межигірському ігумену вдалося домогтися виділення монастирю царської милостині, встановленої ще царем Олексієм Михайловичем (один раз у п’ять років) і підтвердженої наступними царями. У 1690 р. вона становила 40 соболів і 50 рублів, а у 1694 р. – 50 руб¹⁸⁶.

1694 р., за безпосереднім втручанням гетьмана І.Мазепи було вирішено довготривалу суперечку між Києво-Межигірським і Києво-Братським монастирями за млини на р. Которі. 30 липня гетьман видав універсал, яким остаточно затвердив розподіл млинів і земель, які до них належали, між монастирями. А 1699 р. межигірський ігумен і братія отримали від нього новий універсал про звільнення монастиря від сплати податку з млинів, який збирали для забезпечення продовольством російських гарнізонів лівобережних міст¹⁸⁷.

Одночасно межигірські ченці продовжували купувати ґрунти, збільшуючи таким чином свої маєтності. У квітні 1701 р. вони придбали город у м. Острі у остерського сотника Я.Шафана. Крім того, жителі України надавали монастирю різні дари. Так, колишній генеральний підскарбій гетьмана І.Брюховецького, пізніше священник Свято-Нікольської Стародубської церкви Роман Ракушка-Романовський передав монастирю цінний хрест з “животворящим древом”. Вдова страченого наказного гетьмана Я.Сомка – Ірина, передала в 1674 р. 300 червоних золотих, а генеральний суддя М.Вуяхевич подарував двір у м. Козельці і поле. Київський бурмістр Б.Войнич у 1686 р., а київський полковник К.Мокієвський у 1694 р. передали у власність монастирю різні землі. Навіть київський

митрополит Гедеон Четвертинський, який намагався ліквідувати статус монастиря як "військового" Запорозької Січі, пожертвував на сорокоусти* 200 золотих¹⁸⁸.

Таким чином, у період Національної революції та побудови Української козацької держави у другій половині XVII ст. межигірські ігумени з братією головні зусилля спрямовували на збереження монастиря та його майна.

У 1648-1649 рр. вони, ймовірно, підтримували заходи київського митрополита Сильвестра Косова до припинення воєнних дій і створення Руського князівства у складі Речі Посполитої на чолі з київським воєводою А.Кисілем.

Військові перемоги козацтва на чолі з Б.Хмельницьким та його вмілі дипломатичні заходи зумовили підтримку повсталих константинопольським патріархом. Політика гетьмана стосовно українського православного духовенства сприяла поліпшенню у 50-х рр. XVII ст. відносин православних ієрархів з гетьманською владою і підтримці ними нейтраліту церкви щодо обох воюючих сторін.

Цієї позиції дотримувався межигірський ігумен Варнава Лебедевич, а згодом і його наступники. Вони встановили відносини з гетьманським урядом, а згодом визнали гетьманську владу в Україні. Настоятелі Києво-Межигірського монастиря також налагоджували зв'язки з царським урядом, проте не втрачаючи надії на здійснення планів гетьмана І.Виговського та вищого православного духовенства України щодо створення Руського князівства як автономії у складі Речі Посполитої.

Нестабільність політичної ситуації в Україні, довготривала, затяжна війна, часті зміни влади, погроми й реквізиції, втеча селян із монастирських маєтностей змушували межигірських ігуменів з братією продовжувати політику підтримання стосунків з усіма воюючими сторонами і використовувати будь-які можливості для захисту й збільшення монастирських маєтностей.

* Сорокоуст – заупокійне богослужіння, який відправляють на 40-й день після смерті людини. – Див.: Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К., 2004. – С. 333.

Важливе значення для монастиря мало встановлення в кінці XVII ст. зв'язків із Запорозькою Січчю та здобуття статусу "військового" січового монастиря. Їх взаємозв'язки забезпечували духовні потреби Січі і матеріальні потреби монастиря.

Важливе значення для монастиря мало встановлення в кінці XVII ст. зв'язків із Запорозькою Січчю та здобуття статусу "військового" січового монастиря. Їх взаємозв'язки забезпечували духовні потреби Січі і матеріальні потреби монастиря.

В кінці XVII ст. економічне становище монастиря поліпшувалося завдяки одержанню від гетьманського уряду значних маєтностей. Одночасно збільшився його авторитет у тогочасному українському суспільстві. Наступив період піднесення Києво-Межигірського монастиря.

§4. Під царським скіпетром і гетьманською булавою

Суспільно-політичні події, які відбувалися в Російській державі на початку XVIII ст. мали значний вплив на становище монастиря. 15 жовтня 1700 р. помер московський патріарх Адріан, проте цар Петро I, готуючи церковну реформу, не став призначати його наступника. Ця реформа мала перетворити церкву в надійну опору держави, в частину її урядово-адміністративної системи та встановити контроль за церковними й монастирськими маєтками. У зв'язку із цими намірами 1701 року було відновлено Монастирський приказ, у відання якого передано монастирі з їхніми маєтками¹⁸⁹. Це був перший крок до секуляризації монастирських володінь.

Наступним кроком царського уряду стало підпорядкування ставропігійних монастирів місцевій церковній владі. Так, 12 лютого 1703 р. була видана царська грамота київському

митрополиту В.Ясинському про підпорядкування йому Києво-Межигірського монастиря. Така ж грамота надійшла межигірському ігумену Феодосію Васьковському та братії. В грамоті зазначалося, що межигірські ченці виявили “противность и непослушание” київському митрополитові, “являя себя ставропігии патріаршей”. Вони повинні покоритися і бути “въ послушаніи и въ всякомъ повиновеніи” київського митрополита В.Ясинського та його наступників, “понеже ныне в Москве святейшего патриарха нет”¹⁹⁰.

Тобто, у 1703 р. Києво-Межигірський монастир втратив ставропігійний статус. Того ж року помер межигірський ігумен Феодосій Васьковський. Його наступником став Філарет Кошаківський¹⁹¹.

Ще однією подією, яка негативно позначилася на становищі монастиря, стала Північна війна, що почалась у 1700 р. В ході війни, наприкінці 1708 р., український гетьман І.Мазепа з частиною козацького війська і старшини, яка його підтримувала, перейшов на бік шведського короля Карла XII.

Щоб утримати січове військо й не допустити його приєднання до гетьмана, Петро I направив на Січ царських чиновників Т.Кисленського та Т.Теплицького і лубенського сотника В.Савича. Вони привезли січовикам царську грамоту і 12 тис. рублів річної плати війську. Крім того, кошовому отаману було пожалувано царем, крім щорічної плати, п'ятсот червінців, а старшині - дві тисячі. Тоді ж на Січ прибули з листом посланці київського митрополита Іосафа Кроковського, обраного в 1707 р., після смерті Варлаама Ясинського. На чолі митрополічої делегації був намісник Києво-Межигірського монастиря Іродіон Журахівський. Митрополічі посланці мали умовити січових козаків покоритися російському цареві і новому гетьманові І.І.Скоропадському¹⁹².

Запорожці зустріли посланців вороже: “безчестили” їх, погрожували посадити у воду, а ієромонаха називали “шпегом”

і грозили “сжечь в бочке смоляной”. На пропозицію покоритися царю, козаки відповіли наріканнями та погрозами¹⁹³.

Царські і митрополічі посланці не змогли зупинити січове військо: частина його на чолі з кошовим отаманом К.Гордієнком підтримала гетьмана І.Мазепу і перейшла на бік шведського короля Карла XII¹⁹⁴.

У зв'язку з цими подіями межигірський ігумен з братією терміново відкликали з Січі ченців і не підтримали дії січового товариства. Лише ігумен Самарського монастиря, межигірський ієромонах Терентій відмовився повернутись у Межигір'я¹⁹⁵.

У відповідь на перехід кошового отамана і частини січовиків на бік шведів цар віддав наказ знищити Січ. 14 травня 1709 р., російська армія під командуванням полковника П. Яковлева і загін українських козаків на чолі з полковником Г. Галаганом атакували Січ і захопили її штурмом. Запорожці зазнали значних втрат: одні загинули, інших взяли в полон. Січ була розорена. Понад 100 гармат та інші трофеї дісталися царському війську. Одночасно із Січчю було розорено Самарський “військовий” монастир¹⁹⁶.

За царською грамотою від 26 травня 1709 р. запорожцям було заборонено перебувати в межах Російської держави. Тому ті з них, хто залишився в живих після розорення Січі, попросилися під протекцію кримського хана і поселилися табором нижче Казикермена в урочищі Олешках (сучасний Цюрюпінськ на Херсонщині). Там у 38 куренях проживали більше півтори тисячі козаків. Інші кочували куренями по ріках Бугу, Великому Інгулу та ін.¹⁹⁷

За небезпечну поїздку на Січ межигірського ієромонаха Іродіона Журахівського царським указом було призначено у 1709 р. архімандритом Києво-Межигірського монастиря. Межигірського ігумена Філарета Кошаківського було переведено настоятелем Мгарського Лубенського монастиря. Новий

архімандрит клопотався і про повернення Києво-Межигірському монастирю ставропігії. 11 березня 1710 р. він одержав царську грамоту на ставропігійний статус монастиря¹⁹⁸.

Проте становище монастиря не поліпшилося. Військові дії в ході Північної війни відбувались і на території України. До спустошення від військових операцій додалися морова пошесть, що тривала у 1710-1711 рр. та нашествя саранчі, що два роки підряд знищувала посіви й трави. Населення монастирських сіл значно скоротилося через епідемії та голод, а отже, зменшився добробут монастиря. Так, у с. Дем'янцях залишилося лише 12 дворів, а у с. Харківцях - 7. До цих проблем додалася ще й пожежа, яка сталася у монастирі 21 серпня 1717 р. і знищила значну частину монастирських будівель¹⁹⁹.

Постійні суперечки виникали між Києво-Межигірським монастирем та Київським магістратом через земельні володіння, лісові пущі, сінні покоси та рибні лови. Вони раз-у-раз переростали в конфлікти, як, наприклад, на початку XVIII ст. Для вирішення спірних питань між ними, за гетьманським указом, було створено межову комісію у складі російського генерал-ад'ютанта С. Давидова, генерального судді О. Турянського та генерального осавула В. Журахівського. Члени комісії оглянули межі володінь монастиря і міста та ознайомилися з представленими сторонами документами. 10 жовтня 1713 р. комісія підготувала протокол, в якому зазначалося, що члени комісії намагалися вирішити межові проблеми, які виникли між Києво-Межигірським монастирем та Київським магістратом. Проте межигірський архімандрит Іродіон Журахівський хотів, щоб вирішення було лише на користь монастиря, а якщо буде інакше, то він пообіцяв подати до Москви апеляцію. Тому члени комісії припинили роботу і повідомили урядові інстанції про її результати²⁰⁰.

Зважаючи на значні матеріальні труднощі, які постали перед монастирем на початку XVIII ст., гетьман І. Скоропад-

ський у 1713 р. надав монастирю універсал на дозвіл виробляти горілку, що приносило значні прибутки. У 1714-1716 рр. монастир одержав також гетьманські універсали, які підтверджували права на маєтки, передавали у володіння села Русанів і Плоске, русанівську греблю та млини, дозволяли збирати мито з купців при перевезенні товарів через русанівську греблю²⁰¹.

У ті роки монастир отримав дари від різних осіб. Так, у 1709 р. фастівський та білоцерківський полковник С. Палій подарував монастирю два дорогоцінних Євангелія 1644 і 1657 рр. видання (у золочено-срібних окладах по чорному бархату), шаблю оздоблену срібною різьбою, полковничий срібний пернач та свій портрет. У 1711 р. колишній межигірський чернець, іркутський та нерчинський єпископ Варлаам Косовський надав Києво-Межигірському монастирю червонобархатну митру, вбрану в срібло. Богуславський полковник С. Самусь заповів монастирю млин, ліс із садом у Богуславі та 500 червінців²⁰².

Підготовка до церковної реформи, яку мав запровадити Петро I, наштовхнулася на опір українського православного духовенства. Особливо непоступливими були вищі ієрархи православної церкви в Україні у питанні секуляризації церковних і монастирських володінь. Тому в 1718 р. цар викликав їх до російської столиці. По дорозі над київським митрополитом Іосафом Кроковським було вчинено насилля: його ув'язнили в одному з російських монастирів біля м. Твері, де він і помер. Поширилися чутки, що його отруїли²⁰³.

На початку 1721 р. була завершена робота над підготовкою церковної реформи. 25 січня 1721 р. Петро I видав маніфест, так званий "Духовний регламент", який скасовував патріарше правління. Замість нього було створено підпорядковану царю Духовну Колегію (Синод), члени якої мали присягати йому на вірність. 14 лютого 1721 р. Синод розпочав свою роботу. Його очолив обер-прокурор, світська особа, яка стала "оком

государевым" над духовними справами²⁰⁴.

Церковна реформа внесла значні зміни в становище української церкви. Було скасовано систему виборності, яка існувала в ній з часів Київської Русі. Київського митрополита та єпископів став призначати Синод. Було ліквідовано також самостійність суду київського митрополита, функції якого перейшли до Синоду. Отже, українська церква стала повністю залежною від царської влади. Ця залежність проявилась і в тому, що чотири роки з часу смерті в 1718 р. київського митрополита цар забороняв обрання його наступника. Лише 1722 р. він дав згоду Синоду на призначення у Київську митрополію архімандрита Новгородського Тихвинського монастиря Варлаама Вонатовича в чині київського архієпископа, а не митрополита²⁰⁵.

На той час відбулися зміни і в Києво-Межигірському монастирі. У травні 1722 р. Синод призначив межигірського архімандрита Іродіона Журахівського чернігівським єпископом. Одержавши підвищення в сані, він домігся також підтвердження монастирю ставропігії з підпорядкуванням Синоду, яку тоді мала лише Києво-Печерська лавра²⁰⁶. Отже, Києво-Межигірський став другим за значенням монастирем в Україні.

Межигірським архімандритом у 1722 р. Синод призначив Арсенія Берла. Арсеній (в миру Андрій) був сином переяславського полкового судді Івана Берла. Він закінчив Києво-Могилянський колегіум, згодом, одержавши від батька коня, одяг і 20 таларів, відправився продовжувати навчання до Львова²⁰⁷.

Повернувшись зі Львова, він отримав у батька дозвіл і прийняв постриг у Києво-Печерському монастирі, обравши чернече ім'я Арсеній. Спочатку він служив трапезним Києво-Печерського монастиря і професором граматики Києво-Могилянського колегіуму. В 1717 р. Арсеній Берло став архідияконом Київської митрополії, а в 1722 р. його "рукоположено"

в ієромонахи. Указом Синоду від 2 червня 1722 р. ієромонаха Арсенія було призначено межигірським архімандритом²⁰⁸.

У 1722 р. царським урядом було введено зміни до політичної системи Української держави, що, як автономія, існувала на Лівобережній Україні в складі Російської імперії, відома в історії як Малоросія, або Гетьманщина. Поряд з гетьманом та його урядом імператор Петро І указом від 16 травня 1722 р. призначив для її управління Малоросійську колегію як верховну контролюючу й вищу фінансову інстанцію та найвищий фінансовий орган з обмеженим правом розпорядження фінансами "с совету гетьманського". До складу Малоросійської колегії увійшли російські офіцери, на чолі з президентом-бригадиром С.Вельяміновим. Того ж року помер гетьман І.Скоропадський. Царський уряд не дозволив вибори нового гетьмана. Тому наказним (тимчасовим) гетьманом став чернігівський полковник Павло Полуботок, людина енергійна й рішуча. Він не змирився з двовладдям, що встановилося в Українській козацькій державі, і розпочав боротьбу за відновлення гетьманської влади та захист автономних прав. Його підтримала більшість козацької старшини.

У 1723-1724 рр. царський уряд здійснив ряд заходів проти опозиційної старшини, чимало з них були заарештовані. Крім того, за указом Сенату від 16 квітня 1723 р., Малоросійська колегія була перетворена з контролюючого органу Української держави в керівний, якому підпорядковувалися як центральні, так і місцеві українські органи влади. 23 червня 1723 р. нова ситуація була закріплена імператорським указом, в якому йшлося про успадкування колегією гетьманських прерогатив²⁰⁹.

Зміни, що відбулись у політичному статусі Української козацької держави, вплинули і на становище української церкви. Виконуючи розпорядження Петра І, члени Малоросійської колегії вишукували нові статті оподаткування та розширювали дію існуючих. Так, у серпні 1722 р. президент Малоросійської

колегії С.Вельямінов розпорядився збирати медову та тютюнову десятини з усіх категорій населення. У 1723 р. він подав імператору нові пропозиції щодо збільшення податків з українського народу. Відповідно до них церкви і монастирі позбавлялися податкових пільг²¹⁰.

Втратив привілеї і Києво-Межигірський монастир. Межигірські ченці були змушені платити до царської казни медову та тютюнову десятини, податки з млинів та винокурень. Таким чином, царський уряд підривав насамперед фінансові можливості монастиря.

31 січня 1724 р. вийшов царський указ "Про звання чернече, про призначення в монастирі відставних солдат і про заснування семінарій і шпиталів". За цим указом, ченці фактично закріплювалися за монастирями, настоятелями яких призначалися лише особи, віддані царському урядові. Ченцям заборонялося займатися книжною справою: вести літописи, переписувати книги, а також тримати в келіях чорнила та папір²¹¹.

Ще однією урядовою постановою, що підривала духовні основи церкви, був царський указ про обов'язковий донос священика про гріхи, оголошені на сповіді. Це призводило до соціальної ізоляції духовенства, у тому числі й монастирів, які втрачали роль центрів духовної культури²¹².

Складною проблемою для монастиря була невизначеність меж його земельних володінь та прав на окремі маєтності. Ці недоліки поземельних відносин були характерною рисою того-часного українського суспільства і викликали значну кількість судових процесів, межових комісій, а також насильницьких дій. Так, на початку 20-х рр. XVIII ст. загострилися відносини між монастирем і Київським магістратом за бір Опалиховщину "з рібними ловлями и зо всеми угоды, к тому бору принадлежними", який, за наказом київського війта Д.Полоцького, захопили київські міщани. Межигірський архіандрит і братія

звернулися із скаргою на них до Генеральної військової канцелярії. Розслідувати цю справу було доручено комісії в складі київського полкового судді І.Жили та бунчукового товариша В.Солонини. В їхньому звіті зазначалося, що війт із Київським магістратом "чинят обиди и грабительства и побои" межигірським ченцям. На підставі свідчень і документів, представлених межигірським архіандритом Арсенієм Берлом, члени комісії встановили, що "кіяне до оной Опалиховщини жадного діла не міли..., а владели здавна" межигірські ченці. Тому, на підставі указу Генеральної військової канцелярії від 16 вересня 1725 р., "войту з майстратом киевским" від володіння Опалиховським бором і ґрунтами відмовити²¹³.

Іноді Києво-Межигірський монастир вирішував такі суперечки шляхом створення узгоджувальних комісій. Так, 19 березня 1726 р. межигірський архіандрит Арсеній звернувся з листом до архіандрита Києво-Печерського монастиря у справі "о грабительстве и драке" між чернінськими селянами, підданими Києво-Межигірського монастиря, і жуковськими - Києво-Печерського через частину "лесов тамошних"²¹⁴.

У 1723 р. архіандрит Арсеній Берло з братією, розбудовуючи монастир, відновили печерну церкву св. Онуфрія, розташовану на Пекарницькій горі. Стіни церкви були обкладені червоною цеглою та камінням, від центральної келії пророблено келії бокові²¹⁵.

У церкві св. Онуфрія на Пекарницькій горі постригся в ченці онук миргородського полковника, згодом гетьмана Д.Апостола І.Горленко, в майбутньому відомий церковний діяч, ігумен Мгарського монастиря та білгородський єпископ. У Києво-Межигірському монастирі в 1727 р. прийняли також постриг київський і московський митрополит Тимофій Щербацький та префект Києво-Могилянської академії, петербурзький архієпископ Сильвестр Кулябка²¹⁶. Отже, з межигірських ченців вийшли церковні діячі, які піднесли славу української

та російської церкви.

У 1727 р., через п'ять років по смерті гетьмана Івана Скоропадського, новий російський імператор Петро II, в очікуванні війни з Туреччиною, дозволив вибори гетьмана в Українській козацькій державі. Створену царським урядом для управління нею Малоросійську колегію було ліквідовано. 1 жовтня 1727 р. гетьманом було обрано миргородського полковника Данила Павловича Апостола. В договірних статтях, укладених 1728 р. між царським і гетьманським урядами йшлося й про церковні та монастирські маєтності. Гетьман і старшина запропонували, а імператор Петро II затвердив заборону монастирям і взагалі духовенству купувати, приймати в дар та у спадок козацькі, селянські і міщанські ґрунти. Внески в монастирі та церкви мали передаватися лише грошима²¹⁷.

Заходи гетьманського уряду щодо духовенства були здійснені через зростання швидкими темпами кількості духовних маєтностей. Так, за даними Генерального слідства про маєтності, проведеного у 1729-1730 рр., православне духовенство володіло 17,2 відсотками всіх маєтностей, а у деяких полках, наприклад у Київському, вони становили 62 відсотки²¹⁸.

Використавши невдоволення козацької старшини зростанням маєтностей духовенства, царський уряд прагнув таким чином ослабити економічну незалежність української церкви, насамперед монастирів. Оскільки населення України не мало достатньо грошей через незначний грошовий обіг, воно не могло підтримувати церкву і монастирі матеріально, а це призводило до їх занепаду, змушувало просити кошти у царського уряду і ставило в залежність від нього.

Політика царського і гетьманського урядів щодо церкви призвела до різних зловживань з боку світських осіб. Так, київські міщани почали захоплювати земельні володіння Києво-Межигірського монастиря, а російські солдати, розміщені в Києві, безборонно вирубували монастирський ліс не тільки

для своїх потреб, але й на продаж. Про це межигірський архімандрит Арсеній Берло повідомляв імператору Петру II у чолобитній, відправленій у вересні 1728 р., і просив захисту від солдат київського гарнізону. Крім того, він просив також направити указ гетьману Д.Апостолу про призначення осіб для межування монастирських земель, а також підтвердити право монастиря на с. Русанове²¹⁹. Таке прохання свідчило про складні стосунки настоятеля монастиря з гетьманською владою.

16 листопада 1728 р. імператор Петро II у відповідь на чолобитну межигірського архімандрита та братії видав указ гетьману Д.Апостолу, в якому вказав, що зазначенні проблеми треба вирішувати в суді. Щодо прохання про підтвердження права власності на с. Русанове, то на це село він надав царську грамоту від 30 жовтня 1728 р.²²⁰

Незважаючи на царську грамоту, за с. Русанове сталася суперечка між Києво-Межигірським і Києво-Флорівським монастирями. Проте ці події вже відбувалися при іншому межигірському архімандриті, яким став Калліст Зеленський. До цього призначення, він був архідияконом Білоруської православної єпархії, підпорядкованої в той час київському митрополитові.

З 1704 р. Білоруською єпископією управляв Сильвестр, в миру князь Сергій В'ячеславович Святополк-Четвертинський, який помер 13 лютого 1708 р. З його смертю білоруське православне духовенство обрало намісником Білоруської єпископії ігумена Гедеона Шишку, а адміністратором - архідиякона Калліста Зеленського. Але проти них виступили члени магістрату м. Могильова і подали скаргу київському митрополиту. В ній зазначалося, що К.Зеленський, не маючи "віри, благочестя і правди", діяв обманом і лестощами. Через нього, як вважали члени магістрату, між містом і попереднім білоруським єпископом Сильвестром були конфлікти. Крім того, магістрат наполягав на праві участі городян у виборі єпископа, як це було

здавна²²¹.

Схожого змісту скаргу Могилівський магістрат направив до Синоду. В ній К.Зеленського називали "вовком в овечій шкурі", через погане ставлення якого частина православних священників перейшла в унію. А він сам збирався зайняти єдине православне Білоруське єпископство на Правобережній Україні, щоб перейти в унію. І в цьому його підтримували більшість знатних осіб і шляхти²²².

Синод передав справу про Білоруське єпископство у Верховну таємну раду, яка в травні 1728 р. прийняла рішення направити до м. Могильова з таємною місією смоленського шляхтича Швейковського. Він мав запропонувати К.Зеленському, як людині, що 20 років керувала справами єпископії при покійному єпископові і знала стан справ, приїхати до Москви для пояснень. Швейковський мав також з'ясувати у членів магістрату їх кандидатуру на посаду білоруського єпископа і причини їхнього невдоволення архідияконом²²³.

Згідно з побажанням царського уряду, К.Зеленський прибув до Москви з листом від білоруського духовенства. У ньому було позитивно оцінено діяльність архідиякона і виражено довір'я до нього. Повертатися до Могильова він не хотів і, за власним бажанням, був призначений архімандритом Києво-Межигірського монастиря, оскільки межигірський архімандрит Арсеній Берло, за клопотанням Феофана Прокоповича, у 1729 р. став білоруським єпископом²²⁴.

Межигірський архімандрит К.Зеленський велику увагу приділяв зміцненню й розширенню монастирського господарства, компромісно вирішуючи різні проблеми. Так, щодо с. Русанове, межигірський архімандрит пішов на компроміс із Києво-Флорівським монастирем. Він просив гетьмана Д.Апостола, а 4 січня 1731 р. й імператрицю Анну Іоанівну про заміну с. Русанове на два інших: Євминки і Красульки. 17 липня 1731 р. межигірський архімандрит і братія одержали

на ці села універсал гетьмана, а 26 серпня того ж року і царську грамоту²²⁵.

У зв'язку із арештом у 1730 р., за наказом імператриці Анни Іоанівни, київського архієпископа Варлаама Вонатовича за протидію реформі церкви межигірський архімандрит К.Зеленський, як член Київської консисторії, у 1730-1731 рр. став управляти одночасно і Київською єпархією. Проте у 1731 р. у справі В.Вонатовича було заарештовано декілька представників вищого українського православного духовенства, зокрема й межигірського архімандрита К.Зеленського. Київську консисторію було розпущено, а його розстрижено й заслано до Сибіру²²⁶.

З того часу царський уряд постійно обмежував права й привілеї української церкви, насамперед монастирів. Так, за указом Синоду від 9 жовтня 1732 р. настоятелі монастирів повинні були щорічно надсилати іменні відомості про кількість ченців та послушників, про прийняття останніми постригу, про переведення ченців в ієродиякони та ієромонахи, про померлих та про втечі з монастиря. У 1734 р. духовенству було заборонено приєднувати землі козаків, які прийняли церковний сан, до церковних та монастирських володінь, а також брати плату з населення за користування мостами, греблями і перевозами²²⁷.

Того ж року відбулися зміни в монастирі: чернігівського єпископа Іродіона Журахівського, на його прохання, через похилий вік перевели до Києво-Межигірського монастиря із збереженням єпископського чину. Монастирем став управляти замість настоятеля „правлящий єпископ". Ще перебуваючи в чині чернігівського єпископа, він розпочав активну діяльність за повернення монастирю статусу "військового" Запорозької Січі. 16 липня 1734 р. Іродіон Журахівський направив листа з привітанням до Війська Запорозького, яке, за дозволом царського уряду, того ж року повернулося на старі місця й осіло

кошем над р. Підпільною, та з пропозицією прийняти межигірських ченців за духовних “настоятелей”. Згодом про це ж просили кошового отамана Івана Малашевича з товариством і межигірські ченці. 23 грудня 1734 р. вони одержали відповідь, в якій кошовий отаман з товариством дякували за привітання з поверненням їх на Запорожжя і повідомляли, що, утвердившись кошем на р. Підпільній, вони з весни радо приймуть межигірських ченців за духовних настоятелів²²⁸.

За підтримкою у справі відновлення статусу монастиря як “військового” Січі Іродіон Журахівський звернувся до київського архієпископа Рафаїла Заборовського та до київського генерал-губернатора графа Й. Вейсбаха. 7 березня 1735 р. київський архієпископ направив листа Війську Запорозькому, в якому благословляв відновлення давніх зв'язків монастиря і Січі. У свою чергу київський генерал-губернатор, який хотів використати запорожців для охорони кордонів Російської імперії, теж підтримав прохання Іродіона Журахівського та Війська Запорозького і 4 квітня 1735 р. направив листа Рафаїлу Заборовському, в якому зазначав, що дав згоду на служіння межигірських ченців у запорозьких церквах, бо так нині “потребно по ихъ желанію иметъ” і пропонував київському архієпископу також підтримати це прохання. Так, у 1735 р. запорозьке духовенство знову стало обиратися виключно з Києво-Межигірського монастиря. Начальником січових церков того ж року було обрано межигірського ієромонаха Павла Маркевича²²⁹.

У першій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні почався перерозподіл земельних багатств, оскільки вільних, незаселених земель ставало все менше. У ньому брали участь і межигірські ченці. Перерозподіл супроводжувався суперечками монастиря за свої маєтності із світськими та духовними власниками. Значна проблема постала перед межигірським архімандритом Іродіоном через загострення відносин із Києво-

Печерським монастирем. Піддані с. Тарасове, яке належало останньому, побудували курінь на березі озера й заборонили селянам, які проживали біля цих озер і були підданими Києво-Межигірського монастиря, та межигірським ченцям ловити в ньому рибу. Межигірський архімандрит звернувся до печерського з проханням вжити заходів до вищезгаданих рибалок²³⁰.

У відповіді, направленій 21 липня 1734 р., намісник Києво-Печерського монастиря Васіян пропонував межигірським і печерським підданим ловити рибу в озері з “половинною частию”, поділивши озеро умовно на дві частини. Проте в грудні того ж року боротьба за озеро знову відновилася. Печерські ченці вирішили відтіснити межигірських ченців та монастирських підданих від озера. 8 грудня 1734 р. межигірський архімандрит Іродіон звернувся до печерського архімандрита з листом, в якому зазначав, що межигірським ченцям не тільки не було надано “сатисфакцію” за збитки, завдані тарасовськими рибалками, але їх зганяють з “озер, наших же власних, куплених”. У випадку повторення згаданих дій, зазначав межигірський архімандрит, вони будуть “звертатися до імператриці”, бо мають “на землю біля озера кріпости”. Проте він не хотів доводити справу до суду, або турбувати імператрицю, бо вважав, що “лучше было так, як прежде”, жити мирно²³¹.

У 1736 р. помер межигірський архімандрит Іродіон Журахівський. За повернення монастирю ставропігії та встановлення архімандритства межигірські ченці увічнили його образ у портреті, який знаходився у головному Спасо-Преображенському соборі. 9 липня 1736 р. архімандритом Києво-Межигірського монастиря Синод призначив ігумена Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Олексія Петрика*,

* М. Максимович помилково називає новопризначеного межигірського архімандрита Олексій Петрина. - Див.: М.А. Максимович. Указ. соч. // Собр. соч. - Т.2. — С.281.

який продовжив політику попередніх межигірських архімандритів по відстоюванню володінь монастиря²³².

У 1738 р. знову виникла суперечка з печерськими ченцями. Межигірський архімандрит Олексій і братія звернулися до Київської губернської канцелярії зі скаргою на них за спалення рибного стану. В реєстрі згорілого майна зазначено рублену світлицю з сіними та коморою, покриту "новими дралицями", яку межигірські ченці оцінили у 108 руб., два нових рублених амбари і сарай вартістю 94 руб., новий невід із запасними пришивками, вартістю 121 руб. та три мідних котли, оцінені в 9 руб.²³³.

У відповідь на скаргу межигірських ченців до Київської губернської канцелярії звернулись і лаврські ченці, які звинуватили межигірських у постійних нападах протягом 1734-1738 рр. на рибні стани Києво-Печерської лаври, вилові риби в їхніх ставках та руйнуванні будівель. Цей триваючий декілька років конфлікт між двома відомими монастирями підривав авторитет ченців як духовних осіб, завдавав значної шкоди українській церкві, хоч і вписувався в систему тогочасних соціально-економічних відносин.

У 1737 р. Києво-Межигірський монастир відвідав обер-егермейстер О. Волинський - знатна особа, наближена до імператриці Анни Іоанівни. Під час розмов з настоятелем монастиря і ченцями він довідався про знахідку в Межигір'ї бурштину - одного з найдавніших видів цінного каміння, відомого на території України ще з епохи палеоліту й неоліту. З нього виготовляли різні амулети й прикраси. Завдяки привабливому кольору, легкості, теплоті, простоті в обробці бурштину приписували магічні властивості²³⁴.

Оглянувши знайдений у Межигір'ї мінерал, Волинський привіз його до російської столиці й терміново доповів про нього імператриці, якій бурштин сподобався, і київському генерал-губернатору М. Леонтьєву було наказано організувати

в Межигір'ї пошуки його покладів, а знайдені зразки відправляти до Санкт-Петербурга²³⁵.

Пошуки тривали декілька місяців. Знайдений бурштин було відправлено до російської столиці. Оскільки значних його покладів не було виявлено, царський уряд наказав припинити пошуки. Межигірський бурштин був першим розвіданим розсипом в Україні. Він знаходився на ділянці правого берега Дніпра від с. Старі Петрівці до містечка Вишгорода, мав місце походження та ювелірну цінність. Найбільший зразок бурштину був знайдений у с. Нові Петрівці і досягав 700 грамів²³⁶.

Місцеве походження бурштину підтверджують дані, наведені в праці французького інженера Г. Левассера де Боплана, який, за дорученням польського короля, у першій половині XVII ст. перебував в Україні і писав: "За давніми переказами, море... покривало колись усі ці рівнини"²³⁷. Тобто, на території Київщини і сусідніх рівнинних земель у давні часи знаходилося море. Звідси й знахідки бурштину в Межигір'ї.

У 1740 р. настоятелем Києво-Межигірського монастиря було призначено Герасима Завадовського²³⁸. Він відомий як один з найактивніших учасників боротьби за повернення українській церкві її прав та привілеїв. Користуючись сприятливою ситуацією, що склалася при царському дворі завдяки впливу О. Розумовського на імператрицю Єлизавету Петрівну, представники вищого українського духовенства прагнули відновити привілейоване становище української православної церкви, втрачене з підпорядкуванням її московському патріарху, а згодом Синодові. Так, у 1742 р. на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни було подано дві чолобитні: від імені київського архієпископа Рафаїла Заборовського, а також від чернігівського та новгород-сіверського єпископа Амвросія Дубієвича, архімандрита Києво-Печерської лаври Тимофія Щербацького та архімандрита Києво-Межигірського монастиря

Герасима Завадовського. У чолобитних йшлося про відміну царського указу 1728 р. про заборону монастирям купувати землю та приймати її як плату за поминання померлих, а також висловлювалося прохання про зрівняння у правах духовенства зі шляхтою²³⁹.

Незважаючи на прихильне ставлення до окремих діячів України, імператриця Єлизавета Петрівна продовжувала політику попередніх російських правителів на обмеження прав і привілеїв української церкви, особливо монастирів як її форпостів. Тому вона не задовольнила прохання українського духовенства. Лише київський архієпископ Рафаїл Заборовський домігся деяких поступок царського уряду. Так, у 1742 р. він отримав підтверджувальну грамоту на маєтки, а в липні 1743 р. - сан митрополита. Отже, київську кафедру знову перетворили на митрополію²⁴⁰.

У 1743 р. межигірський архімандрит Герасим Завадовський знову направив чолобитну до Синоду. В ній висловлювалося прохання повернути українському духовенству право обирати настоятелів монастирів. Як зазначалось у чолобитній, раніше, в разі смерті ігумена або архімандрита, братія того ж монастиря обирала між собою гідного на цю посаду, який і "поставлявся". Тепер же, зазначав Герасим Завадовський, архімандрити присилаються до монастиря, але вони, не дотримуючись ні "чина церковного", ні "уставу монастирського", не скликають соборну братію на раду, а вирішують самі всі питання "по прихотях своїх"²⁴¹.

У 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна відвідала Україну. З її візитом вище українське духовенство пов'язувало певні надії на повернення прав і привілеїв українській церкві. Відвідавши ряд київських монастирів, 7 вересня 1744 р. о 10 годині вечора імператриця "изволила... шествовать с небольшою свитою" з Києво-Печерської лаври до Києво-Межигірського монастиря. Межигірський архімандрит Герасим Зава-

довський відслужив церковну службу, після якої запросив її на обід. Тоді ж, очевидно, вона подарувала монастирю свій портрет, який висів у головному Спасо-Преображенському соборі²⁴².

Займаючись загальноцерковними проблемами, межигірський архімандрит, як видно з документів того часу, значно менше уваги приділяв власне монастирським справам. У цілому ситуація в монастирських маєтностях була стабільною. Як видно з "Табеля" про кількість народжених, одружених і померлих жителів монастирських сіл, складеного в 1742 р., народжуваність у Вишгороді і Петрівцях перевищувала смертність: відповідно у Вишгороді народилося 18, одружилося 8, померло 14; у Петрівцях - 28, 28 і 8. Лише у селах Лютежі і Борки народилося 9, померло 10²⁴³.

Межигірський архімандрит Герасим Завадовський залишався настоятелем монастиря ще й у вересні 1745 р. Так, у документі, виданому 8 вересня 1745 р. запорозькому козаку Йосипу Стефанову про його місцезнаходження "на послушанні" в монастирі та про відбуття до родичів у м. Єреміївку Лубенського полку з обов'язковим поверненням, стояв підпис межигірського архімандрита Герасима Завадовського²⁴⁴.

За даними П.Строева, у 1745 р. межигірським архімандритом було призначено Іосафа Маєвського. Таке призначення могло відбутися не раніше 8 вересня 1745 р. До нього Іосаф Маєвський був архімандритом Бизюкова Хрестовоздвиженського монастиря. У 1735 р. його було засуджено й позбавлено сану. Згодом помилувано²⁴⁵.

У документах Києво-Межигірського монастиря за 1742 р. значиться "на послушанні" ієромонах Іосаф Маєвський²⁴⁶. Очевидно, кілька років він перебував у монастирі, а в 1745 р., коли звільнилася посада настоятеля, його було призначено межигірським архімандритом.

Термін перебування Іосафа Маєвського межигірським

архімандритом не встановлено. Так, П.Строев вважав, що в 1746 р. межигірським архімандритом вже було призначено Сильвестра Думницького, переведеного з Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Після його смерті, в 1747 р., настоятелем монастиря призначили Варлаама Лашевського, який управляв ним до 1 травня 1753 р., коли його було переведено в Донський монастир. Проте в листі до межигірського архімандрита від 19 червня 1749 р. зазначено його ім'я - Іосаф Маєвський²⁴⁷. Очевидно, він був настоятелем монастиря в 1745 і в 1749 рр., а можливо, і всі ці роки безперервно. Отже, відомості П.Строева потребують значних уточнень.

У 1750 р. на Лівобережній Україні політична ситуація змінилась. Замість Правління гетьманського уряду, яке управляло цією територією з 1734 р., було обрано нового володаря гетьманської булави Кирила Григоровича Розумовського.

Відновлення гетьманства і особливо добре ставлення імператриці Єлизавети Петрівни до сімейства Розумовських дало надію новому київському митрополитові Тимофію Щербацькому на можливість повернення привілеїв Київської митрополічної кафедри та піднесення її престижу. У 1751 р. він звернувся до Синоду з проханням про більшу незалежність, відновлення права Київською митрополією самостійного друкування книг та підпорядкування київському митрополитові архієреїв ставропігійних монастирів. Синод сприйняв клопотання київського митрополита негативно і надіслав йому суворого листа, в якому докоряв за неповагу²⁴⁸. Це дало змогу Києво-Межигірському монастирю зберегти свій статус ставропігійного.

11 листопада 1753 р. межигірським архімандритом було призначено Никонора. Наведені дані М.Максимовича про те, ніби з 1753 р. настоятелем монастиря був Никандр, - невірні, тому що в реєстрі про кількість ченців у монастирі зазначено, що Никанор "произведенъ" в архімандрити 11 лис-

топада 1753 р.²⁴⁹

Архімандрит Никанор прийняв велике господарство Києво-Межигірського монастиря, до якого входило 8 сіл, 2 слободи, де проживало понад 3200 селян, які виконували панщину. В монастирському господарстві було 7 млинів, 39 риболовних озер, гути, шинки, винокурні, великі земельні володіння²⁵⁰.

Як і раніше, монастир підтримував постійні зв'язки із Січчю, направляючи для служби в запорозьких церквах межигірських ченців та утримуючи її коштом монастирський шпиталь. Крім того, з монастиря поставлялося на Січ продовольство. Так, у 1755 р. було відправлено 20 четвертей* борошна, 10 четвертей пшона, 2 бочки горілки, тисячу аршин** полотна. У свою чергу запорожці направили в дар монастирю 10 возів риби²⁵¹.

Межигірський архімандрит Никанор підтримував у монастирі порядок, суворо карав за будь-який непослух серед ченців, що іноді призводило до їх втеч. 21 липня 1755 р. він повідомив у Київську губернську канцелярію про втечу з монастиря ієромонаха Матфея, який перебував під караулом "в железах... за его дерзость"²⁵².

Необхідність у наведенні порядку в монастирській общині була викликана також втручанням царського уряду в діяльність Києво-Межигірського монастиря. Так, 18 вересня 1755 р. межигірський архімандрит Никанор отримав розпорядження з Таємної канцелярії, в якому було наказано провести обшук у келії межигірського ієромонаха Тюлепанського, серед його

* Четверть - російська міра сипких, поширена на Лівобережній Україні у другій половині XVII-XVIII ст. Дорівнювала 141,69 кг. Див.: Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. - К., 1975. - С.158, 159.

** Аршин - міра довжини, дорівнювала 72 см. - Див.: Сидоренко О. Ф. Назв. праця. - С. 158.

“книг, писем и тетрадей и что по обыску его явитца, оное все, не смотря и не читав ничего, запечатав своею печатью” відправити до Київської губернської канцелярії, звідки їх повинні були “в твердом охранении на почтовых подводах прислать в Тайную канцелярию в самой же скорости”. 10 листопада 1755 р. скриню з книгами та паперами межигірського ієромонаха київський рейтар Жуков доставив до Петербурга в Таємну канцелярію. Причини арешту паперів і книг ієромонаха Тюлепанського невідомі. Проте це не була політична справа, оскільки ієромонах не був заарештований. Йшлося, очевидно, про невиконання Тюлепанським царського указу 1724 р. про заборону ченцям займатися книжною справою, тримати в келіях чорнила та папір²⁵³. Отже, царському уряду не потрібні були освічені ченці, духовна еліта українського суспільства.

У 1752 р. між Києво-Межигірським і Києво-Михайлівським Золотоверхим монастирями виник конфлікт за ліс і бір. Маєтності монастирів знаходилися поряд, ліс і бір були не розмежовані, що постійно викликало суперечки. За сприянням у вирішенні конфлікту межигірський архімандрит Никанор звернувся до гетьмана К.Розумовського. За гетьманським універсалом була створена комісія, яка у 1756-1757 рр. провела між монастирями розмежування території лісу і бору²⁵⁴.

Суперечки духовних осіб за маєтності підривали авторитет церкви в суспільстві. Царський уряд прагнув використати їх у власних інтересах. Так, 30 вересня 1757 р. імператриця Єлизавета Петрівна видала указ про позбавлення монастирів та архієрейських будинків права управління маєтками, замінивши їх відставними штаб- та обер-офіцерами. В указі йшлося і про перехід духовенства на штатне утримання. Проте на цей раз українському духовенству вдалося перешкодити проведенню цих заходів в Україні²⁵⁵.

Обмеження царським урядом прав і привілеїв монастирів

позначилося на відносинах Києво-Межигірського монастиря і Запорозької Січі. Січова старшина і товариство поставили за мету встановити на Січі самостійну єпархію. Цьому сприяв приїзд на Запорожжя з Греції мелетинського єпископа Анатолія.

Єпископ Анатолій походив з України. Він народився поблизу містечка Золотоноші Переяславського полку. В молоді роки служив у різних українських монастирях, де постригся в ченці, а також на Афоні. У 1751 р., вже як архімандрит, він прибув до Росії, де три роки збирав милостиню для афонських монастирів²⁵⁶.

Повернувшись до Константинополя, він був висвячений на мелетинського єпископа. У 1757 р. вже як єпископ прибув до Росії з представницькою місією. Його метою було з'ясувати умови переселення, на заклик царського уряду, слов'ян, які проживали на території Туреччини, на запорозькі землі. В Росії його ласкаво прийняли і відпустили назад. Проте Анатолій, проїжджаючи Україною, вирішив оглянути Січ. Січові козаки запросили його служити в січовій церкві і запропонували залишитися на Січі²⁵⁷.

Єпископ на це погодився й одразу ж почав ставити ієромонахами і архідияконами до січових церков замість межигірських ченців духовних осіб із Греції або Молдавії. Крім того, він перестав поминати під час церковних служб київського митрополита. Про це межигірський архімандрит і братія повідомили Синод²⁵⁸.

21 травня 1759 р. Синод звернувся до Сенату й до гетьмана К.Розумовського з проханням вислати єпископа Анатолія за кордон. Однак царський уряд, зацікавлений у місії, яку здійснював єпископ, не хотів вислати його з Січі. Тому Сенат указом від 22 вересня 1759 р., а гетьман універсалом від 27 жовтня того ж року дозволили йому залишитися на Січі. Однак Синод продовжував заходи щодо вислання єпископа Ана-

толія, що врешті-решт увінчалось успіхом. 31 січня 1760 р. вийшов указ Синоду про взяття його під варту й вислання до Санкт-Петербурга. Довідавшись про це, єпископ Анатолій спішно виїхав за кордон²⁵⁹.

На Січ було направлено царський указ про заборону приймати духовних осіб без згоди єпархіального архієрея і не допускати їх до церковної служби. Проте кошовий отаман з товариством не дуже зважали на царський указ, оскільки січові церкви не залежали від місцевої церковної влади та Синоду. Пізніше, у 1769 р., в ході російсько-турецької війни, вони навіть відмовилися поставити січових ієромонахів у залежність від обер-священника діючої армії, незважаючи на наказ фельдмаршала П.О.Румянцева²⁶⁰.

З 60-х рр. XVIII ст. Синод став дедалі більше втручатись у внутрішні справи Києво-Межигірського монастиря. Так, 19 серпня 1759 р. архімандрит Никанор прийняв Володимирську ікону Богородиці, подаровану монастирю ченцем Савватієм, і поставив її у Спасо-Преображенській церкві монастиря. Довідавшись про це, члени Синоду вирішили скористатися цим приводом для обмеження повноважень межигірського архімандрита на прийняття дарів без їх дозволу. Тому київському і галицькому митрополиту Арсенію надійшов синодальний указ від 31 січня 1760 р., в якому цей вчинок межигірського архімандрита, що раніше вважався звичайним явищем в українській церкві, було названо "дерзновенным" і наказано, "через кого пристойно достовірно разведавъ", надіслати до Синоду "надлежащее известіє". Архімандриту Никанору було наказано "до окончанія того следствія и до решенія оного дела быть із того Києво-Межигорского монастиря никуда неотлучну"²⁶¹.

Консисторія у зв'язку зі справою про ікону вимагала у межигірського архімандрита відомостей "о той икони чудес". Така відомість, "кто, когда, какое чудодейственное от иконы..."

исцеление своей болезни получилъ" була складена й представлена до консисторії²⁶².

Межигірський архімандрит Никанор не став захищатися, доводити свою правоту, очевидно, добре розуміючи, що справа не в іконі. Він обрав шлях покаяння і просив "єже простотою его архимандрита какое святейшимъ Синодомъ усмотрено погрешение милостиво ему простить"²⁶³.

Очевидно, архімандрит обрав правильну позицію в цій справі, оскільки жодних свідчень про його покарання не виявлено. Він і далі залишався настоятелем монастиря, пристосовуючись до все більшого контролю з боку Синоду та царського уряду, погоджуючи з ними або їх представниками в Україні будь-які дії, втрачаючи, таким чином, права й привілеї, здобуті монастирем у попередні роки свого існування.

У 1761 р. межигірські ченці домагались у суді та в Київській губернській канцелярії відшкодування збитків, завданих монастирським лукам і пасовищам під час перегону волів та коней до російської армії, що перебувала за кордоном²⁶⁴.

Межигірський архімандрит та братія продовжували взаємовідносини із Запорозькою Січчю. Як і раніше, межигірські ченці обиралися до складу запорозького духовенства. За давнім звичаєм, обрання відбувалося, як правило, у вересні, тоді як запорозька старшина обиралась у січні. По закінченні виборів на монастир збиралась багата милостиня. При необранні когось із межигірських ченців, його відправляли до монастиря. Межигірські ченці, перебуваючи на Січі, мали дотримуватися встановлених у ній правил, та підлягали суворій оцінці своїх парафіян. Тому деяких з них кошовий отаман з товариством відмовлялися прийняти до складу запорозького духовенства. Так, межигірському ієромонаху Герману, який був "хорошого житія" і міг "проповіді говорить", кошовий П.Калнишевський, січова старшина і товариство дозволили служили на

Січі і далі, а ієромонаха Кошмана, який, перебуваючи на Січі раніше, відлучився без дозволу коша, було відправлено назад до монастиря без права в подальшому служити у січових церквах²⁶⁵.

При потребі межигірський архімандрит і братія заміняли також старих і німецьких ченців. 31 травня 1763 р. намісник Києво-Межигірського монастиря Феодорит повідомляв кошового отамана, що "по давньому обыкновению, а особливо по письменному вельможности вашей требованию", у Самарський монастир направлено начальником ієромонаха Василя, а з ним ченців "на перемену в Сечи находящихся". Ними були уставник ієромонах Адріан, священники для служби у церкві, розташованій у Бугогардовській паланці та в похідній кальміуській січовій церкві, а також економ до Самарського монастиря²⁶⁶.

Січовим, самарським та сільським духовенством Запорозжя управляв начальник січових церков - ієромонах Києво-Межигірського монастиря. Він був членом січової ради, тому мав значний вплив на вирішення проблем, що поставали перед запорожцями. Кількість духовенства на Запорозжі в різні роки була різною. Так, у 1762 р. штат січового духовенства становив десять чоловік на чолі з начальником січових церков ієромонахом Володимиром. Запорозьке духовенство утримувалося за рахунок царського військового жалування, а також з продажу свічок, зборів за перевози та з торгових крамниць або інших прибутків. Плата духовенству за проведення церковних треб* була на Запорозжі обмежена певною нормою. Але межигірські ченці, які служили в запорозьких церквах, отримували значний прибуток від дарів козаків, їх духовних заповітів та з військової

* Треба - відправа, яку проводить священнослужитель православної церкви з нагоди вінчання, хрестин, поховання, а також на прохання віруючих. - Див.: Шевченко В. М. Назв. праця. - С. 361.

здобичі. Остання ділилася на три частини, і першу частину "от всякого меча и весла" запорожці віддавали в монастирі та церкви, збудовані коштом Січі, щоб духовенство молило бога за спасіння козацьких душ. Крім служби в запорозьких церквах, межигірські ченці навчали дітей у школі, яка діяла при січовій церкві. В ній щорічно навчалось до 80 дітей. У школі було два відділення - духовне й світське. У духовному відділенні діти під керівництвом уставника січової церкви вивчали граматику, Часослов і Псалтир, їх знайомили з правилами церковнослужіння, співом на кліросі. Після закінчення школи вони ставали кандидатами у священно-церковно-служителі.²⁶⁷

Коштом Запорозької Січі в монастирі утримувався шпиталь. У ньому проживали старі й німецькі та лікувалися поранені запорожці. Ченці, які обслуговували шпиталь, називалися лікарняні. Їх кількість у різні роки, очевидно, була різною. Відомо лише, що 1768 р. у шпиталі працювало двоє, у 1778 р. - п'ятеро ченців²⁶⁸. Межигірські ченці виконували для Січі різні таємні доручення. Так, вони виступали кур'єрами при пересиланні кореспонденції, яку треба було зберегти в таємниці. Потреба в таємному листуванні стала необхідною у 60-х роки XVIII ст., коли царський уряд почав активний наступ на права й привілеї Запорозької Січі. Кошовий отаман та старшина часто перебували у Санкт-Петербурзі, де відстоювали перед царським урядом січові права й привілеї. Не бажаючи, щоб їх листи на Січ стали відомі царському уряду, вони направляли їх до межигірського архімандрита, а той з кур'єром відправляв їх відповідно адресатові. Так, 29 травня 1765 р. межигірський архімандрит Никанор направив листа кошовому судді з товариством, в якому повідомляв, що 28 травня 1765 р. він одержав листа від кошового отамана П.Калнишевського з Санкт-Петербурга, при якому "к вашей вельможности в Кошъ получено письмо, оное при семъ чрезъ нарочного к вельможности вашей посылается"²⁶⁹.

14 червня 1765 р. він знову повідомляв кошового суддю з товариством, що того ж дня отримав листа від кошового отамана з Санкт-Петербурга і “того ж самого часа ни мало не удержуя при семь чрезъ нарочного посылается”²⁷⁰.

В обох листах межигірського архімандрита Никанора до кошового судді відсутня звична фраза: архімандрит і братія. Отже, пересилка таких листів трималася архімандритом у таємниці, і про неї знали лише довірені особи.

Діяльність межигірського архімандрита та братії по піднесенню духовної культури на Січі, виконання ними обов’язків по догляду за старими, покаліченими та пораненими козаками та інші служби, у тому числі й таємні, не залишалися без нагороди січових козаків. Поздоровляючи межигірського архімандрита Никанора з новим 1762 р., вони надіслали йому “сто рублев... на рясу”. За відсутністю архімандрита, який у той час перебував у Москві, гроші одержав намісник монастиря Феодорит, про що 2 лютого 1762 р. направив на Січ повідомлення²⁷¹.

Поїздка межигірського архімандрита до Москви була пов’язана, очевидно, з підготовкою царським урядом секуляризації церковних володінь. У лютому 1762 р. російський імператор Петро III надіслав іменний указ до Сенату, в якому йшлося про необхідність проведення церковної реформи. Після обговорення питання в Сенаті, імператор видав укази від 16 лютого і 21 березня 1762 р., які фактично проголосили секуляризацію церковних володінь²⁷².

Проте 28 червня 1762 р. в результаті дворцевого перевороту до влади прийшла Катерина II. Вона проголосила, що хоче врятувати церкву від руйнування, і в серпні 1762 р. підтвердила, що не має наміру привласнювати церковні маєтки. Проте, всупереч заявам, через півроку, за її наказом, була створена комісія на чолі з Г.Тепловим, яка почала готувати церковну реформу²⁷³.

Відповідно до політики царського уряду щодо секуляризації церковних володінь, у вересні 1763 р. було видано указ гетьмана К.Розумовського, за яким управителями монастирських маєтностей могли бути лише світські особи. Отже, світська влада прагнула встановити постійний контроль за монастирськими прибутками. Монастирське духовенство відповіло на цей указ численними скаргами. До нього приєдналося й вище духовенство української церкви. 6 жовтня 1763 р. члени Київської консисторії від імені українського духовенства звернулися з проханням до імператриці не проводити секуляризацію церковних володінь²⁷⁴.

Проти цього рішення царського уряду виступили й відомі церковні діячі в Росії. Найбільш гучною була справа ростовського та ярославського митрополита, українця за походженням. Арсенія Мацієвича. Під час служби в соборі м. Ростова у лютому 1763 р. він оголосив анафему “насилъствующих и обидящих святѣя Божии церкви и монастыри”, маючи на увазі імператрицю Катерину II і Синод. У квітні того ж року Мацієвича судили, позбавили сану і заслали як простого ченця до Архангельського Карельського монастиря. Проте і в монастирі він продовжував звинувачувати Катерину II в узурпації влади і в намаганні захопити церковні володіння. 8 січня 1768 р. його знову судили, розстригли і у віці 70 років під ім’ям Арсенія Брехуна ув’язнили в Ревельському казематі, де він і помер 28 лютого 1772 р.²⁷⁵

З огляду на протидію українського духовенства реформі імператриця вирішила провести секуляризацію церковних володінь спочатку в Росії. 26 лютого 1764 р. вийшов царський указ “Про розділ церковних маєтків і про збір з усіх архієрейських, монастирських та інших церковних селян з кожної душі по 1 руб. 50 коп.”. До указу додавався маніфест про підпорядкування всіх архієрейських і монастирських селян Колегії економії²⁷⁶.

У маніфесті зазначалося, що причиною секуляризації церковних та монастирських земель, було піклування царського уряду про селян, які розорилися під владою ченців. Насправді ця реформа була викликана, насамперед, прагненням царського уряду зміцнити й розширити землеволодіння російського дворянства та поповнити царську казну. З колишніх монастирських селян планували у вигляді оброку збирати близько одного мільйона рублів²⁷⁷.

Таким чином, українська церква на той час відстояла свої маєтності, а значить - і певну економічну незалежність від царської влади. Це давало змогу не завжди виконувати царські накази, як це трапилось у справі засланого до Києво-Межигірського монастиря українця Антона Любимського - викладача Московського університету, який з метою поповнити свій бюджет, вирішив зайнятися ще й приватним навчанням і дав оголошення, зазначивши предмети, які міг викладати: арифметику, геометрію, тригонометрію, алгебру, географію, латинську мову та російський правопис. Проте проти приватного навчання виступив Синод, який у листі до Сенату зазначав, що, згідно з указами імператриці Єлизавети Петрівни 1743 і 1744 рр., російські дворяни та різного звання люди мали навчати своїх дітей читати російський буквар та церковні книги²⁷⁸.

Отже, А.Любимський, який викладав декілька навчальних дисциплін поза списком даних указів та ще й латинську мову, викликав невдоволення Синоду, і йому заборонили приватне навчання. Коли ж він спробував довідатися про причини заборони, його з особистим листом імператриці Катерини II до гетьмана К.Розумовського під конвоем вислали на Лівобережну Україну. В листі зазначалося, що гетьман повинен "малоросіянца" Антона Любимського "по усмотренному в нем повреждению ума" відправити до Києво-Межигірського монастиря, де він мав жити "не исходно"²⁷⁹.

21 червня 1764 р. А.Любимського було доставлено в монас-

тир, де утримано до 3 вересня. Того ж дня, за повідомленням намісника монастиря ієромонаха Володимира в Генеральну військову канцелярію, монастирський в'язень вислав пристава, який наглядав за ним, за водою і зник у невідомому напрямі. Пошуки його результатів не дали²⁸⁰.

Таким чином, спроба царського уряду використати Києво-Межигірський монастир як місце примусового заслання для неблагонадійних осіб провалилася.

10 листопада 1764 р. відбулися зміни в політичному становищі Лівобережної України: вийшов царський маніфест про ліквідацію гетьманської влади і створення для її управління Малоросійської колегії на чолі з Президентом і генерал-губернатором Малоросії, графом П.О.Румянцевим²⁸¹.

31 січня 1765 р. Синод надіслав до відома межигірському архімандриту Никанору і братії монастиря імператорський указ про ліквідацію гетьманства. Того ж дня надійшов синодальний указ, в якому повідомлялося про створення Малоросійської колегії на чолі з графом П.О.Румянцевим, яка складалася з чотирьох російських офіцерів і чотирьох малоросійських старшин. Останні зазначалися поіменно: генеральний обозний Кочубей, генеральний писар Туманський, генеральний осавул Журавка та генеральний хорунжий Апостол²⁸².

У царській інструкції П.О.Румянцеву йшлося й про церковні справи на Лівобережній Україні. Перед Президентом Малоросійської колегії було поставлено завдання встановити кількість маєтностей та прибутків українського духовенства, "искусным образом присматривать и за архиереями и их подчиненными" та посилити вплив російського уряду і Синоду на призначення на вищі церковні посади в Україні вірних царському уряду осіб²⁸³.

Крім того, Катерина II давала поради Румянцеву щодо підготовки й проведення секуляризаційної реформи в Україні. В листі від 9 липня 1765 р. Катерина II пропонувала Пре-

зиденту Малоросійської колегії схилити “тамошних несколько называемых панов”, духовних і світських, до подання їй чолобитної, в якій би вони просили про переведення духовенства в штатне становище. Це означало утримання українського духовенства з казни Російської імперії, відповідно штатного розкладу духовної установи та секуляризацію духовних маєтностей, а отже про цілковиту залежність української церкви від царського уряду.

У цьому ж листі імператриця звертала увагу на те, що київський митрополит, який мав менші прибутки, ніж відповідний російський архієрей, теж, очевидно, не проти введення штатів. За це, зазначала вона, “мы б ему, преосвященному, если б склонился о штатном положении просить, сделали б весьма выгодные для него кондиции”²⁸⁴.

Одночасно активізувалася робота створеної за царським указом Комісії про церковні маєтності. Вона підготувала ряд проектів указів, які надійшли межигірському архімандриту Никанору. Серед них проекти указів від 15 лютого 1765 р. про норми церковних треб з прихожан та від 17 лютого про призначення настоятелів монастирів I і II класів лише Синодом, а також про заборону місцевим архієреям висвячувати архімандритів без його відома²⁸⁵. Отже, цими указами обмежувалися владні повноваження київських митрополитів і встановлювався контроль за прибутками церков та монастирів.

У зміст окремих проектів указів Комісії про церковні маєтності, надіслані межигірському архімандритові, пізніше були внесені зміни. Так, за проектом указу від 28 травня 1765 р., майно померлих архієреїв, архімандритів та ігуменів мало надходити в царську казну, а простих ченців - передаватися бідним. Проект указу викликав невдоволення духовенства, тому імператриця вирішила його пом'якшити. 20 лютого 1766 р. вона підписала указ “О неотбираніи остающегося после смерти архієреовъ, архимандритовъ, игуменовъ

и протчихъ монашескихъ властей имене”. В указі йшлося й про те, що майно ченців не буде відбиратися в казну, а може заповідатися родичам або передаватися “на богоугодныя дела”²⁸⁶. Отже, головною метою царського указу було недопущення будь-яких неконтрольованих ним надходжень до церков і монастирів і посилення їх залежності від держави. Крім того, цим указом підривалася основа монастирського життя в Україні, що забезпечувалася спільністю майна.

Того ж року межигірський архімандрит Никанор отримав також проект указу про церковні маєтності від 14 липня 1765 р., підготовлений вищеназваною Комісією. У ньому йшлося про ліквідацію “завенечного сбора со свадеб”, який признавався на утримання монастирських шпиталів. Замість цього збору кошти на їх утримання мала виділяти Колегія економії²⁸⁷.

Оскільки коштів у Російській імперії на соціальні проекти не вистачало, то в російських губерніях цей указ призвів до того, що інваліди стали ходити “по миру”²⁸⁸, тобто просити милостиню у народу. Таким чином, якщо раніше населення завдяки цьому збору підтримувало корисну й необхідну суспільну справу: утримання й лікування в монастирях калік, старих і немічних людей, то за цим указом, їх фінансове утримання перекладалося на плечі держави, яка це зробити була неспроможна. Крім того, збір із весіль мав і певну морально-виховну функцію, яка полягала в турботі молодшого покоління про старше, особливо знедолене. Отже, цей указ мав негативний вплив на тогочасне суспільство.

Проблемним для монастирів став, надісланий до Києво-Межигірського монастиря сенатський указ від 9 серпня 1765 р. про дозвіл лише дворянам виготовляти вино²⁸⁹. Оскільки винокуріння становило одну з головних статей прибутку монастирів, то цей указ підривав їх економічне становище. Ще один надісланий до монастиря сенатський указ від 9 листопада 1765 р. про проведення державного межкування зе-

мельних володінь, виданий на основі царського маніфесту²⁹⁰, мав за мету встановити контроль за земельними маєтностями.

Одночасно Синод встановив нагляд за кількісним і якісним складом послушників, які приймали постриг у ченці. Так, у 1765 р., з дозволу Синоду і за його ретельної перевірки кандидатів, було пострижено в монастирі 19 послушників. За табелем, складеним для Синоду 1 січня 1766 р., за соціальним станом серед новопострижених ченців один походив із дворянської родини, троє - з родин священиків, двоє - з козацьких, один - з родини купця і одинадцять - з посполитих, тобто селянських родин. Дев'ятеро з них знали грамоту, один, крім того, - латинь, інші вивчали риторику та філософію.²⁹¹

Отже, протягом 1765 р. царський уряд через Сенат і Синод прийняв ряд указів, що обмежували владні повноваження настоятелів, економічну незалежність монастирів та порушували монастирський статут. Зате вони поліпшували контроль царського уряду за монастирями.

Проте царські укази не мали особливого впливу на діяльність Києво-Межигірського монастиря. Монастирський шпиталь, як і раніше, утримувався переважно на кошти січового товариства, і відміна "завенечного збору" не позначилася критично на його стані. Монастир продовжував володіти рядом маєтностей, що унезалежнювало його в економічному аспекті. Межигірські ченці в деяких маєтностях мали шинки, тому, незважаючи на царський указ, продовжували займатися винокурінням. Контроль Синоду за постриженням ченців не позначився на їхньому складі, адже відбір залишався за монастирем. Тому ченцями Києво-Межигірського монастиря ставали переважно люди освічені, які могли на високому рівні проводити церковне богослужіння, в тому числі й на Січі.

Незважаючи на значну кількість маєтностей, монастир не мав достатніх коштів на ремонт і відбудову монастирських церков та будівель. Ця проблема стала нагальною після пожежі,

що трапилась у монастирі в 1764 р. Тоді згоріло декілька монастирських будівель і частина архіву. Межигірські ченці звернулися за матеріальною підтримкою до Запорозької Січі. Запорожці розглянули їх прохання і виділили кошти на відновлення дзвіниці та церкви, що найбільше постраждали під час пожежі.

На січовій раді 1766 р. було прийняте рішення про побудову на межигірському подвір'ї на Подолі у м. Києві "не приходской, но единственно для приезжающих туда козаков келейной церкви"²⁹².

Про це рішення кошовий отаман П.Калнишевський з товариством повідомили межигірського архімандрита і братію. Проте після царських указів на обмеження монастирських прав, межигірські ченці не могли самостійно прийняти рішення про побудову церкви і звернулися з відповідним проханням до Синоду, якому, як ставропігійний, підпорядковувався Києво-Межигірський монастир. У проханні вони зазначали, що запорозькі козаки, які приїжджають до Києва надовго і зупиняються на Подолі на монастирському подвір'ї, мають потребу в такій церкві. Тому на Січі заготовили чимало припасів, щоб збудувати там дерев'яну церкву св. Пантелеймона "своим коштом". Проте, як зазначав у листі межигірський архімандрит, він "без дозволень і указу" Синоду "той церкви строить не смеет". За синодальним указом від 23 вересня 1766 р. архімандрит Никанор і братія мали звернутися за дозволом на побудову церкви на монастирському подвір'ї до київського митрополита Арсенія, оскільки подвір'я розташоване на території Київської єпархії²⁹³.

Розглядом справи про побудову на межигірському подвір'ї церкви св. Пантелеймона займалася Київська духовна консисторія. Її члени вимагали від межигірського архімандрита Никанора довести необхідність у побудові церкви та показати наявність коштів на її утримання. Межигірський архімандрит

рит та кошовий отаман були змушені направити листа до київського митрополита Арсенія, в якому дали відповідь на поставлені консисторією питання. Проте пройшло більше року, перш ніж 10 грудня 1767 р. митрополит дав дозвіл на побудову церкви²⁹⁴.

Складнощі з побудовою церкви св. Пантелеймона відповідали загальній політиці Катерини II щодо церкви. У 1766 р. вона продовжила наступ на права української церкви, звернувшись з листом до Синоду, в якому висловила бажання "избавить... духовный чин от суеты мирской і поширити матерною свою щедроту... и на духовный в Малороссии живущий чин". 15 вересня 1766 р. Синод з цим погодився²⁹⁵. Отже, йшлося про секуляризацію церковних маєтностей на Лівобережній Україні.

Проте Катерина II не поспішала із секуляризацією, оскільки задумала підготовку в Російській імперії нового Уло-
ження. 14 грудня 1766 р. було видано царський маніфест про скликання Комісії для його підготовки. До її складу мали увійти представники різних суспільних станів імперії, за винятком духовенства і селянства. Інтереси духовенства представляли депутати від Синоду, які, готуючи наказ до Комісії про потреби своїх підлеглих, звернулися до єпархіальних архієреїв та настоятелів ставропігійальних монастирів. У вересні 1767 р. такий указ одержав і ставропігійальний Києво-Межигірський монастир²⁹⁶.

У "Пунктах Києво-Межигірського монастиря до Комісії по складанню проекту Уло-
ження" межигірський архімандрит і братія просили про підтвердження їх прав на володіння маєтностями, озерами, млинами, ґрунтами та іншими угіддями, що були надані їм привілеями польських королів, універсалами українських гетьманів та царськими грамотами²⁹⁷.

Межигірські ченці просили також скасувати царський указ 1728 р., виданий, згідно зі "статтями", представленими геть-

маном Д.Апостолом, який забороняв купівлю та отримання земельних угідь за виконання церковних треб. Вони зазначали, що у прихожан мало грошей, хоч багато хто з них, маючи ґрунти, або угіддя, могли б ними платити за здійснення церковних обрядів. А монастир мав би з цього прибутки²⁹⁸.

У "Пунктах Києво-Межигірського монастиря" висловлювалося також прохання, щоб монастирські двори, які знаходились у містах, містечках і селах, були звільнені від розквартирування військових частин. Турбував межигірських ченців і рубльовий "оклад", введений на Лівобережній Україні Президентом Малоросійської колегії і генерал-губернатором П.О.Румянцевим. Вони зазначали його головний недолік: податок брали по 1 руб. 2 коп. з кожної хати, незалежно від майнового стану його хазяїв²⁹⁹.

Це були найважливіші проблеми, які безпосередньо стосувалися межигірських ченців. Проте їх турбували й загальні проблеми українського духовенства, викладені в "Пунктах" до Комісії по складанню нового Уло-
ження від Київської єпархії. В них йшлося про право духовенства на володіння нерухомим майном, про звільнення їх маєтків від розквартирування російських військ, про заборону цим військам вирубати їх ліси і косити траву на їх сінокосах, про повернення їм права на винокуріння і продаж у шинках різних напоїв³⁰⁰.

Духовенство Київської єпархії попросило дозволу на розгляд судових справ духовенства у митрополичому суді, а не у світських судах; про вибори митрополита, як це було раніше, вільними голосами, а не призначення Синодом; про припинення ревізії та межування, що почалось у 1765 р., тобто Генерального опису, який здійснював П.О.Румянцев, та про заборону введення нових податків і поборів³⁰¹.

Українське духовенство Київської єпархії прагнуло зберегти свій попередній привілейований статус, який воно дедалі більше втрачало, тому просило прирівняти його за соціальним

статусом до козацької старшини. Воно домагалось встановлення штрафу за зневаження честі духовенства, аби підняти його престиж. Крім того, духовних осіб турбував занепад освіти в Україні. Вони вказували на його причини і вносили пропозиції для поліпшення стану освіти³⁰².

«Пункти», підготовлені духовенством Київської єпархії для Синоду до Комісії по складанню проекту нового Уложенія, визначали стан українського духовенства в цілому. Вони значною мірою стосувались і Києво-Межигірського монастиря.

Проте пропозиції, висловлені українським духовенством, не були підтримані представниками царської адміністрації. Так, у наказі Малоросійської колегії до Комісії по складанню проекту нового Уложенія зазначалося, що було б корисно звільнити духовенство від світських турбот, а монастирські маєтки приєднати до коронних, тобто державних маєтків³⁰³.

Накази, висловлені українським духовенством, як і іншими суспільними станами, налякали царський уряд своїми реформаторськими намірами. Це призвело до втрати Катериною II інтересу до Комісії. Посилаючись на війну з Туреччиною, що почалась у 1768 р., Комісію було «тимчасово» розпущено, і її вже більше не скликали.

Незадовго до війни Росії з Туреччиною, у 1767 р., сталися зміни й у Києво-Межигірському монастирі. 24 листопада архіандрит Никанор звернувся до духовного собору монастиря з повідомленням про вибори нового намісника. Незважаючи на те, що межигірські архіандрити з початку XVIII ст. призначалися Синодом та царським урядом, намісники монастиря, як і раніше, обиралися. Так, з 6 листопада 1763 р. намісником монастиря був ієромонах Володимир. Проте 24 листопада 1767 р. межигірський архіандрит повідомив, що намісник ієромонах Володимир, направлений на Січ із дорученням «на малое время», був обраний начальником січових церков замість ієромонаха Павла. Останній 21 листопада повернувся

до монастиря і повідомив про це архіандрита. У зв'язку зі звільненням із посади намісника архіандрит Никанор наказав зібрати ченців для його обрання. Вибори відбулися 24 листопада 1767 р. Із чотирьох кандидатів намісником монастиря було обрано ієромонаха Ієссея. 20 грудня того ж року він склав присягу на вірність імператриці³⁰⁴.

У грудні 1767 р. межигірський архіандрит Никанор розслідував справу про побиття кількома межигірськими ченцями ченця Калісфена. Архіандрит наказав зачинщика побиття покарати батогами, а на інших учасників цієї справи наклав покарання поклонами і важкою працею на монастирському господарстві³⁰⁵. Отже, будь-які порушення, що траплялись у монастирі, не проходили повз пильну увагу настоятеля і діставали відповідне покарання.

На 1 січня 1768 р., згідно з відомістю, представленою до Синоду, у Києво-Межигірському монастирі разом з приписаними значилося 152 ченці на чолі з архіандритом Никанором. У ній зазначено також, що останній «произведенъ» в архіандрити 11 листопада 1753 р.³⁰⁶. Тобто, Никанор на той час був намісником монастиря майже 15 років.

За даними О.А. Андрієвського, наприкінці 1767 р. або на початку 1768 р. межигірський архіандрит Никанор по дорозі в Межигір'я трагічно загинув через те, що коні понесли коляску, в якій він їхав³⁰⁷. Проте наприкінці 1767 р. архіандрит Никанор загинути не міг, оскільки у відомості, направлених до Синоду, він значився як діючий настоятель монастиря станом на 1 січня 1768 р. Отже, він загинув у березні-квітні 1768 р., бо вже 12 квітня 1768 р. на підставі рапорту межигірського намісника з братією про смерть архіандрита Никанора і про його майно, на яке він не залишив заповіту, Синод постановив: на місце померлого Никанора межигірським архіандритом бути Гедеону Сломінському; рішення про майно померлого архіандрита Никанора передати на

розгляд Колегії економії³⁰⁸.

Гедеон Сломінський - відомий діяч української церкви. У 40-х рр. XVIII ст. він працював викладачем філософії у Київській академії. Саме його, а також викладача богослов'я цієї ж академії Варлаама Лашевського російська імператриця Єлизавета наказала київському митрополитові відправити до Петербурга для підготовки Біблії до видання. У церковних книгах, виданих у Росії, було багато помилок. Тому ще Петро I у 1712 р. запросив українця з Волині Ф.Лопатинського для виправлення помилок у Біблії 1663 р. видання на основі грецького тексту. Останній працював над нею сім років. Проте Синод не прийняв виправлену Біблію, піддавши її текст різкій критиці³⁰⁹. Тому імператриця в цій складній справі зупинила свій вибір на професорах Київської академії Г.Сломінському і В.Лашевському, рівень освіти яких і знання Біблії давали надію на підготовку виправленого тексту.

Професори не хотіли їхати до Петербурга. Лише указ імператриці від 22 січня 1747 р., в якому зазначалося "выслать их в С.-Петербург без всяких отмен и отлагательств в самой скорости и неотменно", змусив їх відбути до російської столиці. 14 серпня 1747 р. вони приступили до роботи і працювали над текстом Біблії чотири роки. В результаті їх копіткої праці було підготовлено так звану Єлизаветинську Біблію, що вийшла друком 18 грудня 1751 р.³¹⁰ і була значною науковою подією в житті тогочасного російського суспільства.

Зважаючи на досягнення Г.Сломінського в підготовці тексту Біблії, Синод на підставі царського указу від 16 березня 1753 р. доручив йому підготовку книги про церковні обряди і служби. Одночасно Г.Сломінського призначили ректором Московської слов'яно-греко-латинської академії і архімандритом Заїконоспаського училищного монастиря. У 1758 р. він перебував на цій посаді, продовжуючи роботу над книгою³¹¹.

До 5 червня 1766 р. Г.Сломінським було підготовлено п'ять

розділів книги, про що він повідомляв у листі до Синоду. У першому розділі йшлося про значення церковних обрядів; у другому - про церкви або храми; у третьому - про освячення церков і про церковні обряди; у четвертому - про святі таїнства; у п'ятому - про ранкові, обідні та вечірні молитви. У наступних розділах він мав намір описати свята, пости та хресні ходи. В останньому розділі автор хотів подати критичний аналіз праць старих і нових противників церкви³¹². Отже, це мала бути наукова праця з історії церковних обрядів.

Однак наприкінці 1766 р. Гедеона Сломінського переводять з Москви до Києва і призначають на менш престижну посаду - ігумена Києво-Пустинно-Миколаївського монастиря. Причину цього переведення можна пояснити політикою царського уряду, спрямованою на витіснення українців з високих посад у російській церкві. Як доповнення до цієї політики 17 лютого 1765 р. вийшов синодальний указ про виклик ченців з українських єпархій тільки з дозволу Синоду або у випадках крайньої потреби³¹³. Отже, піднявши рівень освіченості російського духовенства, діячі української церкви стали витіснятися з високих церковних посад у Російській імперії.

Після смерті межигірського архімандрита Никанора, Гедеона Сломінського 12 квітня 1768 р. було призначено настоятелем Києво-Межигірського монастиря. 10 вересня 1768 р. він звернувся до священно-духовного собору з пропозицією обрати монастирського намісника³¹⁴.

Значного піднесення в роки архімандритства Гедеона Сломінського набув гайдамацький рух. Він мав найбільший розмах на Правобережній Україні, але знаходив значну підтримку серед жителів Лівобережжя. Києво-Межигірський монастир знаходився біля зручної переправи через Дніпро, що з'єднувала Лівобережну Україну, яка входила до складу Російської імперії, з Правобережжям, яке відійшло до Польщі, і де в ті роки посилювалися соціальні, релігійні та національні утиски

православних українців. Монастир мав значну кількість маєтностей, які потребували робочої сили, був розташований у густому лісі, де можна було надійно схоронитися, тому й привертав увагу гайдамацьких загонів.

Значна їх кількість формувалася навколо Києва як релігійного осередку України. Сюди надходили скарги від православних українців, які жили на Правобережжі і яких силоміць навертали до унії. До Києва тікали православні священники правобережних парафій, яких зневажали та грабували уніатські католики. Тому пайдамацькі загопи знаходили співчуття серед київських міщан, козаків, селян і навіть серед ченців київських монастирів, серед яких був і Києво-Межигірський. Ченці вважали гайдамацькі акції справедливою відплатою за релігійні утиски³¹⁵.

Зростання кількості пайдамацьких загонів вело до деградації ситуації в країні, тому почало особливо непокоїти царський уряд. Для розшуку й затримання численних загонів, що продиралися через межигірські ліси на допомогу російським шовіністам, які несли охоронну службу на Межигірському форпості, були задіяні регулярні війська³¹⁶.

Поширення гайдамацького руху турбувало і межигірського архімандрита та братію, адже монастирські селяни, відчувши підтримку гайдамаків, перестали їм коритись і тікали із сіл. Один із таких випадків трапився ще при архімандриті Никанорі, коли 16 монастирських селян перейшли під владу Київського магістрату. 28 січня 1766 р. межигірський ієромонах Володимир повідомив про це Київську губернську канцелярію, яка прийняла рішення повернути селян "в те прежніє их міста... без всяких отговорок". Київському магістрату було наказано без письмових свідоцтв нікого не приймати³¹⁷.

Значних неприємностей монастирю завдали й селяни монастирських сіл, які брали участь у гайдамацьких походах на Правобережну Україну. Так, у серпні 1768 р. межигірський

архімандрит і братія повідомляли в Київську губернську канцелярію про скаргу жителями правобережного с. Козаровичі Є.Іванової на монастирських підданих с. Нові Петрівці В.Загинайла та І.Коваленка, які пограбували її маєток. Оскільки Є.Іванова вимагала від монастиря відшкодування збитків, то межигірський архімандрит зазначив, що В.Загинайло "не только пожитков, но и избы не имеет и взять с него нечего". Щодо І.Коваленка, то він зник у невідомому напрямі, "отлучился якобы для зажону хлеба", і ценці його не змогли знайти³¹⁸.

Про напад на с. Гостомель сімнадцяти гайдамак, серед яких були піддані Києво-Межигірського монастиря, повідомляв у Київську губернську канцелярію управитель села А.Верешковський. Межигірський архімандрит і братія у своєму листі до канцелярії зазначили, що названі селяни були допитані, але ніхто з них не зізнався в нападі. Крім того, всі вони мали на той час алібі³¹⁹.

Очевидно, що межигірський архімандрит і братія не були зацікавлені в покаранні монастирських селян. Тому відомо про факт засудження лише двох монастирських підданих. Це були жителі с. Нові Петрівці В.Загинайло та с. Борок Андрій Романенко. Їх звинуватили в таємному проводі через кордон 10 запорожців і в пограбуванні жителів правобережного села Козаровичі. Вони отримали 70 ударів батоном, їм вирвали ніздрі, поставили клеймо і вислали навечно на каторжні роботи у сибірське місто Нерчинськ³²⁰.

Гайдамацькі загопи перебували у Межигір'ї і в наступному, 1769 р., 19 травня того ж року секунд-майору Воробйову, який служив на межигірському форпості, Київською губернською канцелярією було наказано розшукати шістнадцять гайдамаків, які втекли з Києво-Печерської в'язниці³²¹.

Серед гайдамаків були відомі й монастирські послушники. Так, Василь Чернятенко, 35 років, з с. Вишгорода, жив на Січі, а у 1769 р. прибув на "послушаніє" до монастиря, в якому

перебували (також за вироком січового суду за різні провини) запорожці М.Куш та І.Грива. Відбувши у монастирі належний строк і одержавши паспорти, М.Куш та І.Грива не повернулися на Січ, а, підговоривши В.Чернятенка та двадцятьох киево-подільських жителів, мали намір виступити гайдамацькою ватагою на Польщу. Переховуючись біля м. Василькова, вони чекали слушної нагоди для переходу кордону. Однак їх помітили російські солдати і обстріляли, поранивши в ногу В.Чернятенка. Тому його затримали, а іншим вдалося втекти³²².

У середині 1769 р. на землях Києво-Межигірського монастиря, в Чорному лісі, було сформовано великий гайдамацький загін. Він складався переважно із запорожців, які з різних причин перебували в київських монастирях. На чолі ватаги стояв якийсь Василь з Подолу. До нього пристали й запорожці, які перебували на покаянні в Києво-Межигірському монастирі: В.Журба, М.Щука та М.Грива³²³.

13 липня того ж року, за повідомленням Київської губернської канцелярії до Київської духовної консисторії, небезпечна гайдамацька ватага з Чорного лісу направилася до Білої Церкви, щоб з'єднатися з гайдамаками отамана Сачка. Однак під м. Васильковом, після деякого опору, їх розігнали військові загони. Лише запорожець В.Журба був поранений в ногу і потрапив у полон³²⁴.

Такою неспокійною була ситуація навколо Києво-Межигірського монастиря і в деяких монастирських селах, з якою межигірський архімандрит Гедеон мав рахуватися. Тому в 1769 р. межигірський ієромонах Савва навіть звинуватив його в покритті гайдамаків, серед яких були запорожці, які перебували в монастирі на покаянні за свої провини³²⁵.

Нестабільна ситуація, викликана гайдамацьким рухом, впливала і на стан межигірських ченців. У січні 1769 р. у монастирському селі сталася трагедія: межигірський ієромонах Ієраз убив межигірського ченця Філарета. Обидва слу-

жили при церкві Різдва Пресвятої Богородиці, що знаходилася в селі. Як видно з показань ієромонаха Ієраз, вони з ченцем Філаретом купували горілку і декілька днів пили. В один із таких днів почалася між ними бійка, під час якої Ієраз схопив "рогач" і забив Філарета до смерті³²⁶.

20 березня того ж року межигірський архімандрит і братія повідомили Синод про вбивство ченця Філарета і 12 травня отримали указ "О лишении священства и монашества" ієромонаха Ієраз і направлення його справи до Київської губернської канцелярії для відповідного покарання за законом³²⁷.

Трагічна подія, що трапилася в монастирі, підривала його авторитет як духовної установи і давала привід царському уряду і далі втручатися в його справи. У 1769 р. було створено особливу Києво-Печерську протопопію, до складу якої увійшли церкви, що перебували раніше в підпорядкуванні у Києво-Печерської лаври та Києво-Межигірського монастиря. 16 лютого того ж року вийшов указ Синоду, направлений межигірському архімандритові та братії про надання відомостей про кількість монастирських вотчин, церков і священнослужителів. А 20 березня межигірський архімандрит і братія отримали "предписание" київського митрополита Арсенія про передачу церков і монастирських маєтностей у відомство тих єпархій, в яких вони знаходяться, і про надіслання про них відомостей. Таким чином, зведені монастирським коштом церкви переходили в єпархіальне підпорядкування. Архімандритам, за цим указом, заборонялося розглядати судові справи, які підлягали архієрейському суду³²⁸. Ці укази зменшували вплив монастиря, звужували сферу його діяльності, його економічні можливості, посилювали контроль Синоду за його станом та обмежували повноваження настоятелів монастиря.

В наступному році Синод посилив контроль за здійсненням церковних обрядів у Києво-Межигірському монастирі. За його указом від 24 грудня 1770 р., межигірський архімандрит Гедеон

з братією мали дати пояснення, згідно яких указів або грамот священнослужіння відправляється у монастирі - "с рипидами, съ осеняльними свечами и на коврахъ". 9 березня 1771 р. архімандрит Гedeон повідомляв Синод, що він проводить службу в монастирі, як і попередні архімандрити: Герасим і Никанор, "съ рипидами и на коврахъ безъ осеняльнихъ свічекъ", згідно з усним дозволом імператриці Єлизавети Петрівни, даним межигірським ченцям у 1747 р. під час відвідання монастиря³²⁹.

25 червня 1771 р. вийшов царський указ про заведення в ставропігійних і єпархіальних монастирях книг для опису церковного та монастирського майна³³⁰. За цим указом було встановлено контроль Синоду за церковним майном, маєтностями та прибутками Києво-Межигірського монастиря. Раніше такі книги використовували для внутрішнього вжитку, а за новим указом, книги оформлялись у двох екземплярах, один з яких направлявся до Синоду, інший - залишався у монастирі.

Таким чином, протягом 50-70-х рр. XVIII ст. царський уряд встановив контроль над економічною, в тому числі фінансовою діяльністю Києво-Межигірського монастиря та значно обмежив повноваження його настоятеля.

Проте і за таких умов межигірські ченці знаходили засоби для утримання монастиря в належному стані. У 1769 р. було завершено будівництво дерев'яної церкви св. Пантелеймона на монастирському подвір'ї на Подолі у м. Києві з одним престолом і чотирма келіями*. У 1771 р. виникла потреба в ремонті Благовіщенської церкви при монастирському шпиталі. 26 червня 1771 р. межигірський архімандрит Гedeон та

* Церква проіснувала до початку XIX ст. і після пожежі 1811 р. вже не поновлювалася. - Див. Попельницька О. Соціально-історична топографія Києва XVI-XVIII ст. (Воскресенська, Спаська, Набережно-Микільська церковні парафії) // Київська старовина. - 1999. - №4. - С.19.

братія звернулися в Синод, повідомляючи, що ця церква "в такую пришла обветшалость, что даліе во оной священнодієствовать будет неможно". Майстер, оглянувши її, як зазначав архімандрит, зробив висновок, що вона не підлягає ремонту. Тому межигірські ченці заготовили для її побудови "довольное число матеріаловъ" і "отъ добротныхъ дателей денежная сумма імеется". Указом від 5 липня 1771 р. Синод дозволив побудову церкви і благословив на це та на освячення ново-збудованої церкви межигірських ченців "по церковному чиноположенію"³³¹.

У 1770-1772 рр. відбулося незначне поповнення монастирської общини як за рахунок постриження нових ченців, так і в результаті переходу ченців із православних монастирів Правобережної України, Молдавії та Валахії у зв'язку з російсько-турецькою війною. Проте із сімнадцяти послушників, запропонованих межигірським архімандритом Гedeоном до постригу в ченці, Синод дозволив постриження тільки шістьом. Троє з них: Савка Білецький, Опанас Дикий та Іван Сухов були пострижені "по увленію отъ Сечи Запорожской"³³².

У 1771 р., як зазначено у звіті монастиря Синоду, в ньому перебувало 112 ченців, які двічі на рік отримували полотно на сорочки, чоботи, черевики, светри, кожухи, клобуки та підрясники. В ньому проживало також 105 послушників, яким теж двічі на рік видавали полотно на сорочки, чоботи, черевики, светри, кожухи, шапки та рукавиці³³³.

У монастирському господарстві, по хуторах та на риболовських промислах працювали наймані робітники. Їх наймали щорічно до 45 чоловік і раз на рік, крім грошової оплати в розмірі 4 руб., давали ще кожному робітникові кожух, свитку, "убранне суконное и портное", дві сорочки, пояси, шапки зимові та літні, рукавиці, чоботи, а влітку по три пари ремінних постолів³³⁴.

На утримання чернецтва та послушників монастир вит-

рачав щорічно 4281 руб. 35 коп. Крім того, ще 1702 руб. 85 коп. на купівлю для них жита, гречки та круп, яких не вистачало в господарстві. Ченці та послушники працювали на монастирських городах та в садах, розташованих біля монастиря. Вони вирощували для своїх потреб буряки, цибулю, часник, моркву, пастернак, ріпу, брукву, пшеницю, квасолю, яблука, груші, сливи, горіхи, черешні; займалися пасічництвом. Недалеко від монастиря знаходилися борти для бджіл. Монастир мав сінокоси, розташовані в різних місцях, на 13200 копиць, на яких працювали як ченці з послушниками, так і наймані робітники³³⁵.

На березі р. Ірпінь монастир побудував гуту, де наймані робітники виготовляли просте зелене скло. У 1771 р., як видно з монастирського звіту, вона була в оренді з оплатою 40 руб. на рік. У володінні монастиря були Вишгород, села Нові та Старі Петровичі, Лютіж та Борки, розташовані в Київській сотні Київського полку, села Чернін, Євмінка, слободи Красулька та Яскова Гребля в Остерській сотні Київського полку та село Дем'янці у Переяславському полку. Монастир володів шинками у Вишгороді, Нових і Старих Петровичах, Лютежі, Борках, Євмінці та Черніні. Ще один шинок був безпосередньо при монастирі. У шинках продавалося переважно гаряче вино власного виготовлення, яке вироблялося з покупного хліба на двох винокурних заводах: у селах Лютежі та Євмінках. При винокурнях утримували свиней, яких відгодовували з відходів винокуріння. В різних містах: Києві, Переяславі, Козельці монастир мав подвір'я, які використовували як постійні двори³³⁶.

У звіті монастиря зазначено його прибуток, що в 1771 р. становив 3378 руб. 29 коп. Більша частина коштів надходила із шинків: 587 руб. 95 коп. із шинку біля монастиря, 1902 руб. 19 коп. - із сільських шинків, тобто 2490 руб. 14 коп. монастир отримав від продажу горілки або вина. Іншу статтю прибутку монастиря становив податок з підданих монастирських селян,

які платили чинш. З них монастир отримав у 1771 р. 52 руб. 66 коп. Ще 40 руб. на рік у монастир надходили від орендарів трьох сінокосів, 10 руб. - від орендаря озера, 149 руб. 99 коп. - від київських жителів за дрова, 8 руб. 30 коп. - як куничне за землю в м. Києві, 20 руб. - з горянських валюшенних млинів, 160 руб. - за доставку амуніції для російських солдат, які вели бойові дії з турецькими військами³³⁷.

Частину прибутку монастир отримував від торгівлі. Так, вола було продано за 9 руб. 50 коп., а дьоготь - за 54 руб. Пожертвування різних осіб також зараховувалися до прибутків монастиря. У 1771 р. вони становили 383 руб. 40 коп., причому 373 руб. 40 коп. були відказані монастирю померлими запорозькими козаками. Це свідчить про велику повагу козаків до Києво-Межигірського "військового" монастиря Запорозької Січі.

Проте видатки монастиря, які становили 5984 руб. 20 коп., перевищували його прибутки. Цю різницю покривали щорічні пожертвування із Запорозької Січі. Лише у 1772 р. запорожці передали монастирю 2447 руб. і 34 червінці³³⁸.

Однак, щоб підтримувати в належному стані монастирські церкви й споруди, і цих грошей межигірським ченцям не вистачало. Тому, щоб збільшити монастирські прибутки, архімандрит Гедеон і братія дозволили монастирським підданим займатися різними промислами. Так, жителям с. Літок І. Шпаку і М. Пожаруну та монастирському підданому з с. Черніна жителю Й. Коваленку 10 лютого 1771 р. було надане "позволительное письмо" на право "цідить" дьоготь берестовий у монастирській пущі біля с. Черніна в урочищах Мхи і на Черемшаному острові. З випаленого дьогтю вони мали давати на монастир "пятое ведро" та платити за кожного коня, що працювали на виробництві, літковським жителям по рублю, а чернінським - по сорок копійок. Їм було заборонено для випалу дьогтю рубати в лісі дерева, "драню драти" та вугілля палити.

За порушення монастир мав право забрати їхній дьоготь та коней³³⁹.

1772 р. в Києво-Межигірському монастирі відбулася зміна настоятеля. У вересні того року межигірський архімандрит Гедеон Сломінський тяжко захворів і, прохворівши два тижні, 26 вересня помер. Через три дні його поховали за участю київського митрополита у межигірській церкві св. Духа. Оскільки померлий архімандрит не залишив заповіту, то межигірський намісник ієромонах Феодорит з братією 5 жовтня 1772 р. надіслали до Синоду опис його майна й родовід, зазначаючи при цьому, що покійний залишив борги. За родоводом, архімандрит Гедеон мав трьох сестер, дві з яких уже померли, та племінників і племінниць. Один з племінників був ієромонахом у Києво-Печерській лаврі, племінниця була одружена із священником і лише один племінник не прийняв духовного сану: він навчався в Московському університеті³⁴⁰.

В описі майна померлого архімандрита переважали книги в основному богословського характеру на російській, українській та латинській мовах³⁴¹. Як видно з цього опису, Гедеон Сломінський був людиною високодуховною і зовсім невибагливою у повсякденному житті.

За клопотанням малоросійського генерал-губернатора і Президента Малоросійської колегії П.О.Румянцева новим межигірським архімандритом став Іларіон Кондратковський. Він народився 1729 р. у м. Києві в міщанській родині. Навчався латинської, грецької мов та богослов'я, імовірно, в Київській академії. В 1764 р. прийняв постриг у Києво-Печерській лаврі, де згодом займався "виправленням" друкованих у лаврі книг, був проповідником та виконував послух, покладений на нього настоятелем³⁴².

З початком російсько-турецької війни, згідно з указом Синоду від 24 січня 1769 р., його було направлено в Другу російську армію головним священником. З 17 листопада 1769 р.

по 16 січня 1773 р. – він перебував у Першій російській армії³⁴³. Отже, протягом трьох воєнних років ієромонах Іларіон служив головним священником при російському війську, яким командував П.О.Румянцев. Російський головнокомандуючий запропонував отаману П.Калнишевському та січовому війську підпорядкувати ієромонаху Іларіону, як головному священнику, і січових ієромонахів. Проте вони категорично відмовилися³⁴⁴.

Малоросійський генерал-губернатор і Президент Малоросійської колегії П.О.Румянцев доклав значних зусиль для призначення ієромонаха Іларіона настоятелем Києво-Межигірського монастиря. У листі до Синоду від 2 листопада 1772 р. він просив нагородити полкового священника його армії за "понесення... чрезъ четыре компанії труды и неусыпное попечение о ползе душевной... и собственное его добродетельное и достохвальное поведенье" наданням йому сану архімандрита і призначенням "на открывшуюся в ономъ Києво-Межигорскомъ монастыре по смерти архімандрита Гедеона ваканцію"³⁴⁵.

Указом Синоду від 15 листопада 1772 р. ієромонах Іларіон був призначений межигірським архімандритом. Йому було наказано прийняти майно монастиря по описових книгах та "взыскать" те, яке не знайдеться. Описові книги мали бути у двох екземплярах: одна за підписом архімандрита і братії направлялася до Синоду, інша - залишалась у монастирі. 30 січня 1773 р. київський митрополит Гавриїл висвятив нового архімандрита в Успенській церкві Києво-Печерської лаври³⁴⁶.

Отже, польовий священник, ієромонах Іларіон Кондратковський, завдяки протекції П.О.Румянцева став настоятелем другого за значенням в Україні після Києво-Печерської лаври монастиря. Це призначення відповідало політиці царського уряду щодо заняття вищих церковних посад в Україні лояльними до нього особами. Крім того, П.О.Румянцев, як представник царського уряду, мав, очевидно, на меті через приз-

наченого архімандрита впливати на взаємовідносини січових козаків і межигірських ченців.

Зміна настоятеля незабаром позначилася на становищі Києво-Межигірського монастиря. Насамперед значно зменшилися його прибутки: у 1772 р. із монастирських маєтностей було отримано 2722 руб. 17 коп., а від Запорозької Січі - 2447 руб і 34 червінці, а у 1773 р. відповідно 1722 руб. 88 коп. і 2062 руб.³⁴⁷ Крім того, загострилися відносини між монастирем і Запорозькою Січчю. Оскільки призначення межигірських ченців у запорозькі церкви і Самарський монастир залежало не від монастиря, а від кошової старшини та січового товариства, то ченців, які не заслужили довіри війська, негайно повертали до монастиря. Так, 14 квітня 1773 р. за недостойну поведінку було відправлено ієромонаха Феоктиста, а 6 червня 1773 р. ієромонаха Кіпріяна Кошмана. Останній не мав "чинности", відповідної його духовній посаді, і, крім того, таємно, без дозволу січового товариства, покинув Січ. Тому військовий січовий суддя М.Т.Косап, за наказом кошового отамана П.Калнишевського, повідомив начальника січових церков ієромонаха В.Сокальського про відправлення ієромонаха Кіпріяна до Києво-Межигірського монастиря³⁴⁸.

Про залежність призначення межигірських ченців від кошової старшини і товариства йшлося також у листі від 6 червня 1773 р. У ньому кошовий отаман повідомляв межигірського архімандрита, що направлені на Січ два ієромонахи Доримедонт і Карпо будуть призначені, "где коєго способность знать будет". Проте ієромонах Доримедонт не довго пробув на Січі. 15 квітня 1774 р. кошовий отаман П.Калнишевський повідомляв межигірського архімандрита Іларіона, що ієромонах "противоречил власти, не разумея, что всякая отъ бога установлена"³⁴⁹. Тому непокірний ієромонах теж повернувся до Києво-Межигірського монастиря.

Межигірський архіандрит Іларіон був незадоволений

відісланням ієромонахів із Січі і наказав начальнику січових церков ієромонаху Володимиру Сокальському прибути для пояснення цих дій до Києво-Межигірського монастиря. Видавши йому документи на проїзд, кошовий отаман П.Калнишевський у листі до межигірського архімандрита Іларіона від 6 червня 1773 р. просив про якнайшвидше повернення В.Сокальського на Січ³⁵⁰.

Прибувши до монастиря, начальник січових церков В.Сокальський просив межигірського архімандрита "за слабость свою и давность бытия в Січи от тамошнего січового послушания уволенія". В листі до кошового отамана від 4 вересня 1773 р. межигірський архіандрит повідомляв про це і зазначав, що начальником січових церков на Січ направлено ієромонаха Петра. Звільненого Володимира Сокальського межигірський архіандрит відправив на Січ "за своими вещами і к явке" до кошового отамана³⁵¹.

Доручивши "правленіє" новому начальнику січових церков ієромонаху Петру, ієромонах Володимир 14 жовтня 1773 р. відбув до Самарського монастиря для "порученія" правління новому його начальнику ієромонаху Іессею. У монастирі він отримав листи кошового отамана від 19 жовтня та 6 листопада 1773 р. в яких П.Калнишевський пропонував В.Сокальському повернутися на Січ та призначав йому зустріч в Кам'янці. 12 грудня 1773 р. ієромонах Володимир повернувся на Січ, а 24 грудня того ж року кошовий отаман повідомив йому про поновлення на посаді начальника січових церков³⁵².

24 грудня 1773 р., за ордером Коша, ієромонаха Петра Чернявського було усунуто з посади начальника січових церков. У ордері зазначалося, що "сей Петръ во время бытия его в Січе начальникомъ поступал благочинно", але "нинішнему отцу Илариону писали, просячи, чтобъ отцу Владимиру" залишатися начальником січових церков через російсько-турецьку війну, в якій запорозьке військо брало участь. Архіандрит

не відгукнувся на прохання козаків, тому на Січі було проведено вибори, на яких начальником січових церков товариство знову обрало отця Володимира. Про це кошовий отаман П.Калнишевський повідомив межигірського архімандрита Іларіона в листі від 11 березня 1774 р.³⁵³

12 березня того ж року Запорозьке Військо направило листа до імператриці Катерини II з проханням про посвячення начальника січових церков, ієромонаха Володимира Сокальського в сан архімандрита. В листі зазначалося, що ієромонах Володимир став ченцем у молоді роки, прийнявши постриг у Києво-Межигірському монастирі. Його обирали начальником Пустинно-Миколаївського Самарського монастиря, межигірським намісником та начальником січових церков і на цих посадах він зарекомендував себе як церковний діяч “добрих дель, полезной науки, смиренного нрава, скромного житія, прилежного трудолюбія, хорошего постояства и честного обходительства”, а при виконанні різних доручень Коша “скорь и благопослушливъ”. Тому, кошовий отаман П.Калнишевський з товариством просили імператрицю посвятити В.Сокальського в сан архімандрита. За сприянням у цій справі вони звернулися до київського митрополита Гавриїла, до членів Синоду та до фаворита Катерини II князя Г.О.Потьомкіна³⁵⁴.

В той час, як на Січі здійснювали заходи по відкриттю незалежної архімандрії, межигірський архімандрит Іларіон 5 квітня 1774 р. направив ордер ієромонаху Володимиру, в якому наказав повідомити про кількість зібраних ним коштів у січових козаків, які повернулися з походу проти турецької армії. Вони були необхідні на ремонт Спасо-Преображенської церкви та для виготовлення іконостасу Петропавлівської церкви, збудованої коштом кошового отамана П.Калнишевського³⁵⁵.

Крім того, в ордері йшлося про повернення ієромонаха Володимира до монастиря, щоб не проживати на Січі “празно”

і залишити в “покойном пребиваніи” нового начальника січових церков ієромонаха Петра, бо, на думку межигірського архімандрита, “открывается однакъ уже неповиновение і презрение команды своей...”³⁵⁶.

Одержавши ордер межигірського архімандрита, ієромонах Володимир у травні 1774 р. повідомив про це кошового отамана й просив захистити його та повідомити монастир про причини свого подальшого перебування на Січі. 9 червня 1774 р. П.Калнишевський з товариством направили листа до межигірського архімандрита Іларіона, в якому повідомляли, що В.Сокальського знову обрано начальником січових церков, і він не може повернутися в монастир через військові дії. 18 червня того ж року межигірський архімандрит у листі до кошового отамана дав згоду на залишення В.Сокальського начальником січових церков³⁵⁷.

21 червня вийшов царський указ, а 26 червня 1774 р. указ Синоду київському митрополитові Гавриїлу про посвячення начальника січових церков ієромонаха В.Сокальського в сан архімандрита “немедленно”. Відповідно до указу він залишався “при запорожскихъ церквахъ начальникомъ на ихъ войсковомъ содержаніи”, але переходив у підпорядкування київського митрополита³⁵⁸.

26 липня 1774 р. Київська консисторія направила указ ієромонаху В.Сокальському терміново приїхати до Києва для посвячення в сан архімандрита. Того ж дня на Січ направив листа і київський митрополит Гавриїл. У ньому він вітав кошового отамана і товариство з перемогою над Туреччиною та просив січове товариство відправити ієромонаха Володимира “въ Кієвъ без медленія” для посвячення в сан архімандрита³⁵⁹. Отже, царський уряд поспішав з посвяченням, оскільки був зацікавлений у підпорядкуванні запорозьких церков київському митрополитові, а відповідно й Синоду.

У серпні 1774 р. В.Сокальський у супроводі диякона Пала-

дія та отамана Корсунського куреня Сави Коби відправився до Києва для посвячення в архімандрити. Церковні атрибути, необхідні для цього, Кош просив у Києво-Межигірського монастиря. 7 вересня 1774 р. В.Сокальського було посвячено в архімандрити і відправлено “къ его должности”, а вже 10 вересня Київська консисторія вимагала від нього відомості про кількість на Січі церков і священнослужителів³⁶⁰.

12 вересня 1774 р. священнодуховний собор монастиря прийняв рішення видати архімандриту Володимиру Сокальському “сечевыхъ церквей начальнику... для служенія в Сечи с ризнице монастырской церковные: крестъ набедренный”, палицю, митру та посох. З церковними атрибутами та двома листами архімандрита Іларіона, у супроводі межигірського ієромонаха Феодорита, новопосвячений архімандрит Володимир Сокальський відбув на Січ. У листах кошовому отаману з товариством від 13 вересня 1774 р. межигірський архімандрит вітав Запорозьке Військо з нагоди перемоги Росії у війні з Туреччиною, в якій запорожці брали активну участь, та просив про повернення церковного начиння, виданого січовому архімандриту, коли воно стане непотрібне³⁶¹.

Отже, спровокувавши конфлікт між Києво-Межигірським монастирем та Запорозькою Січчю, який закінчився втратою монастирем прибуткової парафії, межигірський архімандрит Іларіон почав вживати заходи до примирення з кошовим отаманом та товариством, направивши на Січ намісника монастиря ієромонаха Феодорита.

Одночасно межигірські ченці просили Синод про відновлення Запорозької Січі як парафії монастиря. Про це йшлося в рапорті Синоду від 20 серпня 1774 р., по одержанні царського указу щодо посвячення В.Сокальського в архімандрити. При цьому межигірський архімандрит і братія посилалися на патріаршу грамоту від 5 березня 1688 р. та інші документи, які давали монастирю право направляти священнослужителів на

Січ. Вони зазначали, що монастир не має значних прибутків, через незначну кількість “подданических дворовъ”, в яких значиться 470 хат, “да и с них никакова збору денгами не бывасть, кроме служатъ монастирю подданные едною работою в неделю два дне на монастырскихъ харчах”³⁶².

Крім того, межигірські ченці повідомляли, що монастир і “кружки не имеетъ да и собирать оного неоткуда за небытиемъ никакихъ богомолцовъ по отдаленности монастиря от города”. Тому вони просили залишити їм право збирати милостиню на Січі, продавати свічки та направляти ченців для служби у січових церквах³⁶³.

У відповідь на рапорт межигірських ченців Синод 13 жовтня 1774 р. наказав київському митрополиту Гавріїлу “разсмотрѣніе учинить”, чи може монастир “в содержании своем без доходов Войска Запорожского довольствоваться”. У зв’язку з цим, Київська консисторія 19 листопада того ж року направила монастирю запит, в якому йшлося про кількість у ньому братії, наявність маєтностей, земельних володінь, зібраних грошей та прибутків за три роки³⁶⁴.

Одночасно зі звітом перед Київською консисторією щодо власних прибутків, від межигірських ченців вимагали надати відомості про стан церковної справи на Запорозжжі, оскільки не отримали їх від січового архімандрита Володимира Сокальського³⁶⁵.

У листі Київської консисторії монастирю від 13 листопада 1774 р. йшлося про надання відомостей про кількість церков на Запорозжжі під час перебування їх “въ ведомстве сего Киево-межигорского монастиря”, про кількість у тих церквах священно- і церковнослужителів, а також, хто вони і ким призначені. Для розгляду цього запиту 28 листопада 1774 р. зібрався священнодуховний собор монастиря. Він прийняв рішення: “духовную Киевскую консисторию уведомить нине о вышеписанномъ не можно”, оскільки ряд запорозьких церков “сос-

тояли подвижними”, і під час російсько-турецької війни їх священники були переведені на Січ. Відомостей про ці церкви та їх церковнослужителів монастир не мав. Крім того, призначення ченців “состоить не отъ монастиря, но отъ его возможности господина кошевого Войска Запорожского зъ старшиною по ихъ усмотренію”, а церковнослужителі “определяются... переменно съ козаковъ”. Тому священнодуховний собор монастиря вирішив для збору необхідних відомостей написати “обо всемъ вышеписаном” начальнику січових церков архімандриту Володимиріу³⁶⁶.

З листами на Січ до січового архімандрита та до намісника монастиря ієромонаха Феодорита, який був направлений на Січ раніше, межигірський архімандрит відправив у листопаді 1774 р. монастирського уставника, ієромонаха Леоніда. В листі від 13 листопада 1774 р. до намісника монастиря він зазначав, що “монастирь не можетъ содержать себе без доходов” із Січі, тому просив його зробити все можливе, щоб повернути утримання січовим товариством “обители попрежнему”³⁶⁷.

В той же час Київська консисторія продовжувала надсилати запити до начальника січових церков В.Сокальського про стан церковної справи на Запорожжі. Так, у запитах від 12 і 19 листопада 1774 р. йшлося про кількість церков на Запорожжі до посвячення В.Сокальського в архімандрити та про їх церковно- і священнослужителів, ким вони призначені і яку платню отримують. 20 листопада того ж року такий же запит направив київський митрополит Гавриїл кошовому отаману П.Калнишевському³⁶⁸.

13 січня 1775 р. кошовий отаман з товариством повідомили київського митрополита, що духовенство на Січі утримується за рахунок “доброхотовъ Войска Запорожского” і ніяких інших прибутків, крім зазначених, вони не мають. Січове духовенство залишилося “на прежнему основаніи” на прохання Києво-Межигірського монастиря “до ласки войсковой”. А в подаль-

шому вибір монастиря, з якого надсилатимуть ченців для січових церков, буде залежати “отъ волі Войска Запорожского”³⁶⁹.

Таким чином, кошовий отаман П.Калнишевський і січове товариство прагнули не допустити втручання київського митрополита в церковні справи Запорожжя. Тому залишили межигірських ченців служити в січових церквах до вирішення питання на військовій раді.

Січовий архімандрит Володимир Сокальський у свою чергу в січні 1775 р. повідомив Київську консисторію, що він “самъ собою без відома и волі Войска Запорожского” надіслати дані про кількість церков та священнослужителів “не в силахъ”. А в рапорті консисторії від 16 січня того ж року зазначив, що рішення Війська Запорозького з цих питань уже надіслане київському митрополитові³⁷⁰.

3 січня 1775 р. на раді Війська Запорозького було розглянуте питання про утримання начальника січових церков В.Сокальського і прийняте рішення встановити йому плату на рік у розмірі 300 руб. із військової казни. У зв'язку з тим, що його посвятили 7 вересня 1774 р., йому було видано за “сентябрскую треть 100 руб.”³⁷¹

Із втратою Запорозької Січі становище Києво-Межигірського монастиря значно погіршилося. Крім того, значно посилювався контроль Синоду і царського уряду. За указом Синоду від 10 травня 1774 р., межигірському архімандриту було наказано скласти відомості про грошові суми, які знаходилися в монастирі, засвідчивши їх перед усією монастирською братією³⁷².

14 червня того ж року у відомості, направленій Синоду, було зазначено наявні грошові суми: 44 руб. 13 ^{3/4} коп. - прибутки з монастирських шинків за горілку, мед і пиво; 11 руб. 96 коп. було одержано із продажу свічок і 10 іноземних червоних - за поминання померлих. У різниці зберігалися інозем-

ні монети та одна медаль³⁷³.

Одночасно Синод вимагав від межигірського архімандрита реєстри ченців монастиря. За реєстрами 1774 і 1775 рр. на чолі монастиря зазначено архімандрита Іларіона. Намісником був ієромонах Феодорит, а за його відсутності - ієромонах Іоанн. До складу братії входили: 7 соборних та 12 рядових ієромонахів, 12 ієродияконів, 10 мандійних і 19 рясофорних ченців³⁷⁴.

Ієромонах і 5 ченців служили у монастирському шпиталі, інший ієромонах і чернець перебували на кордоні з Польщею "въ острове, называемомъ Демидовскимъ, при церкві Рождества богоматере". Ще один межигірський ієромонах відправляв службу в церкві св.Пантелеймона в Києві, на Подолі. У приписаному до Києво-Межигірського Пустинно-Миколаївському Самарському монастирі перебувало 6 ієромонахів, 4 ієродиякони, 11 мандійних і 3 рясофорних ченців. Начальником монастиря був межигірський ієромонах Ієссей. На Січі, незважаючи на існуючий конфлікт між межигірським архімандритом та кошовим отаманом, у 1774/1775 рр. перебувало 4 соборних, 6 рядових ієромонахів, 4 ієродиякони і 2 ченці³⁷⁵.

Отже, межигірські ченці у 1774/1775 рр. продовжували служити як у монастирі, так і поза його межами - в приписаному до нього Самарському монастирі і церквах.

Однак діяти їм в умовах жорсткого контролю царського уряду ставало дедалі важче. Так, 9 вересня 1774 р. вийшов указ Синоду, в якому йшлося про заборону настоятелям монастирів відлучатися "безъ ведома епархіальныхъ своихъ преосвященныхъ архієреовъ... отъ монастырей своихъ более двадцати верстъ да и то на краткое время". При необхідності ж поїздки, межигірський архімандрит мав одержати дозвіл "отъ синодального члена киевского митрополита Гавриила"³⁷⁶.

Такі укази Синоду ставили настоятелів монастирів у пригнічене становище і підривали їх авторитет у суспільстві. Тому

кількість бажаючих прийняти постриг у Києво-Межигірському монастирі значно зменшилася. Так, у 1774 р., за дозволом Синоду, бажали прийняти чернецтво всього 4 послушники, в той час як у 1765 р. - 19³⁷⁷.

Падінню авторитету Києво-Межигірського монастиря сприяли як втрата статусу "військового" монастиря Запорозької Січі і привілеїв, пов'язаних із цим статусом, так і складне внутрішнє становище монастиря. Межигірський архімандрит Іларіон Кондратковський, спричинивши своїми діями протистояння монастиря з Січчю, втратив свій авторитет серед межигірських ченців. Це видно з того, що поряд з листами архімандрита на Січ із святковими поздоровленнями і проханням до січового архімандрита В.Сокальського про відновлення підтримки монастиря Січчю, до Коша направляли листи й члени священно-духовного собору монастиря. Останні в листі на Січ від 18 березня 1775 р. зазначали, що вони вже не сумніваються в "благосклонности" кошового отамана з товариством и "усердіи" до монастиря. Отже, до березня 1775 р. обидві сторони досягли примирення. Значну роль у цьому відіграв, як видно із зазначеного листа, намісник монастиря ієромонах Феодорит, який "персонально" просив кошового отамана тримати монастир "при своихъ благосклонностяхъ", оскільки межигірські ченці не мали інших "подацій", окрім Війська Запорозького. Про це ж просили в листі й соборні ієромонахи. Крім того, вони переконували січове товариство в необхідності залишити межигірських ченців на Січі "на прежнемъ основаніи переменно"³⁷⁸.

Крім того, члени священнодуховного собору Києво-Межигірського монастиря просили залишити Самарський монастир у їх "распоряженіе и ведомство... съ переменою начальниковъ отсель", які будуть призначатися "изъ ведома" кошового отамана і товариства. Вони повідомляли також, що з часу переходу січового архімандрита Володимира у підпорядкування Київ-

ській єпархії, їх дуже тривожать вимоги Київської консисторії про надіслання відомостей про січові церкви, священно- і церковнослужителів, про книги прибутків і видатків, що вони не можуть “собрать мислей, къ каковому сіе следуєть концу”³⁷⁹.

Наприкінці листа соборні ієромонахи: еклесіарх, казначей, економ, уставник, писар та грошовий шафар просили вибачення у кошового отамана з військом, якщо вони “по неосмотрителности каковой... въ чемъ погрѣшили”³⁸⁰.

З цього часу відносини монастиря з Січчю стають більш теплими. Так, 29 квітня 1775 р. Кош повідомляв монастир про дозвіл січовому архімандриту виділити кошти на закупівлю для монастиря солі. У свою чергу через намісника монастиря Феодорита січове товариство замовляло різні церковні атрибути на зразок лаврських для січового архімандрита та Покровської церкви³⁸¹.

Січовий архімандрит Володимир Сокальський, як і раніше, виконував прохання монастиря, зазначаючи в листі від 12 травня 1775 р., що він “къ обывеле жъ нашей такъ усерденъ”. У листі ж межигірському архімандриту теж від 12 травня 1775 р. він лише дякував за вітальне послання та книги³⁸². Отже, з архімандритом Іларіоном стосунки залишалися більш ніж прохолодні, незважаючи на зусилля межигірського архімандрита їх поліпшити.

Спроба царського уряду з посвяченням січового архімандрита і підпорядкуванням його Київській єпархії встановити контроль над січовими церквами провалилася. Кошовий отаман з товариством не бажали давати відомості про церковні справи на Запорозжі, поліпшили стосунки з Києво-Межигірським монастирем і намагалися своїм коштом облаштувати січову Покровську церкву.

Протидія кошового отамана та січового товариства контролю за діяльністю Запорозької Січі викликала невдоволення царського уряду, який вирішив діяти репресивними методами.

4 червня 1775 р. імператриця Катерина II наказала царським військам на чолі з генерал-поручиком П.Текелієм зайняти Січ і все Запорозжя. Кошового отамана П.Калнишевського, писаря І.Глобу та суддю П.Головатого, які на запрошення Текелія прибули до нього в штаб, було взято під варту. Військові старшини, курінні отамани і частина козаків після оголошення указу імператриці та з огляду на численне військо, що їх оточувало, склали зброю. До запорожців, які хотіли боронитися від царських військ, вийшов з хрестом начальник січових церков архімандрит Володимир Сокальський. Він умовив їх не допустити кровопролиття, закликав змиритися з долею, бо інакше їх чекає смерть³⁸³.

Трагічною була доля керівників Запорозької Січі. Після арешту їх відправили до Росії. Царський уряд не мав підстав для осудження цих людей, тому вирішив поквитатися з ними адміністративним шляхом. Новоросійський генерал-губернатор Г.О.Потьомкін, який раніше у листах засвідчував повагу і любов до запорожців та їх кошового отамана, навіть сам записався в козаки під іменем Грицька Нечоси*, ініціювавши ліквідацію Запорозької Січі, сформулював і обвинувальний вирок П.Калнишевському та його товаришам. Він запропонував Катерині II відправити їх “на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого - в Соловецкий, а прочих - в состоящие в Сибири”. Із конфіскованих у них царським урядом маєтків та військового скарбу він пропонував виділяти “кошовому по рублю, а прочим - по полуполтыне на день”³⁸⁴.

* Запорозжці в цьому прозвищі князя підкреслили його неохайність, про що згадували й сучасники. За їх даними, він часто не користувався іншим гребенем, окрім своїх нігтів, ходив з розпущеним і нечесаним волоссям. Див.: А.Г.Брикнер. Потемкин. - СПб., 1891. - С.242, 268; Граф Сегюр //Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - С.160.

Начальник січових церков Володимир Сокальський наказом по Київській духовній консисторії був призначений настоятелем Миколаївського Батуринського монастиря Київської єпархії³⁸⁵.

Запорожжя перестало існувати, не лишилося навіть назви "Січ". На її місці було засновано слободу Покровську. Всі будівлі на Січі, навіть каплиці, пам'ятники і хрести, крім Покровської церкви, були по варварському знищені. З січової Покровської церкви було вивезено військові клейноди та майно. Найдорогоцінніше з церковного майна: золотий та срібний посуд, книги в дорогоцінних окладах дісталися Г.О.Потьомкіну. Землі Запорозької Січі (степи, плавні й острови) імператриця пожалувала генерал-прокурору, князю А.Вяземському та князю Прозоровському³⁸⁶.

Одночасно з остаточною втратою монастирем Запорозької Січі ускладнилася ситуація в деяких монастирських селах. Так, 19 серпня 1775 р. монастирський городничий с. Черніна ієромонах Феодорит подав донесення до священнодуховного собору монастиря, в якому звинуватив чернінських селян, монастирських підданих, "в непослуханні их і противности"³⁸⁷.

Для розслідування цієї справи соборні ієромонахи призначили межигірського уставника, ієромонаха Леоніда і 22 серпня 1775 р. дали йому інструкцію. В ній зазначалося, що він, приїхавши в с. Чернін, мав зібрати сільську громаду і з'ясувати наступні питання: про причини відмови більшості чернінських селян косити монастирське сіно, відробляючи панщину; про витоптане монастирське просо; про підстави звинувачення селянами монастирського городничого у тому, що в сільській церкві відсутні ладан та віск, а також інші питання. Ієромонах Леонід мав також перевірити роботу чернінського городничого та отримати від нього дані про розмір врожаю озимої та ярої пшениці у монастирських маєностях: Черніні, Євмінках і Ясковій Греблі³⁸⁸.

Межигірський уставник провів детальне розслідування причин невдоволення чернінських селян і 18 вересня 1775 р. подав рапорт до священнодуховного собору монастиря. В ньому він повідомляв, що серед селян, які не хотіли відробляти монастирю панщину, виявлено зачинщиків і чотирьох з них покарано "забитємь у колоду", а одного "за противность" - побиттям "лозовою палкою". Крім фізичних покарань, ієромонах Леонід "противность" селян "словесно наказывалъ и увещевалъ довольно". Після проведення розслідування й покарання винних монастирські піддані погодилися виконувати панщину і коритися монастирському городничому³⁸⁹.

Щодо справи про потрапу чернінськими селянами монастирського проса, то ієромонах Леонід у рапорті священнодуховному собору повідомляв, що у селян не було коштів на оплату свинопаса, і кожен хазяїн випасав своїх свиней самостійно. Через поганий догляд свині потравили монастирське просо. Селяни повинилися й погодилися заплатити монастирю за просо, або відробити додатково панщину. Виїхавши на поле, межигірський уставник з'ясував, що монастирське просо вродилося "подлое", тобто поганої якості, отже, вигідніше для монастиря було брати за нього не грошима, а відробітком. Тому він прийняв рішення примусити селян, винних у потраві проса, відробити на монастир додатково по одному, або по два дні панщини на сінокосі, з чим вони й погодилися³⁹⁰.

Щодо необхідних для служби у сільській церкві ладану та воску, у відсутності яких чернінські селяни звинувачували монастирського городничого, то ієромонах Леонід з'ясував і доповів священнодуховному собору, що це вина сільського священика, який до того ж не виконував ряд церковних служб. За це священик "повинился" і просив пробачення "за свое неучтивство"³⁹¹. Так межигірські ченці уміло залагодили конфлікт з чернінськими селянами.

Проте в монастирі склалася досить напружена обстановка.

Авторитет межигірського архімандрита Іларіона Кондратовського був на такому низькому рівні, що фактично всі питання монастирського життя вирішував священнодуховний собор монастиря, як це було, наприклад, у справі з чернінськими селянами. Тому Синод указом від 28 вересня 1775 р. перевів архімандрита Іларіона в Троїцький “Колязин” монастир Тверської єпархії, а на його місце призначив Гавриїла Гуляницького³⁹².

Новопризначеному межигірському архімандриту на той час виповнилося 62 роки. Народився він у 1713 р. у слободі Грай-Ворон на Слобожанщині в родині священика. В 1733 р. прийняв постриг у ченці в Троїцькому Ахтирському монастирі Білгородської єпархії, в якому згодом 12 років був економом. У 1742 р. його рукоположено в ієромонахи і 1744 р. переведено до Святогорської Сергієвої лаври перводияконом. У 1745 р. Санкт-Петербурзький архієпископ Феодосій перевів його до Олександрівського монастиря, де два роки він був перводияконом при архієпископській колегії, а з 1751 р. – протягом 22 років Гавриїл Гуляницький служив синодальним ризничим³⁹³.

У 60-х рр. XVIII ст. в Російській імперії утвердилась політика царського уряду на витіснення українців з вищих церковних посад³⁹⁴. Тому Гавриїла Гуляницького у 1775 р. перевели настоятелем Глухівського Петро-Павлівського монастиря Київської єпархії. Проте “не бивъ” у ньому, він, за указом Синоду від 28 вересня 1775 р., “определень” настоятелем Києво-Межигірського монастиря. За іншим указом Синоду, від 12 жовтня 1775 р., він мав прийняти монастирське майно і скласти на нього описові книги у двох примірниках, один з яких надіслати до Синоду³⁹⁵.

27 січня 1776 р. Гавриїл Гуляницький прибув до монастиря, в якому зустрів атмосферу масового невдоволення ченців політикою царського уряду. У цій ситуації межигірський архи-

мандрит застосував жорсткі заходи, що викликали опозицію до нього, одним з проявів якої було прохання 2 грудня 1776 р. намісника монастиря ієромонаха Феодорита до архімандрита Гавриїла про звільнення від посади. У квітні 1777 р. останній запропонував членам священнодуховного собору монастиря обрати нового намісника³⁹⁶.

Проте й надалі архімандрит Гавриїл не зміг оволодіти ситуацією в монастирі і 15 липня 1777 р. направив свої пропозиції священнодуховному собору. В них зазначалося: “С пріезда моего в сей монастирь усмотрилъ я многіе между младшою братією неустройства, безъчинства, пянственныя кампаніи и протчіи непорядки, такъ что не толко между собою драки и ссоры внутре самого монастиря происходятъ, но и самой власти поруганія и брані причиняють”. Тому він наказав членам собору записувати “худые поступки” ченців до книги і доповідати йому, за які будуть відповідні покарання³⁹⁷.

Очевидно, що стурбованість межигірського архімандрита обстановкою в монастирі, викладена в пропозиціях до священнодуховного собору, була викликана насамперед тим, що межигірські ченці “самой власти поруганія и брані причиняють”. У його пропозиціях не зазначені причини протесту ченців, проте зрозуміло, що вони були викликані ліквідацією царським урядом Запорозької Січі і висловлювалися колишніми запорожцями, яких було немало серед межигірських ченців. Із співчуттям і розумінням ставилися до цих протестів і члени священнодуховного собору, вражені жорстокою розправою царського уряду із січовими козаками та ліквідацією Січі, з якою вони так тісно співпрацювали протягом багатьох років. Тому, очевидно, й не приймали ніяких заходів до припинення протестів.

З призначенням Гавриїла Гуляницького на посаду межигірського архімандрита в монастирі було проведено, згідно з даним Синодом указом, опис монастирського господарства і

складено в двох примірниках описові книги, датовані 5 лютого 1777 р. Один примірник було направлено до Синоду, інший - залишився у монастирі. В описовій книзі зазначено, що в монастирі на той час діяло п'ять церков: кам'яні Спасо-Преображенська та Петропавлівська і дерев'яні - св. Духа, Микільська та Благовіщенська. У Спасо-Преображенській церкві на кам'яному престолі лежав антимінс**, 15 вересня освячений київським митрополитом Арсенієм, та срібний з позолотою хрест вагою один фунт*** і три золотника****, виготовлений у 1723 р. для церкви св. Онуфрія. У вівтарі знаходилися 19 малих ікон без окладу і 4 великі, "на картинахъ писанные"³⁹⁸.

Іконостас церкви "резной", триярусний, із золоченою різбою, місцями посріблений. На царських різних золочених вратах***** зображено Дмитра Ростовського - чудотворця. В церкві висіли переважно місцеві ікони: "Святителя і чудотворця Миколая", "Іоанна Предтечі", в тому числі храмова "Святого архистратига Гавриила" без окладу. На дверях вів-

* Престол - чотирикутний стіл посередині вівтаря, на якому розміщені антимінс, Євангеліє та напрестольні хрести, до яких ніхто, крім священнослужителів не має права торкатися. Див.: Шевченко В.М. Назв. праця. - С.286.

** Антимінс - чотирикутний плат із лляної, або шовкової тканини, освячений архієреєм. На ньому зображено покладеного до гробу Христа і чотирьох євангелістів, у різок якого зашито мощі. Див.: Энциклопедический словарь /Под ред. И.Е.Андреевского. - СПб., 1890. - С.839.

*** Фунт - міра ваги, на Лівобережній Україні у XVIII ст. дорівнювала 393,13 г. Див.: Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. - К., 1975. - С.159.

**** Золотник - міра ваги, на Лівобережній Україні у XVIII ст. дорівнювала 4,267 г. Див.: Сидоренко О.Ф. Назв. праця. - С.159.

***** Царські врата - ворота в іконостасі. Див.: В.І.Ульяновський. Назв. праця. - Т.2. - С.249.

таря зображено святого архистратига Михаїла з мечем, зліва від якого висіла місцева ікона із зображенням благословіння Христом руських святих - князів Бориса і Гліба. На цій іконі ризи і вінці були срібні й позолочені, вагою 10 фунтів і 20 золотників срібла³⁹⁹.

У другому ярусі Спасо-Преображенської церкви висіли ікони святих дванадцяти апостолів, у третьому - ікона Богоматері з немовлям та святих пророків. На видних місцях у церкві знаходилися ікони Спасителя і Богородиці, велика ікона св. Онуфрія та портрети: московського патріарха Іоакіма, межигірського архімандрита та чернігівського єпископа Іродіона Журахівського, князя Андрія Боголюбського, імператриці Єлизавети Петрівни та великого князя Петра Федоровича.

В церкві висіло в чотири яруси велике жовтої міді панікадило. За криласом* знаходився хрест із золоченою різбою, який носили під час хресних ходів⁴⁰⁰.

Друга церква - Сошествія святого Духа - дерев'яна, п'ятиглава із кам'яним престолом та антимінсом з білого полотна, освяченим у 1723 р. чернігівським єпископом Іродіоном. У церкві знаходилися посріблений і позолочений іконостас та молільна ікона "Коронації пресвятого отця" на золочених царських вратах, написана на дереві із срібним та позолоченим окладом. Ікони були переважно місцевого походження: "Преподобних Антонія та Феодосія Печерських", "Успенія пресвятої Богородиці" та інші. На видному місці висіли ікони, "в картинахъ писанных": "Благовіщення пресвятої Богородиці", "Сходження святого пророка Іллі на вогненній колісниці до раю", а також портрети: імператора Петра І, гетьмана Б.Хмельницького, гетьмана Євстафія Гоголя, димерського підстарости

* Крилас - в православній церкві - частина підвищення перед іконостасом, праворуч і ліворуч від амвона, де стоять співці та читці. - Див.: Шевченко В. М. Назв. праця. - С. 194.

Смоцька Скорупського, білоцерківського та фастівського полковника Семена Палія, а також межигірських ігуменів Феодосія Васьковського й Філарета Кошаківського. Над портретом Семена Палія на килимі висіла його шабля без ефесу, оздоблена срібною різьбою та полковничий срібний пернач із срібною трубкою та трьома срібними пір'ями. Серед дарів виділяється ставник (великий церковний свічник), вагою півтора фунти срібла, подарований монастирю у 1721 р. київським райцею Леонтієм Дзвоником⁴⁰¹.

У церкві св. Духа висіло жовте мідне панікадило в чотири яруси, на кожному з яких містилося по сім свічників⁴⁰².

Третьою церквою Києво-Межигірського монастиря була стара дерев'яна трапезна церква усіх святих і чудотворця Миколи. Антимінс престолу було освячено в 1680 р. московським патріархом Іоакімом⁴⁰³.

Четверта межигірська церква — Благовіщення пресвятої Богородиці. Антимінс її освячено в 1776 р. київським митрополитом Гавриїлом. Іконостас церкви новий, позолочений, ікони переважно місцевого походження. У церкві висіло панікадило в два яруси. Серед дарів можна виділити хрест, чеканий, срібний, позолочений, вагою два фунти срібла, наданий монастирю 26 червня 1746 р. козаком Іваном Тарасевичем⁴⁰⁴.

П'ята межигірська церква, кам'яна, в ім'я святих апостолів Петра і Павла, із дзвіницею, зведена нещодавно, була невеликою і затишною. Антимінс престолу із жовтого атласу, освячений 28 лютого 1776 р. київським митрополитом Гавриїлом. Іконостас новий, покритий сусальним золотом. Ікони переважно місцеві: Спасителя, святих апостолів Петра і Павла, архістратиґа Лаврентія, святого Апостола та інші. Дзвіниця Петропавлівської церкви мала чотири великих і два малих дзвони та старий залізний годинник, всередині якого було шість малих і один великий дзвіночки, які били через кожну годину⁴⁰⁵.

У монастирському опису детально зазначені церковний одяг та начиння: митри*, посохи, потири**, дискоси*** тощо⁴⁰⁶.

В описі міститься також список книг монастирської бібліотеки, в якому значиться 174 друковані і 53 рукописні книги церковнослов'янською, російською, давньоукраїнською, 114 латинською і 54 польською мовами. Серед них, звичайно, переважали церковні книги: Мінеї, Апостоли, Псалтирі, Біблії, Євангелії та інші. В описі зазначено, де і коли вони надруковані, чиїм коштом, хто передав їх монастирю та описано їх зовнішній вигляд. Найстарішим у списку книг було "ветхое" Євангеліє, видане у Львові у 1636 р. Два Євангелія московського друку, видані у 1681 і 1689 рр. передав монастирю колишній межигірський чернець, московський патріарх Іоакім. Євангеліє, надруковане в Москві у 1644 р., належало межигірському ігумену Варнаві Лебедевичу і мало його герб⁴⁰⁷.

Два Євангелія московського друку, видані у 1644 і 1657 рр., були передані монастирю білоцерківським і фастівським полковником Семеном Палієм. Євангеліє львівського друку, видане 1644 р., монастир отримав у 1679 р. від подільського і брацлавського полковника та гетьмана України Євстафія Гоголя. Він помер 5 січня 1679 р. у м. Димері і 7 січня був похований у склепі монастирської церкви⁴⁰⁸.

У монастирській бібліотеці були й світські книги, такі як 19-томна древня історія, історія Росії та зарубіжних країн, підручники з граматики, географії, мінералогії, металургії та

* Митра (пов'язка, тюрбан) - парчовий головний убір єпископа, архімандрита чи заслуженого священика. Див. В.І.Ульяновський. Назв. праця. - Т.2. - С.247.

** Потир - чаша, посуд для пиття. Див. Е.Голубинский. История русской церкви. - М., 1904. - Т.1. - С.249.

*** Дискос - блюдо. Див.: Е.Голубинский. Указ. соч. - С.249.

інші, видані переважно у другій половині XVII-XVIII ст.⁴⁰⁹

В описі зазначено, що у Спасо-Преображенській церкві зберігався монастирський архів. Серед документів знайдено грамоти монастирю на ставропігію, 22 грамоти московського патріарха Іоакіма, видані у зв'язку із будівництвом у монастирі кам'яної Спасо-Преображенської церкви, царські грамоти на монастирські маетки, листування з кошовими отаманами Запорозької Січі, з київським генерал-губернатором графом Й.Вейсбахом, з київським митрополитом Рафаїлом Заборовським з питань направлення на Січ межигірських ченців⁴¹⁰.

В описі монастирського господарства 1777 р. зазначено маетки, якими володів Києво-Межигірський монастир. Це Вишгород, села Лютіж, Нові і Старі Петрівці, Борки Київської сотні, Чернін, Євминка і Юскова Гребля Остерської сотні Київського полку та села Дем'янці і Харківці Переяславського полку, в яких налічувалося 409 дворів підданих монастирських селян. У деяких селах вони не мали достатньо ріллі для вирощування хліба, тому займалися рукоділлям, рибною ловлею, скотарством, продажем лісу або одержували прибутки з млинів, які були майже в усіх цих селах. Монастирські селяни, за даними опису, відробляли на монастир панщину по два дні на тиждень⁴¹¹.

Монастир володів також хуторами. Один з них - хутір Валки, був розташований недалеко від монастиря. Там займалися скотарством: вирощували корів, волів, баранів, кіз та свиней. У Лютежі та Євминках працювали винокурні. Межигірські ченці опікувалися також церквами, розташованими в їх маєтках. Так, у Вишгороді була дерев'яна церква Бориса і Гліба, у с. Нові Петрівці - дерев'яна церква Покрови пресвятої Богородиці, у с. Лютежі - дерев'яна церква Іоанна Предтечі, в с. Черніні - Михайлівська, у с. Євминках - Різдва Пресвятої Богородиці, в с. Юскова Гребля - Іоанна Богослова, в с. Дем'янцях - дерев'яна Борисо-Глібська, іконостас якої старовинної

роботи, писаний на холсті⁴¹².

В опису 1777 р. зазначений і приписаний Пустинно-Миколаївський Самарський монастир. Найбільшою в ньому була церква св. Миколая, іконостас якої простої роботи, розписаний фарбами, місцями позолочений і посріблений. В опису перелічені дари Самарському монастирю від січового товариства⁴¹³.

Межигірські ченці прагнули відстояти набуті раніше монастирські маетки. Довгі роки тягнулася справа за земельні володіння між Київським магістратом та Києво-Межигірським монастирем, що призводило до непередбачуваних результатів. Так, 3 листопада 1777 р. палатний ієродиякон Ієрофій, перодягнувшись у селянський одяг, щоб не пізнали, з монастирськими підданими, озброївшись пістолетами, списками і дубинами напали на хутори київських міщан та на магістратську пушу. Про цей факт Київський магістрат повідомив межигірського архімандрита⁴¹⁴.

У 1778 р. межигірські ченці мало не втратили Самарський монастир, на який став претендувати архієпископ херсонський і слов'янський Євгеній Булгарис. Того року він звернувся до Синоду з проханням перевести монастир до його єпархії, оскільки в ній мало вищого духовенства для присутності в духовних правліннях та виконання різних важливих доручень⁴¹⁵. У свою чергу, в 1778 р. межигірський архімандрит з братією направили прохання до новоросійського й азовського генерал-губернатора, князя Г.О.Потьомкіна. Вони просили залишити землі Самарського монастиря з усіма маєтками за Києво-Межигірським монастирем, оскільки він здавна до нього приписаний і в його розбудові брали участь межигірські ченці⁴¹⁶.

За дорученням Потьомкіна російські урядовці розглянули документи Києво-Межигірського монастиря на ці маєтності і прийняли рішення описати маєтності Самарського монастиря

і скласти на них план. За наказом генерал-губернатора, замість земельних володінь, розташованих у різних місцях, монастирю було відведено 15 тис. десятин землі в одному місці в урочищах Солоненки і Лозовата та складено на них план. Межигірські ченці залишилися незадоволені цим рішенням і просили виділити додатково земельні володіння, що відповідали б тим, які Самарський монастир мав раніше. Прохання було виконане, і розмір усіх володінь Самарського монастиря досяг 18648 дес. 2300 кв. сажень, проте й вони були менші від тих, які раніше належали монастирю⁴¹⁷.

Таким чином, межигірському архімандриту і братії вдалося відстояти приписаний до Києво-Межигірського Пустинно-Миколаївський Самарський монастир, проте володіння його зменшилися і належали йому не за грамотами королів, царів та універсалів гетьманів, а на підставі наказу генерал-губернатора Г.О.Потьомкіна, що значно зменшило їх права на володіння.

Нестабільна ситуація, що склалася в Самарському монастирі після знищення Січі, приводила до скорочення кількості в ньому ченців. Якщо в 1778 р. у Самарському монастирі значилося 23 ченці, то станом на 1 січня 1780 р. їх було 18, на чолі з ієромонахом Феофаном. Одночасно стали занепадати церковні будівлі монастиря. В критичному стані була соборна Миколаївська церква. Тому межигірський архімандрит Гавриїл домігся указу Синоду від 9 листопада 1781 р. на побудову в Самарському монастирі “въ место обветшавшей деревянной соборной Николаевской церкви, вновь в тожь именованіе каменной съ приделомъ святыхъ мучениковъ Кирила и Улиты”⁴¹⁸.

Зменшилася кількість ченців і в Києво-Межигірському монастирі: у 1778 р. в ньому значилося 82 ченці, а на 1 січня 1780 р. - 77. Тому межигірському архімандриту Гавриїлу в 1781 р. вдалося домогтися дозволу Синоду на постриження 17 послушників⁴¹⁹.

Втративши матеріальну підтримку Запорозької Січі, межигірські ченці шукали інших джерел прибутку. Одним із них стало здавання в оренду монастирських маєтностей та на відкуп різних промислів. Так, на десять років межигірські ченці здали в оренду ґрунт з хатою у м. Переяславі городовому отаману М.Зубківському. У контракті, підписаному 12 вересня 1778 р. межигірським архімандритом Гавриїлом і братією та городовим отаманом, було визначено умови оренди. М.Зубківський зобов'язувався платити монастирю три рублі на рік і мав право зводити на орендованій землі різні будівлі та влаштовувати двір⁴²⁰.

У 1778 р. межигірські ченці здали на відкуп право винокуріння на монастирському хуторі Горянці підданому монастиря Андрію Лященку. Він мав право “цедить вино” на два казана у власній винокурні протягом року з власного хліба та збирати сухий “валежник”, але йому заборонялося рубати дрова у монастирському лісі. За право винокуріння і звільнення від панщини А.Лященко зобов'язався щорічно платити монастирю по 17 руб., виділяти робітника та робітницю для роботи на монастирському дворі протягом тижня під час косовиці. Крім того, А.Лященко повинен був брати участь і в інших роботах. За умовами договору з монастирем, вироблену горілку він повинен був продавати лише за межами монастирських маєтків⁴²¹.

При порушенні договору А.Лященко втрачав не тільки винокурний промисел, але й власні кошти. Незважаючи на кабальні умови контракту, з 1779 по 1783 р. він займався винокурінням і своєчасно платив монастирю по 17 руб. на рік⁴²². Кошти від оренди межигірські ченці направляли, насамперед, на підтримання церковних споруд у належному стані, адже церкви з часом руйнувалися, і на їх місці треба було зводити нові. Так, межигірський архімандрит Гавриїл домігся указу Синоду від 28 жовтня 1779 р. на побудову “на Деми-

довскомъ острову” замість “ветхой” дерев’яної церкви Різдва Пресвятої Богородиці⁴²³.

Тому здавання в оренду монастирських маєностей межигірські ченці продовжували і у наступні роки. 26 лютого 1782 р. на три роки було здано в оренду П.Щеровичу монастирський будинок у м. Острі з оплатою 15 руб. на рік. 5 вересня і 11 грудня 1785 р. були віддані в оренду дві монастирські винокурні. Одна з них (у с. Лютежі) була орендована разом з монастирським двором, городами, двома млинами на р. Лютежі, трьома сінокосами і шинками в селах Петрівці, Лютежі і Борках з оплатою в рік по 450 руб⁴²⁴.

5 грудня 1785 р. межигірські ченці передали в оренду ділянку землі біля Вишгорода. 11 грудня того ж року київський купець Григоренко орендував у монастиря Язгорів острів, а 23 грудня - на вісім років сінокосну луку⁴²⁵.

Умови оренди між монастирем і орендаторами визначалися за контрактом. Так, у контракті між монастирем і колишнім отаманом м. Козельця Єфимом Кобижчею, підписаному 5 грудня 1785 р., за яким він взяв в оренду ділянку землі біля Вишгорода, було визначено, що Є.Кобижча міг побудувати на ній будинок. Хоч він оселився на монастирській землі, але на відміну від монастирських селян, був звільнений від панщини, проте, як і раніше, мав платити подушний податок у Козелецьке повітове казначейство, де був записаний по ревізії. Зведений на монастирській землі будинок орендатор мав право продати або подарувати⁴²⁶.

Отже, межигірські ченці пристосувалися до нових умов і переходили на нові форми економічних відносин, найпоширенішою і, очевидно, найвигіднішою з яких була оренда.

Проте значна кількість маєностей залишалася під управлінням межигірських ченців. Однією з них був монастирський двір у с. Водиці з млином та винокурнею, опис якого було проведено 15 січня 1785 р. На монастирському дворі стояли

дві хати, покриті “дранью”. У першій жив наглядач, у другій була пекарня, в одній із кімнат якої жила кухарка. У дворі був амбар та рублений погріб, де зберігалися продуктові запаси. Поряд із двором знаходилася нова винокурня, також покрита “дранью”. На річці було побудовано нову греблю та млин⁴²⁷.

Складні умови, в яких опинився Києво-Межигірський монастир через політику царського уряду, спрямовану на ліквідацію незалежності монастирів, призводив до скорочення монастирської общини.

Якщо в січні 1768 р. у Києво-Межигірському монастирі з приписаними значилося 152 ченці, у січні 1781 р. - 100 ченців, то станом на 18 січня 1784 р. - 90. В той же час монастирська община в Києво-Межигірському монастирі у 1783 р. поповнилася лише трьома ченцями. Двоє з них Григорій Лінник і Герасим Євтушенко були з України: один з м. Глухова, інший - з м. Решетилівки, третій - Іоан Чернявський з м. Архангельська. За соціальним станом один з них був з міщан, двоє, як зазначено у відомості, діти простих батьків. Усі вони навчалися “русской грамоте”, тобто були людьми освіченими. Один з них знав ремесло ткацтва, міг виготовляти просте сукно і холст⁴²⁸.

Отже, межигірська монастирська община поповнювалася, насамперед, освіченими людьми та тими, хто знав ремесло. Деяким послушникам з різних причин у постригу відмовляли. Так, Яків Пелешенко (за прозвищем Ніс, яке він одержав на Січі) 24 червня 1773 р. просив межигірського архімандрита Іларіона про постриження в ченці. У проханні він зазначав, що походив з посполитих м. Царичанка Полтавського полку. Грамоти не навчався, а працював у селянському господарстві. У 1743 р. пішов на Запорожжя, де двадцять років служив козаком Куцівського куреня. З 1768 р. став послушником Самарського монастиря, пізніше Києво-Межигірського. Однак прохання Якова Пелешенка не було задоволене, бо і в 1778 р.

він залишався межигірським послушником і 17 грудня знову просив межигірського архімандрита Гавриїла про постриження в ченці⁴²⁹.

Киево-Межигірський монастир залишався духовним центром України, і йому були потрібні освічені ченці. В монастирі знаходилась одна з найбільших бібліотек в Україні, де зберігалися рукописи та книги з різних галузей знань. Проте Синод вирішив позбавити монастирі їх духовного багатства. 29 листопада 1778 р. вийшов указ Синоду, направлений і до Києво-Межигірського монастиря. В указі зазначалося, що настоятель повинен організувати перегляд бібліотечних каталогів з метою пошуку літописів, "касающихся до российской истории ... и къ изданію въ печати годныхъ"⁴³⁰.

За цим указом, найбільш цінні рукописи з монастирських бібліотек мали бути передані до Синоду, деякі з них, які на думку російської церкви, були достойні "къ изданію", були б видані, а інші - залишилися у російській столиці. Проте у Києво-Межигірському монастирі літописів, "касающихся до российской истории", не було знайдено. В рапорті межигірського архімандрита Гавриїла про одержання указу Синоду від 29 листопада 1778 р. зазначалося, що перелік книг та рукописів монастирської бібліотеки було відправлено до Синоду в 1777 р., але рукописів давніх літописів, які достойні видання, у монастирі не було виявлено⁴³¹.

18 січня 1784 р. монастир представив до Синоду щорічні дані про кількість ченців. Вони були завізовані монастирським намісником Аркадієм "по болезни отца архимандрита Гавриїла крайней, с повеленія его". За цими даними, у Києво-Межигірському монастирі та приписаних до нього було 90 ченців: у самому монастирі - 74, в Самарському монастирі - 14, у церкві Різдва Богородиці на Демидовому острові - 1 і в церкві св. Пантелеймона на Подолі - 1⁴³².

Намісник монастиря направив до Синоду дані й на межигірського архімандрита Гавриїла. В них зазначено, що архімандриту виповнився 71 рік, і він "по старости и крайней болезни впредь послушанія отъправлять" не може⁴³³. 30 грудня 1785 р. межигірський архімандрит Гавриїл "по долговременной болезни" помер. 1 січня 1786 р. з дозволу київського митрополита Самуїла його "погребено" у Києво-Межигірському монастирі грецьким архієпископом Никодимом⁴³⁴.

4 січня 1786 р. намісник монастиря Аркадій повідомив Синод про смерть межигірського архімандрита Гавриїла, про його поховання в монастирі та про складений заповіт на майно, в якому серед іншого він передавав 700 руб. на реставрацію в монастирі Спасо-Преображенської церкви. 9 лютого 1786 р. вийшов указ Синоду про призначення межигірським архімандритом настоятеля Ростовського Яковлевського монастиря архімандрита Амфілохія. Відповідно до указу, він з прибуттям до монастиря повинен був "оный со всею церковнымъ и монастирскимъ имуществомъ принять въ свое ведомство по прежнимъ описнымъ книгамъ"⁴³⁵.

У ті роки межигірські ченці продовжували здавати маєтності в оренду. 5 січня 1786 р. київський купець М.Григоренко підписав з монастирем контракт про передачу йому в оренду землі "на куничномъ такъ называемомъ денежномъ окладе", розташованої в Києві на Подолі з оплатою в рік по одному рублю. 13 січня того ж року М.Григоренко взяв у монастиря "на откуп" млин на хуторі Горянці на "два кола мучниє", один "ступникъ... съ однимъ коломъ сукновальнымъ..." і одну ступу просотолчную" - за 30 руб. на рік⁴³⁶.

16 січня 1786 р. монастир здав в оренду на чотири роки острів Опалиховщину для покосу трави за 15 руб. на рік, а 31 березня того ж року - на п'ять років майдани по виробництву смоли і дьогтю в монастирських пушах з оплатою в рік по п'ять рублів. 22 квітня 1786 р. колезькому асесору І.Горбі було здано в оренду на чотири роки монастирський сінокіс біля

с. Старі Петрівці з оплатою по 6 руб. на рік⁴³⁷.

Проте 10 квітня 1786 р. вийшов царський указ про введення штатів у Київській, Чернігівській та Новгород-Сіверській єпархіях. В указі зазначалося, що зі встановленням на Лівобережній Україні намісництва, необхідно ввести на цій території подібність в утриманні архієрейських будинків та монастирів, як в інших губерніях Російської імперії. За цим указом замість зборів на утримання духовенства з населення було введено духовні штати зі встановленням конкретних сум на утримання духовних осіб, а також монастирів. Монастирські мастки були забрані в казну, тобто секуляризовані. Одні монастирі були ліквідовані, інші поділені на класи, а ставропігійний Києво-Межигірський монастир, віднесений до 1 класу, переводився до Таврійської області. В його будівлях, за указом від 10 квітня 1786 р., мали відкрити притулок для відставних, старих і немічних офіцерів, проте пізніше, за указом від 9 червня 1786 р., там мав бути військовий шпиталь⁴³⁸.

Секуляризовано й передано в державну власність було також межигірські маєтності, а межигірських ченців переведено до інших монастирів: Києво-Печерської лаври, Самарського Пустинно-Миколаївського та Спасо-Микільського на р. Інгулі. Монастирські храми, будівлі і майно, які мали велику цінність, залишалися без належного догляду. Це турбувало межигірського архімандрита Амфілохія Леонтовича. В листі до генерал-губернатора Лівобережної України П.О.Румянцева він зазначав, що монастир, який знаходиться на значній відстані від поселень, залишившись "безь охороненія", буде пограбований. 28 травня 1786 р. генерал-губернатор відповів межигірському архімандриту, що нічого не може вдіяти для монастиря, і порадив звернутися з цим питанням до Синоду або до новоросійського та азовського генерал-губернатора Г.О.Потьомкіна, оскільки останній займався підготовкою й проведенням секуляризаційної реформи на Лівобережній Україні⁴³⁹.

Отже, генерал-губернатора Малоросії і Президента Малоросійської колегії П.О.Румянцева фактично усунули від проведення церковної реформи на території, якою він управляв. На чолі її імператриця Катерина II поставила свого фаворита Г.О.Потьомкіна, з яким у П.О.Рум'янцева були досить складні стосунки⁴⁴⁰.

30 травня 1786 р. межигірський архімандрит Амфілохій, турбуючись про долю монастирського майна, звернувся до Синоду, який 19 червня 1786 р. доручив цю справу новгородському митрополиту Гавриїлу. Одночасно Синод призначив межигірського архімандрита Амфілохія спочатку настоятелем Пустинно-Миколаївського монастиря, а згодом його було висвячено в переяславського єпископа⁴⁴¹.

27 жовтня 1786 р. межигірський намісник Аркадій повідомив Київську духовну дикастерію* про підготовку двох описів монастирського майна: один, що включав перелік майна, яке мало бути передане київському митрополиту і печерському архімандриту, в іншому зазначалося майно, що залишалось у межигірських церквах для служби⁴⁴².

13 листопада 1786 р. Київська духовна дикастерія за участю ректора Київської академії архімандрита Варлаама та ігумена Києво-Видубецького монастиря Ієроніма розглянула питання про майно Києво-Межигірського монастиря і прийняла рішення про передачу його київському митрополиту та печерському архімандриту. Щодо церковного майна, необхідного для проведення богослужіння у межигірських церквах, було прийняте рішення передати його за описом молодшому священнику с. Петровець Іоакову Ружницькому⁴⁴³.

* Дикастерія (грец.) – головне судилище. Раніше в Росії по єпархіях були дикастерії духовні, де розглядали справи, що стосувалися церкви, а також священно і церковнослужителів. Згодом дикастерії було перейменовано в консисторії.

Проте за царським указом, надісланим у квітні 1787 р. київському митрополиту Самуїлу, межигірська ризниця та інше церковне майно були передані новоросійському та азовському генерал-губернатору Г. О. Потьомкіну. За наказом останнього, колезький асесор Я. Зав'ялов забрав майно Києво-Межигірського монастиря за складеним ченцями описом, у кінці якого зазначив: "По сей описи вещи уничтоженного Межигорского монастиря, кроме неявившихся, приняты все, из коих книги взяты щотом, в чемъ и расписался"⁴⁴⁴. Отже, частину майна ченці, очевидно, приховали.

У 1787 р. до Києва прибула імператриця Катерина II. Вона збиралася оглянути будівлі колишнього Києво-Межигірського монастиря, із Дзвонкової криниці якого, за легендою, їй доставляли джерельну воду. Проте напередодні візиту, 23 квітня 1787 р., в монастирі сталася пожежа, в якій згоріли його дерев'яні церкви: Сошествія св. Духа, Благовіщення Богородиці та Микільська. Вогонь пошкодив монастирські келії і Братський корпус. Кам'яні церкви: соборна Спасо-Преображенська та Петропавлівська майже не постраждали від пожежі.

Відомості про подальшу долю майна Києво-Межигірського монастиря, яке забрав Г. О. Потьомкін, суперечливі. Так, М. Максимович вважав, що частина його надійшла до Олександрівської лаври в Санкт-Петербурзі та до Полтавського монастиря⁴⁴⁵. За іншими даними, частина межигірської ризниці дісталася Катеринославській архієрейській кафедрі. Крім того, найбільш коштовним камінням, знятим з межигірського церковного майна, Г. О. Потьомкін наказав прикрасити архієрейську митру, яку подарував Санкт-Петербурзькому митрополиту⁴⁴⁶. За даними архівних джерел, частина церковного майна Києво-Межигірського монастиря надійшла до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря і до архієрейського дому новоросійського митрополита Гавриїла⁴⁴⁷.

Відомо, що частина майна колишнього Києво-Межигір-

ського монастиря опинилася на Кубані. Наприкінці 1787 р. Туреччина розпочала війну за Крим, приєднаний до Росії 1783 р. Запорозького війська - раніше активного учасника війн з Туреччиною, більше не існувало. Царський уряд вирішив із запорожців, які залишилися в Україні, створити Чорноморське військо. Воно у складі російської армії брало участь у російсько-турецькій війні, що закінчилася 1791 р. поразкою Туреччини і підписанням Ясського мирного договору. Тому Чорноморське військо стало не потрібним царському уряду, і було прийняте рішення переселити козаків на Кубань.

Оселившись на Кубані, вони, за традицією, що існувала на Запорозькій Січі, вирішили організувати чернечу пустинь. У травні 1794 р. козаки звернулися з таким проханням до Синоду, який повідомив про це імператрицю. Катерина II указом від 24 липня, а Синод - від 7 серпня 1794 р. дозволили колишнім запорозьким козакам влаштувати пустинь з церквою, дзвіницею, келіями та шпиталем. Місце для пустині обрали на острові в урочищі Лебязьї Лимани⁴⁴⁸.

Першим архімандритом пустині у 1796 р. став Феофан - колишній межигірський монах з 1758 р. та настоятель Самарського монастиря з 1776 р. Але для проведення релігійних служб у пустині не вистачало церковного начиння та книг. Тоді згадали про церковне майно Січі та про майно і бібліотеку Києво-Межигірського монастиря. У 1797 р. кошовий отаман із товариством звернулися до Синоду з проханням віддати "церковные сечевые и монастырские утвари", забрані фельдмаршалом, князем Г. О. Потьомкіним, оскільки Запорозьке військо було їх "вкладчиком". Синод дав на це дозвіл і в 1798 р. частина церковного начиння й ризниці, що знаходилась у Невському монастирі, була передана кошовому отаману. Складніше виявилось повернути межигірське майно, яке потрапило до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря та новоросійського митрополита Гавриїла. У жовтні 1803 р. Синод

наказав йому віддати межигірське начиння, ризницю й книги в Чорноморську пустинь, за винятком книг на латинській мові, які раніше були передані до Катеринославської семінарії⁴⁴⁹.

Січове й межигірське церковне майно, яке вдалося повернути, було передане у 29 храмів кубанського війська і в пустинь. Проте це була лише невелика частина того, що зберігалось у Києво-Межигірському монастирі. В пустинь, наприклад, надійшло 8 предметів церковного начиння і одягу та 24 церковні книги*. Наскільки ці речі були коштовні, вказує оцінка однієї із митр з червоного бархату, подарованої в 1711 р. Києво-Межигірському монастирю іркутським і нерчинським єпископом Варлаамом Косовським. Вона була оцінена у 2200 руб. сріблом⁴⁵⁰.

Отже, на початку XVIII ст. у Російській імперії Петром I було проведено церковну реформу. Вона полягала в ліквідації патріаршества і створенні Синоду - державної установи, що керувала церковними справами. Києво-Межигірський монастир, який мав статус ставропігії з підпорядкуванням патріарху, його втратив і був переданий, як і інші монастирі, у відання київського митрополита.

Наступним кроком у церковній реформі мала бути секуляризація церковних і монастирських маєтностей. Проте протидія цій реформі, особливо з боку української церкви, була досить значною. Вона знаходила підтримку і серед правлячої тоді козацької еліти. Це змусило царський уряд піти на деякі поступки. В цій сприятливій ситуації межигірському ігумену Іродіону Журахівському вдалося повернути монастирю статус

* У бібліотеках Краснодар і Краснодарському крайовому державному архіві збереглося 8 книг Києво-Межигірського монастиря. Див.: Заремба С. З національно-культурного життя українців на Кубані (20-30-ті роки XX ст.) // Київська старовина. - 1993. - №1. - С.103-104.

ставропігійного та отримати для настоятеля Києво-Межигірського монастиря вищий чин архімандрита. Незважаючи на ці здобутки, церковні реформи мали негативні наслідки для монастиря. Як і інші церковні установи, він попадав під контроль царської влади Російської імперії.

Одним із наслідків церковної реформи XVIII ст. стало поставлення Синодом, а не обрання, як раніше, настоятелів монастиря. Необхідною умовою їх призначення, навіть і українців за походженням, була довготривала служба на різних посадах у російській церкві та дотримання російської церковної традиції. Стримуючим моментом у цьому процесі була замкнутість монастирської общини і обрання намісника монастиря, який управляв ним за відсутності настоятеля, яке збереглося протягом XVIII ст. до закриття монастиря.

Іншим наслідком церковної реформи була втрата вищим православним духовенством України привілейованого соціального становища, яке вони займали в Речі Посполитій та в Українській козацькій державі другої половини XVII ст. Межигірські архімандрити у XVIII ст. мали значно менше прав, ніж межигірські ігумени у попередні часи, коли за соціальним статусом вони прирівнювалися до привілейованих станів шляхетства і козацтва.

З 20-х рр. XVIII ст. українське духовенство втрачає підтримку світської влади в Українській козацькій державі, яка в умовах зменшення кількості вільних земель прагнула обмежити зростання монастирського землеволодіння. Незадоволення правлячої козацької старшини використав царський уряд, заборонивши у 1728 р. заповідати або дарувати земельні володіння церквам і монастирям за виконання церковних обрядів. Важливість повернення цього права для Києво-Межигірського монастиря зазначено в статтях, поданих межигірськими ченцями до "Комісії по складанню проекту нового Уложенія".

У 60-70-х рр. царський уряд прагнув завершити церковні

реформи, розпочаті ще Петром І. Було введено нові обмеження адміністративної та фінансової діяльності межигірського архімандрита, встановлено контроль за постриженням ченців та проведенням церковних обрядів у монастирі. Києво-Межигірський монастир потрапляв у все більшу залежність від світської влади Російської імперії, яка прагнула поставити його на службу своїм інтересам.

Проте досягти цієї мети царському урядові було нелегко. Монастир, як автономна спільність зі своєю господарською системою та чітко регламентованим внутрішнім розпорядком, був економічно незалежним від влади. Це давало йому можливість вистояти при будь-яких її змінах, отримуючи від влади лише підтвердження своїх прав на маєтності. Визнаючи її і не противлячись їй, згідно з апостольськими заповідями, змушені співпрацювати з нею задля можливості фізичного виживання, межигірські ченці прагнули бути незалежними від неї.

Вистоявши в ході церковної реформи Петра І, посівши друге за значенням і багатством місце в Україні після Києво-Печерської лаври, Києво-Межигірський монастир не втратив свого значення і в наступні роки. Відновлення зв'язків із Запорозькою Січчю у 30-х рр. XVIII ст., її постійна матеріальна допомога, наявність серед ченців і послушників монастиря та тих, які приходили на прощу, на покаєння, або лікування у монастирському шпиталі, значної кількості січових козаків унезалежнювало монастир від світської влади. Діяльність межигірських ченців на Січі піднімала рівень релігійної свідомості козацтва, яке, в свою чергу, висувало високі вимоги до січового духовенства. Тому ченці Києво-Межигірського монастиря, як правило, приймали послушників, які мали освіту або знали ремесло. Це й дало змогу монастирю піднятися до рівня національної святині.

З ліквідацією у 1775 р. Запорозької Січі і знищенням

духовних та економічних зв'язків із козацтвом монастир не втратив своєї ролі й місця у суспільстві. Завдяки високому освітньому рівню межигірські ченці знайшли нові форми прибутків у вигляді здавання монастирських маєтностей в оренду, переведення монастирських селян з панщини на чинш тощо. Це давало можливість утримувати церковні споруди та монастирський шпиталь у належному стані. Ченці не допустили також перетворення монастиря в місце примусового заслання царським урядом неблагонадійних осіб.

Політика царського уряду, спрямована на ліквідацію національних особливостей української церкви, на перетворення монастирів у лояльну до влади церковну установу, була негативно сприйнята переважною більшістю межигірських ченців, серед яких були колишні запорозькі козаки і жив бунтівний дух Січі. У стінах монастиря лунала різка критика дій царського уряду щодо знищення Січі, духовних цінностей та релігійних традицій українського народу. Багатство Києво-Межигірського монастиря, дух непокори, що жив у ньому, та заходи межигірських ченців щодо збереження незалежності від царської влади привели до його ліквідації у 1786 р.

¹ Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре. - К., 1830. - С.1; Густинская летопись //ПСРЛ. - СПб., 1846. - Т.2. - С.239.

² Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре //КЕВ. - 1865. - №6. - С.227-236.

³ Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре //Собр. соч. - К., 1877. - Т.2. - С.256-257.

⁴ Там же. - С.256.

⁵ Закревский Н. Описание Киева. - М., 1868. - Т.2. - С.455-456, 458-459.

⁶ Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) //КЕВ.

- 1863. - №23. - С.702-703.
- ⁷ Киев и его святыни. - К., 1871. - С.134.
- ⁸ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. - К., 1897. - С.247.
- ⁹ Хребтов А. Межигорье //Исторический вестник. - 1907. - Т.108. - №6. - С.965.
- ¹⁰ Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре. - С.2; Максимович М.А. Указ. соч. Собр. соч. - Т.2. - С.258.
- ¹¹ Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. - К., 1991. - С.426.
- ¹² Толочко П.П. Князівська і життєва драма Михайла Чернігівського //Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції (Чернігів, 1-3 жовтня 1996). - Чернігів, 1996. - С.12; Максимович М. Указ. соч. - С.258.
- ¹³ Огієнко І.І. Українська церква. - К., 1993. - С.72.
- ¹⁴ Там само. - С.72; ПСРЛ. - СПб., 1845. - Т.2. - С.353.
- ¹⁵ Максимович М.А. Указ. соч. - С.259; О двух древних помянниках Киево-Межигорского монастыря //КЕВ. - 1884. - №6. - С.270.
- ¹⁶ Акты ЗР. - СПб., 1846. - Т.1. - С.189-191.
- ¹⁷ Там же. - СПб., 1848. - Т.2. - С.140, 151.
- ¹⁸ Там же. - С.151.
- ¹⁹ Левицький О. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. та унія //Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII вв. - Львів, 1900. - С.22-23; Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. - К., 1908. - С.50.
- ²⁰ Акты ЮЗР. - СПб., 1865. - Т.2. - С.133-134.
- ²¹ Архив ЮЗР. - К., 1886. - Ч.7. - Т.1. - С.117; Левицький О. Назв. праця. - С.37; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1874. - С.26, 30; Петров Н.И. Указ. соч. - С.241.
- ²² Левицький О. Назв. праця. - С.31-32.
- ²³ Харишин М.В. Українська церква між двома уніями (1569-1596 рр.) //УІЖ. - 1996. - №4. - С.26; Титов Ф.И. Русская православная

- церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. - К., 1905. - Т.2. - С.416.
- ²⁴ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. - Нью-Йорк, 1956. - Т.2. - С.192.
- ²⁵ Там само. - С.43; Архив ЮЗР. - Ч.1. - Т.6. - С.91, 602.
- ²⁶ Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. - К., 1994. - Кн.2. - С.210.
- ²⁷ Сенік С. Передумови Берестейської унії //Основні документи Берестейської унії. - Львів, 1996. - С.5-7; Харишин М.В. Назв. праця. - С.27.
- ²⁸ Титов Ф.И. Указ. соч. - С.416.
- ²⁹ Документы Московского архива Министерства юстиции. - М., 1897. - Т.1. - С.483-484.
- ³⁰ Акты ЗР. - СПб., 1848. - Т.3. - С.158-159.
- ³¹ Там же.
- ³² ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.2442. - Арк.33, 33 зв., 39.
- ³³ Ульяновський В.І. Назв. праця. - Кн.1. - С.196.
- ³⁴ Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) //КЕВ. - 1863. - №23. - С.704.
- ³⁵ ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.2442. - Арк.33, 33 зв.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - С.142-143.
- ³⁸ Максимович М.А. Указ. соч. - С.261-262.
- ³⁹ Голубев С. Объяснительные параграфы по истории западно-русской церкви. - К., 1893. - С.4.
- ⁴⁰ Антонович В.Б. Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви //Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. - К., 1885. - Т.1. - С.270-271.
- ⁴¹ Сенік С. Назв. праця. - С.19; Левицький О. Назв. праця. - С.7.
- ⁴² ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.34, 34 зв, 35.
- ⁴³ Там само, арк.35.
- ⁴⁴ ЦДІАКУ, ф.132, оп.1, спр.2, арк.1.
- ⁴⁵ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.23; Левицький О. Назв. праця. - С.49.
- ⁴⁶ Сенік С. Назв. праця. - С.40-41.

- ⁴⁷ Архив ЮЗР. - К., 1859. - Ч.1. - Т.1. - С.528-530.
- ⁴⁸ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. - К., 1999. - С.243; Харишин М.В. Назв. праця. - С.32.
- ⁴⁹ Харишин М.В. Назв. праця. - С.32.
- ⁵⁰ Шуба О. Назв. праця. - С.244.
- ⁵¹ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. - Варшава, 1931. - С.261.
- ⁵² Левицький О. Назв. праця. - С.11.
- ⁵³ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.39; ф.П375 (374) Соф, арк.1-2; Летописец о первом зачатии и создании святыя обители монастыря Густинского. - М., 1848. - С.1; Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре //Собр. соч. - Т.2. - С.263.
- ⁵⁴ ІР НБУВ, ф.П 375 (374) Соф, арк.1-2; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.(Опыт исторического исследования). - К., 1883. - Т.1. - С.381-382.
- ⁵⁵ Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.). - С.706-707.
- ⁵⁶ ІР НБУВ, ф.2, спр.22580, арк.79-84; Volumina legum. - Т.2. - §28. - Р.438-439; Левицький О. Назв. праця. - С.85.
- ⁵⁷ Максимович М.А. Указ. соч. - С.12.
- ⁵⁸ Акты ЮЗР. - Т.2. - С.66; Щербак В. Козацтво і православ'я //Київська старовина. - 1993. - №5. - С.71.
- ⁵⁹ Киевская летопись (1241-1621) //Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. - К., 1888. - С.81; Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. - Т.1. - С.297-298.
- ⁶⁰ Архив ЮЗР. - К., 1883. - Ч.1. - Т.6. - С.411-412.
- ⁶¹ ЦДІАКУ, ф.КМФ-32, оп.1, спр.343, арк.1.
- ⁶² Голубев С. Указ. соч. Приложение: Материалы для истории западно-русской церкви. - С.194-198.
- ⁶³ ІР НБУВ, ф.П 375 (374) Соф, арк.2, 2 зв.; ф.1, спр.2442, арк.40; Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. //ЧИОНЛ. - К., 1903. - Кн.17. - Вып.4. - С.59; Максимович М.А. Указ. соч. - С.264.
- ⁶⁴ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.14, арк.1, 1 зв.
- ⁶⁵ Голубев С. Указ. соч. - Т.1. - С.316-318.

- ⁶⁶ ЦДІАКУ, ф.132, оп.1, спр.13, арк.1-2; Петров Н.И. Указ. соч. - С.243.
- ⁶⁷ Киево-Межигорский монастырь (Упраздненный в 1787 г.) //КЕВ. - 1863. - №23. - С.707.
- ⁶⁸ Голубев С. Объяснительные параграфы по истории западно-русской церкви //КЕВ. - 1893. - №5. - С.131.
- ⁶⁹ Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей Российской церкви. - СПб., 1877. - С.25.
- ⁷⁰ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. - Т.1. - С.104-105, 295-297; Щербак В. Українське козацтво: Формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVII ст. - К., 2000. - С.210.
- ⁷¹ Голубев С. Указ. соч. - Т.1. - С.104-105; Щербак В. Назв. праця. - С.211.
- ⁷² Голубев С. Указ. соч. - С.301-302; Приложение. - С.256-258; Лотоцький О. Українські джерела церковного права. - Варшава, 1931. - С.142-143; Закревский Н. Описание Киева. - Т.2. - С.476.
- ⁷³ Голубев С. Объяснительные параграфы по истории западно-русской церкви. - С.26-28.
- ⁷⁴ Щербак В. Назв. праця. - С.212-214.
- ⁷⁵ Османская империя в первой четверти XVII века. Сб. документов и материалов. - М., 1984. - С.33.
- ⁷⁶ Там же. - С.213.
- ⁷⁷ Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. - С.59.
- ⁷⁸ Максимович М. Записки о первых временах Киевского Богоявленского братства //Собр. соч. - Т.2. - С.181.
- ⁷⁹ Щербак В. Назв. праця. - С.214.
- ⁸⁰ Там само. - С.214.
- ⁸¹ ІР НБУВ, ф.П 375 (374) Соф, арк.2 зв.; Древний помянник Киево-Михайловского монастыря. - С.59.
- ⁸² Максимович М. Нечто о Межигорье //Собр. соч. - Т.2. - С.288; Петров Н.И. Указ. соч. - С.243.
- ⁸³ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. - Т.1. Приложения. - С.269-271.
- ⁸⁴ Закревский Н. Указ. соч. - Т.2. - С.469-470.

- ⁸⁵ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - С.39; Максимович М. Книжная старина южно-русская //Киевлянин. - М., 1850. - Кн.3. - С.127-128.
- ⁸⁶ ЦДІАКУ, ф.221, оп.1, спр.637, арк.1; ІР НБУВ, ф.ІІ, спр.6873.
- ⁸⁷ Голубев С. Указ. соч. - С.431-432.
- ⁸⁸ Там же. - С.449-456.
- ⁸⁹ Там же.
- ⁹⁰ Там же. - Т.1. - С.530; Грушевський М.С. Історія України-Руси. - Київ-Львів, 1913. - Т.8. - Ч.1. - С.165.
- ⁹¹ ЦДІАКУ, ф.1407, оп.3. спр.131, арк.1; Голубев С. Указ. соч. - Т.1. - С.553.
- ⁹² Грушевський М.С. Назв. праця. - С.187-191.
- ⁹³ Його ж. Історія України-Руси. - К., 1916. - Т.8. - Ч.2. - С.402-403.
- ⁹⁴ Липинський В. Релігія і церква в історії України. - Львів, 1933. - С.42.
- ⁹⁵ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.39 зв.
- ⁹⁶ Попельницька О. Соціально-історична топографія Києва XVI-XVIII ст. //Київська старовина. - 1999. - №4. - С.19.
- ⁹⁷ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.35, 36 зв; ф.2, спр.20841, арк.1; Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.269.
- ⁹⁸ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. - Чернигов, 1867. - Вып.2. - С.155-158.
- ⁹⁹ Памятники ВК. - К., 1846. - Т.2. - Отд.1. - С.168.
- ¹⁰⁰ Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. - К., 1998. - С.292.
- ¹⁰¹ ЦДІАКУ, ф.1407, оп.1, спр.51, арк.1; спр.52, арк.1; спр.54, арк.1; спр.55, арк.1; спр.58, арк.1; спр.60, арк.1; спр.61, арк.1; спр.62, арк.1; спр.67, арк.1.
- ¹⁰² Харишин М.В. Богдан Хмельницький та Українська православна церква (1648-1657 рр.) //УІЖ. - 1995. - №4. - С.93.
- ¹⁰³ Донесение папского нунция Иоанна Торреса, архиепископа Адрианопольского, о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницкого, извлеченные из Ватиканского архива проф. В.Б.Ан-

- тоновичем с дополнениями и примечаниями В.Н.Забугина //Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. - К., 1916. - Вып.2. - С.134; Грушевський М.С. Історія України-Руси. - К.-Відень, 1922. - Т.8. - Ч.3. - С.123-127, 133.
- ¹⁰⁴ Донесение папского нунция... - С.130-131.
- ¹⁰⁵ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.35-36.
- ¹⁰⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. - К., 1995. - С.239; Харишин М.В. Назв. праця. - С.95.
- ¹⁰⁷ Донесение папского нунция... - С.75.
- ¹⁰⁸ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654. - К., 1965. - С.37; Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. - С.256.
- ¹⁰⁹ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654. - С.384-385.
- ¹¹⁰ Харишин М.В. Назв. праця. - С.97.
- ¹¹¹ Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.269.
- ¹¹² ЦДІАКУ, ф.1407, оп.2, спр.53, арк.1; Акты ЗР. - СПб., 1853. - Т.5. - С.86; Універсали Богдана Хмельницького /Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич. - К., 1998. - С.119-120.
- ¹¹³ Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки. - К., 1995. - С.80.
- ¹¹⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. - С.342.
- ¹¹⁵ Там само. - С.342.
- ¹¹⁶ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.40, 40 зв.; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654. - С.585-586; Грушевський М.С. Історія України-Руси. - К., 1928. - Т.9. - Ч.1. - С.328-329, 332.
- ¹¹⁷ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654. - С.579-581.
- ¹¹⁸ Там само. - С.579-581, 605.
- ¹¹⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Назв. праця. - С.342.
- ¹²⁰ Там само. - С.343; ЦДІАКУ, ф.132, оп.1, спр.4, арк.1.
- ¹²¹ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.50-52.
- ¹²² Акты ЗР. - Т.5. С.90-91; ЦДІАКУ, ф.1407, оп.2, спр.56, арк.1;

- Універсали Богдана Хмельницького. - С.134-138.
- ¹²³ Липинський В. Україна на переломі 1657-1659 //Твори. - Філадельфія, 1991. - Т.3. - С.30, 239.
- ¹²⁴ Акты ЗР. - Т.5. - С.97; ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.21 зв.; Універсали Богдана Хмельницького. - С.183.
- ¹²⁵ Акты ЮЗР. - СПб., 1861. - Т.3. - С.602-603; Смирнов П. Иоаким - патриарх Московский. - М., 1881. - С.1-3; Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре. - К., 1890. - С.18-19.
- ¹²⁶ Смирнов П. Указ. соч. - С.3-4.
- ¹²⁷ Акты ЮЗР. - Т.3. - С.603.
- ¹²⁸ Акты исторические. - СПб., 1842. - Т.4. - С.251, 501.
- ¹²⁹ Болховитинов Е. Описание Киево-Софиевского собора и Киевской епархии. - К., 1825. - С.80-82; Чистович И. Очерк истории западно-русской церкви. - СПб., 1882. - Ч.2. - С.136; Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. - К., 1993. - С.483; Акты ЮЗР. - СПб., 1863. - Т.4. - С.3; Т.7. - С.187; Грушевський М.С. Історія України-Руси. - К., 1937. - Т.10. - С.32, 33, 110.
- ¹³⁰ Акты ЗР. - Т.5. - С.100-101.
- ¹³¹ Левицкий О. Предисловие к ч.І. т.6 "Архива ЮЗР". - К., 1883. - С.27; Акты ЮЗР. - Т.4. - С.46, 77; Чистович И. Указ. соч. - Ч.2. - С.137.
- ¹³² ЦДІАКУ, ф.220, оп.1, спр.165, арк.1.
- ¹³³ Акты ЮЗР. - СПб., 1875. - Т.8. - С.15.
- ¹³⁴ Там само. - С.16.
- ¹³⁵ Там само. - С.16.
- ¹³⁶ Герасимчук В. Виговський і Ю.Хмельницький //ЗНТШ. - 1904. - Т.59. - С.22-23.
- ¹³⁷ ЦДІАКУ, ф.132, оп.1, спр.18, арк.1-3 зв.
- ¹³⁸ Акты ЗР. - Т.5. - С.107; ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.22.
- ¹³⁹ Акты ЮЗР. - Т.8. - С.16.
- ¹⁴⁰ Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.269.
- ¹⁴¹ Акты ЮЗР. - СПб., 1867. - Т.5. - С.13.
- ¹⁴² ЦДІАКУ, ф.132, оп.1, спр.7, арк.1-9; спр.19, арк.1, 2; Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.). - С.709.
- ¹⁴³ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.22.

- ¹⁴⁴ Акты ЮЗР. - СПб., 1875. - Т.8. - С.17-19.
- ¹⁴⁵ Акты ЮЗР. - СПб., 1867. - Т.5. - С.180, 181.
- ¹⁴⁶ Попельницька О. Соціальна топографія Києва //Київська старовина. - 1999. - №4. - С.19.
- ¹⁴⁷ Межигорская летопись (1608-1700) //Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. - К., - 1888. - С.98.
- ¹⁴⁸ Эйнгорн В. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. - М., 1899. - С.360; Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.270.
- ¹⁴⁹ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.23 зв., 40-40 зв.
- ¹⁵⁰ Там само. - С.23 зв.; Акты ЮЗР. - Т.8. - С.17.
- ¹⁵¹ Титов Ф.И. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. - К., 1905. - Т.2. - С.13.
- ¹⁵² Мордвинцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст. - К., 1997. - С.16.
- ¹⁵³ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.23 зв.; Акты ЮЗР. - Т.8. - С.17.
- ¹⁵⁴ Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. //Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII ст. - Львів, 1990. - С.91.
- ¹⁵⁵ ЦДІАКУ, ф.193, оп.1, спр.1089, арк.1113-1114; ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.23 зв.; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления /Сост. Ал. Андриевский. - К., 1885. - Вып.9. - С.35.
- ¹⁵⁶ Акты ЮЗР. - СПб., 1872. - Т.7. - С.68-84.
- ¹⁵⁷ Игумен Феодосий Васильковский //Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1874. - С.113.
- ¹⁵⁸ Там же. - С.113.
- ¹⁵⁹ Эйнгорн В. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. - С.680.
- ¹⁶⁰ Эйнгорн В. Указ. соч. - С.680, 685.
- ¹⁶¹ Акты ЗР. - СПб., 1853. - Т.5. - С.127-128; ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.53, 53 зв.
- ¹⁶² ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.40; Эйнгорн В. Указ. соч. - С.777, 860.

- ¹⁶³ Акты ЗР. - Т.5. - С.131, 137, 138; ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.22.
- ¹⁶⁴ Петровський М. Нариси історії України XVII - початку XVIII ст. (Досліди над літописом Самовидця). - Харків, 1930. - С.317; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т.1. - С.302, 515.
- ¹⁶⁵ ЦДІАКУ, ф.132, оп.1, спр.20, арк.1-5; ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.42.
- ¹⁶⁶ Матеріали для історії церковей Курської, Харківської, Орловської, Чернігівської і Воронежської губерний, городів і станиц Донської області. - М., 1913. - С.207; Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.271.
- ¹⁶⁷ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.49а, арк.9 зв.-12.
- ¹⁶⁸ Крыжановский Е.М. Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) //Собр. соч. - К., 1890. - Т.1. - С.250.
- ¹⁶⁹ ЦДІАКУ, ф.132, оп.1, спр.21, арк.1, 1 зв.
- ¹⁷⁰ ДІМ. КП 109079 /Арх. 32231, арк.1.
- ¹⁷¹ Акты ЗР. - Т.5. - С.131; П.Л. К статье г.Беляшевского //Киевская старина. - 1889. - №1. - С.213-217.
- ¹⁷² Левицький О. Церковна справа на Запоріжжі в XVIII ст. //ЗУНТК. - К., 1912. - Кн.10. - С.49; Яворницький Д.І. Назв. праця. - Т.1. - С.293.
- ¹⁷³ Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. - Одесса, 1885. - Ч.1. - С.124-125; Самарский Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь. - Екатеринославль, 1875. - С.6-7.
- ¹⁷⁴ ІР НБУВ, ф.312, спр.П 375 (374) Соф., арк.228 зв.
- ¹⁷⁵ Скальковский А. Указ. соч. - Ч.1. - С.126-127.
- ¹⁷⁶ Яворницький Д.І. Назв. праця. - Т.1. - С.292-293; Закревский Н. Описание Киева. - Т.2. - С.492.
- ¹⁷⁷ Крыжановский Е.М. Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) //Собр. соч. - Т.2. - С.276.
- ¹⁷⁸ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.19 зв.; Максимович М.А. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.273.
- ¹⁷⁹ ЦДІАКУ, ф.229, оп.1, спр.3, арк.3; Скальковский А. Указ. соч. - Ч.1. - С.127.

- ¹⁸⁰ Максимович М.А. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.272-273.
- ¹⁸¹ Там же. - С.273.
- ¹⁸² ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.18; Скальковский А. Указ. соч. - Одесса, 1886. - Ч.3. Приложение. - С.280-284.
- ¹⁸³ Акты ЗР. - Спб., 1853. - Т.5. - С.173-175; ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.49а, арк.20-23; ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, с.19 зв.-20.
- ¹⁸⁴ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.49а, арк.20-23.
- ¹⁸⁵ Акты ЗР. - Т.5. - С.231; ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.19 зв., 20 зв. - 22 зв.
- ¹⁸⁶ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.18 зв.-19; ф.312, спр.П.430, арк.17-22 зв.; Востоков А. Из прошлого г.Киева //Киевская старина. - 1889. - №10-12. - С.185-187.
- ¹⁸⁷ Акты ЗР. - Т.5. - С.270-273; ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.21 зв.
- ¹⁸⁸ ЦДІАКУ, ф.132, оп.1, спр.22, арк.1; Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. - Чернигов, 1867. - Вып.2. - С.175-177; Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.276.
- ¹⁸⁹ Горчаков М. Монастырский приказ (1649-1725). Опыт историко-юридического исследования. - СПб., 1868. - С.121-122.
- ¹⁹⁰ ІР НБУВ, ф.2, спр.2311, арк.2 зв. - 5 зв.
- ¹⁹¹ Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.377.
- ¹⁹² ПСЗ. - Т.4. - №2233; Источники малороссийской истории. - М., 1859. - Ч.2. - С.224.
- ¹⁹³ Источники малороссийской истории. - Ч.2. - С.224, 225.
- ¹⁹⁴ Там же. - С.225.
- ¹⁹⁵ Крыжановский Е.М. Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) //Собр. соч. - К., 1890. - Т.1. - С.256.
- ¹⁹⁶ Источники малороссийской истории. - Ч.2. - С.227; Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) //КЕВ. - 1863. - №24. - С.744.
- ¹⁹⁷ ПСЗ. - Т.4. - №2233; Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. - Владимир, 1903. - Т.2. - С.1138; Скальковский А. Указ. соч. - Одесса, 1885. - Ч.2. - С.18, 44-46.
- ¹⁹⁸ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.18; Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.278, 377; Закревский Н. Описание Киева. - Т.2. - С.486.
- ¹⁹⁹ Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.). - С.742.

- ²⁰⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1874. - Отд.3. - С.134-151.
- ²⁰¹ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.23 зв. - 24 зв; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, земле- владения и управления. - Т.1. Полк Стародубский. - К., 1888. - С.172.
- ²⁰² ІР НБУВ, ф.1, спр.5516-5517, арк.18; Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.278-279.
- ²⁰³ Мордвінцев В. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII-XVIII ст. - К., 1997. - С.5, 6, 9.
- ²⁰⁴ Огієнко І.І. Українська церква. - К., 1993. - С.202.
- ²⁰⁵ Там само. - С.202-203.
- ²⁰⁶ ІР НБУВ, ф.1, спр.2442, арк.18; Ханенко М. Діаріуш, або журнал //Київська старовина. - 1994. - №1. - С.21.
- ²⁰⁷ Берло А.Л. Арсеній Берло, єпископ Переяславський і Борисполь- ский. - К., 1904. - С.17.
- ²⁰⁸ Там же. С.17-18; Модзалевський В.Л. Малоросійський родослов- ник. - К., 1908. - Т.1. - С.50.
- ²⁰⁹ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. - К., 1995. - С.52.
- ²¹⁰ Там само. - С.52; Мордвінцев В. Назв. праця. - С.17-18.
- ²¹¹ ПСЗ. - Т.7. - №4450.
- ²¹² Ломачинська І.М. Православне чернецтво та суспільство на межі XIX-XX ст.: Криза духовності //На межі тисячоліть: Християнство як феномен культури. - К., 2000. - С.475.
- ²¹³ ЦДІАКУ, ф.132, оп.1, спр.23, арк.1, 2.
- ²¹⁴ Там само, ф.128, оп.1 (заг.), спр.38, арк.2, 2 зв.
- ²¹⁵ Хребтов А. Межигорье //Исторический вестник. - 1907. - Т.108. - №6. - С.970; Закревский Н. Описание Киева. - Т.2. - С.499-500.
- ²¹⁶ Горленко В.П. Записки Иосафа Горленка, епископа Белгородского и старинные заметки о роде Горленков //ЧИОНЛ. - К., 1892. - Кн.6. - С.99; Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.). - С.749; Дзюба О. Киево-Могилянська академія очима німецького пастора //Київська старовина. - 1994. - №2. - С. 94, 96.

- ²¹⁷ Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. - Авгсбург, 1948. - С.158.
- ²¹⁸ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. - Прага, 1926. - Т.1. - Вып.2. - С.199-200.
- ²¹⁹ Берло А.Л. Указ. соч. - С.22-26.
- ²²⁰ Там же. - С.26-27; Исторические материалы из архива Киевского губернского правления /Сост. Ал. Андриевский. - К., 1885. - Вып.9. - С.9-14.
- ²²¹ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - М., 1963. - Кн.10 (тома 19-20). - С.180.
- ²²² Там же.
- ²²³ Там же.
- ²²⁴ Берло А.Л. Указ. соч. - С.30-33; Соловьев С.М. Указ. соч. - С.181.
- ²²⁵ Исторические материалы из архива Киевского губернского прав- ления. - Вып.9. - С.9-14.
- ²²⁶ Крыжановский Е.М. Феофан Прокопович и Варлаам Вонатович //Собр. соч. - К., 1890. - Т.1. - С.311, 313, 332, 333; Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. - СПб., 1877. - С.26.
- ²²⁷ ПСЗ. - Т.9. - №6614; ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.66, арк.4.
- ²²⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. - К., 1998. - Т.1. - С.112-113.
- ²²⁹ Там само. - С.114-119.
- ²³⁰ ЦДІАКУ, ф.128, оп.1 (заг.), спр.38, арк.6.
- ²³¹ Там само, арк.8, 8 зв.
- ²³² ІР НБУВ, ф.1, спр.5515-5516, арк.12, 12 зв.; Строев П. Указ. соч. - С.26.
- ²³³ Исторические материалы из архива Киевского губернского прав- ления /Сост. А.Андриевский. - К., 1884. - Вып.6. - С.43-44.
- ²³⁴ Там же. - Вып.6. - С.48-50; Мацуй В.М., Нестеровский В.А. Янтарь Украины (состояние проблемы). - К., 1995. - С.4, 29.
- ²³⁵ Исторические материалы из архива Киевского губернского прав- ления. - Вып.6. - С.48-53.
- ²³⁶ Там же. - С.53; Мацуй В.М., Нестеровский В.А. Указ. соч. - С.7, 17, 33.

- ²³⁷ Боплан Г.В. Опис України, кількох провінцій королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. - К., 1990. - С.33.
- ²³⁸ Максимович М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.281.
- ²³⁹ ПСЗ. - Т.11. - №8688.
- ²⁴⁰ Там само. - Т.11. - №8763.
- ²⁴¹ Огієнко І.І. Українська церква. - К., 1993. - С.203.
- ²⁴² Журнал шествия Ея императорского Величества, их Императорских Высочеств гдзя Великого князя и гдрни Великой княжны купно с светлейшею княгинею Ангальт-Цербскою из Москвы в Киев в июле месяце 1744 году /Публ. В.Щербины //ЗІФВ УАН. - К., 1925. - Кн.6. (1925). - С.81.
- ²⁴³ ЦДІАКУ, ф.127, оп.1076, спр.57, арк.2.
- ²⁴⁴ Там само, ф.132, оп.1, спр.6, арк.1.
- ²⁴⁵ Строев П. Указ. соч. - С.26, 598.
- ²⁴⁶ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.3, арк.2, 12.
- ²⁴⁷ Строев П. Указ. соч. - С.26; ЦДІАКУ, ф.127, оп.1076, спр.312, арк.2.
- ²⁴⁸ П-ка В. Из истории борьбы малороссийского духовенства за свои права в XVIII в. //Киевская старина. - 1906. - №9. - С.13 (Д).
- ²⁴⁹ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.29, арк.5, 5 зв; спр.60, арк.27.
- ²⁵⁰ Там само, ф.132, оп.2, спр.60, арк.27, 32.
- ²⁵¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - Т.1. - С.419-420.
- ²⁵² ІР НБУВ, ф.160, спр.251, арк.1.
- ²⁵³ А.А. Из прошлого Киево-Межигорского монастыря //Киевская старина. - 1894. - №5. - С.356-357 (Д); ПСЗ. - Т.7. - №4450.
- ²⁵⁴ ЦДІАКУ, ф.51, оп.1, спр.682, арк.1; спр.1581, арк.1; ф.127, оп.151, спр.64, арк.3,4; Андриевский А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории //Киевская старина. - 1885. - №9. - С.181 (Д).
- ²⁵⁵ ПСЗ. - Т.14. - №10765; Верховский П.В. Очерки по истории русской церкви в XVIII и XIX столетиях. - Варшава, 1912. - Вып.1. - С.144-145.

- ²⁵⁶ Левицький О. Церковна справа на Запоріжжі у XVIII ст. //ЗУНТК. - К., 1912. - Кн.10. - С.52.
- ²⁵⁷ Там само.
- ²⁵⁸ Орловский П. Киево-Межигорский ставропигиальный монастырь в 1774 г. во время учреждения архимандрии в Запорожской Сечи //КЕВ. - 1895. - №18. - С.840.
- ²⁵⁹ Орловский П. Указ. соч. - С.840-841; Левицький О. Назв. праця. - С.53-54.
- ²⁶⁰ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. - К., 1990. - С.291.
- ²⁶¹ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.6, арк.2, 2 зв.
- ²⁶² Там само, спр.7, арк.1.
- ²⁶³ Там само, спр.6, арк.2-3.
- ²⁶⁴ Там само, ф.59, оп.1, спр.3597, арк.1, 2.
- ²⁶⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. - Т.1. - С.146; Яворницький Д.І. Назв. праця. - С.291.
- ²⁶⁶ ЦДІАКУ, ф.КМФ-9, оп.2, спр.111, арк.1; Скальковский А. Указ. соч. - Ч.2. - С.308.
- ²⁶⁷ Крыжановский Е.М. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.1. - С.261; Яворницький Д.І. Назв. праця. - Т.1. - С.295-297; Щербина В. Сечевая школа // Киевская старина. - 1891. - № 7-9. - С. 491-492.
- ²⁶⁸ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.60, арк.22, 23 зв., 25; спр.52-а, арк.5.
- ²⁶⁹ Там само, ф.229, оп.1, спр.175, арк.91.
- ²⁷⁰ Там само, спр.175, арк.119.
- ²⁷¹ Там само, ф.229, оп.1, спр.84, арк.297; ф.КМФ-9, оп.2, спр.95, арк.2, 2 зв.
- ²⁷² Мордвинцев В. Назв. праця. - С.27-28.
- ²⁷³ Там само. - С.28.
- ²⁷⁴ Огієнко І.І. Назв. праця. - С.220.
- ²⁷⁵ Там само. - С.221-222.
- ²⁷⁶ ПСЗ. - Т.16. - №12060.
- ²⁷⁷ Захарова Л.Ф. К последствиям секуляризации церковных земель в России //Вопросы истории. - 1982. - №12. - С.165.
- ²⁷⁸ Соловьев С.М. Указ. соч. - М., 1965. - Кн.13 (тома 25-26). - С.565-566.
- ²⁷⁹ ЦДІАКУ, ф.269, оп.1, спр.4268, арк.1.

- ²⁸⁰ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления / Сост. А. Андриевский. - К., 1885. - Вып. 9. - С. 16.
- ²⁸¹ ПСЗ. - Т. 16. - № 12277.
- ²⁸² ЦДІАКУ, ф. 132, оп. 2, спр. 14, арк. 10-13.
- ²⁸³ Соловьев С. М. Указ. соч. - С. 346.
- ²⁸⁴ Там же. - С. 585.
- ²⁸⁵ ЦДІАКУ, ф. 132, оп. 2, спр. 14, арк. 29 зв.; Лотоцкий О. Українські джерела церковного права. - Варшава, 1931. - С. 285-287.
- ²⁸⁶ ЦДІАКУ, ф. 132, оп. 2, спр. 13, арк. 41-43; спр. 14, арк. 63.
- ²⁸⁷ Там само, спр. 14, арк. 76, 109, 113 зв.
- ²⁸⁸ Соловьев С. М. Указ. соч. - С. 337-338.
- ²⁸⁹ ЦДІАКУ, ф. 132, оп. 2, спр. 14, арк. 109-113 зв.
- ²⁹⁰ Там само, спр. 14, арк. 149.
- ²⁹¹ Там само, спр. 60, арк. 18.
- ²⁹² К истории Межигорского монастыря // КЕВ. - 1895. - № 8. - С. 344-350.
- ²⁹³ ЦДІАКУ, ф. 132, оп. 2, спр. 13, арк. 128, 128 зв.
- ²⁹⁴ К истории Межигорского монастыря. - С. 345.
- ²⁹⁵ Соловьев С. М. Указ. соч. - М., 1965. - Кн. 14 (тома 27-28). - С. 25.
- ²⁹⁶ ПСЗ. - Т. 17. - № 12801; Дианин А. Малороссийское духовенство во второй половине XVIII в. (по пунктам малороссийского духовенства, представленным в Екатерининскую комиссию для составления нового Уложения). - К., 1904. - С. 1-3.
- ²⁹⁷ Наказы депутатам от присутственных мест в Комиссию о сочинении проекта нового Уложения: Дополнения к наказу Синода из пунктов, присланных малороссийским духовенством // Сборник императорского русского исторического общества. - СПб., 1885. - Т. 43. - С. 112-113.
- ²⁹⁸ Там же.
- ²⁹⁹ Там же. - С. 113.
- ³⁰⁰ Дианин А. Указ. соч. - С. 41-45.
- ³⁰¹ Там же. - С. 13-14; Наказы депутатам от присутственных мест в Комиссию о сочинении проекта нового Уложения. - С. 112-113.
- ³⁰² Дианин А. Указ. соч. - С. 73-74, 77-78, 81.
- ³⁰³ Мордвинцев В. Назв. праця. - С. 45-46.

- ³⁰⁴ ЦДІАКУ, ф. 132, оп. 2, спр. 8, арк. 2, 3, 3 зв., 5-6 зв.
- ³⁰⁵ Там само, спр. 19, арк. 2-3 зв.
- ³⁰⁶ Там само, спр. 60, арк. 27.
- ³⁰⁷ Андриевский А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории // Киевская старина. - 1885. - № 9. - С. 180.
- ³⁰⁸ ЦДІАКУ, ф. 132, оп. 2, спр. 20, арк. 38, 38 зв.
- ³⁰⁹ Огієнко І. І. Назв. праця. - С. 143.
- ³¹⁰ Там само. - С. 143-144, 260.
- ³¹¹ ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 167, спр. 166, арк. 36, 36 зв.; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. - Нью-Йорк, 1955. - Т. 3. - С. 158.
- ³¹² ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 167, спр. 166, арк. 36-а, 36-а зв.
- ³¹³ Там само, ф. 132, оп. 2, спр. 8, арк. 12, 12 зв., 18, 18 зв.; ф. 127, оп. 167, спр. 166, арк. 36, 36 зв.; Власовський І. Назв. праця. - С. 158.
- ³¹⁴ ЦДІАКУ, ф. 132, оп. 2, спр. 60, арк. 32; спр. 8, арк. 12, 12 зв., 18, 18 зв.
- ³¹⁵ Матеріали до історії Коліївщини: Кілька документів про участь ченців київських монастирів в гайдамацьких рухах XVIII ст. / Подав С. Грущенко // ЗНТШ. - 1904. - № 59. - С. 1-2.
- ³¹⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. / Зб. док. - К., 1970. - С. 322.
- ³¹⁷ ЦДІАКУ, ф. 59, оп. 1, спр. 4889, арк. 3-4.
- ³¹⁸ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. - С. 441.
- ³¹⁹ Там само. - С. 441-442.
- ³²⁰ Там само. - С. 453-454.
- ³²¹ Там само. - С. 501-502.
- ³²² Там само. - С. 496.
- ³²³ Матеріали до історії Коліївщини. - С. 5-7.
- ³²⁴ Там само. - С. 15-16.
- ³²⁵ Андриевский А. А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории // Киевская старина. - 1885. - № 9. - С. 183.
- ³²⁶ ІР НБУВ, ф. 160, спр. 248, арк. 3-4.
- ³²⁷ ЦДІАКУ, ф. 132, оп. 2, спр. 21, арк. 81, 81 зв.; спр. 22, арк. 7, 7 зв.
- ³²⁸ Там само, спр. 24, арк. 1, 2; спр. 29, арк. 5, 5 зв.; Титов Ф. И. Русская

- православная церковь в Польско-Литовском государстве в XVII-XVIII вв. - К., 1905. - С.60.
- ³²⁹ ІР НБУВ, ф.160, спр.248, арк.3, 4.
- ³³⁰ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.28, арк.66, 66 зв.
- ³³¹ Там само, ф.127, оп.167, спр.166, арк.7, 7 зв.; ф.132, оп.2, спр.28, арк.70; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - С.147.
- ³³² ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.26, арк.2-21; спр.27, арк.64; спр.28, арк.74-76 зв.
- ³³³ Там само, спр.32, арк.1, 1 зв.
- ³³⁴ Там само, арк. 1 зв.
- ³³⁵ Там само, арк.2-3 зв.
- ³³⁶ Там само, арк.4, 4 зв., 9, 9 зв., 10, 10 зв., 11.
- ³³⁷ Там само, спр.32, арк.10, 10 зв., 11.
- ³³⁸ Там само, ф.229, оп.1, спр.224, арк.47; Орловский П. Киево-Межигорский монастырь в 1774 г. во время учреждения архимандрии в Запорожской Сечи //КЕВ. - 1895. - №18. - С.853.
- ³³⁹ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.31, арк.1, 1 зв.
- ³⁴⁰ Там само, ф.127, оп.167, спр.166, арк.1, 1-а, 63, 64; ф.132, оп.2, спр.33, арк.2, 169, 169 зв.
- ³⁴¹ Там само, ф.127, оп.167, спр.166, арк.3-5 зв.
- ³⁴² Там само, ф.132, оп.2, спр.33, арк.166; спр.40, арк.33.
- ³⁴³ Там само, спр.40, арк.33.
- ³⁴⁴ Яворницький Д.І. Назв. праця. - С.291.
- ³⁴⁵ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.33, арк.166, 167; спр.36, арк.7; ф.127, оп.167, спр.182, арк.1-3.
- ³⁴⁶ Там само.
- ³⁴⁷ Там само, ф.132, оп.2, спр.32, арк.11-12 зв.; ф.229, оп.1, спр.224, арк.47; Орловский П. Указ. соч. - С.853.
- ³⁴⁸ ЦДІАКУ, ф.127, оп.167, спр.180, арк.16; ф.229, оп.1, спр.3, арк.40, 42.
- ³⁴⁹ Там само, ф.127, оп.167, спр.180, арк.17 зв.
- ³⁵⁰ Там само, ф.229, оп.1, спр.3, арк.40, 41.
- ³⁵¹ Там само, арк.46.
- ³⁵² Там само, арк.47, 49, 49 зв., 50, 53, 54, 55.

- ³⁵³ Там само, арк.51, 52, 56.
- ³⁵⁴ Там само, арк.57, 57 зв., 75; Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. - К., 1998. - Т.1. - С.155, 157, 179.
- ³⁵⁵ Архів Коша Нової Запорозької Січі. - Т.1. - С.161.
- ³⁵⁶ Там само. - С.160-161.
- ³⁵⁷ Там само. - С.161, 163.
- ³⁵⁸ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.41, арк.2.
- ³⁵⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. - Т.1. - С.173, 174.
- ³⁶⁰ Там само. - С.176-178, 180, 183.
- ³⁶¹ Там само. - С.181, 182; ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.41, арк.5.
- ³⁶² ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.41, арк. 2 зв. - 3 зв.
- ³⁶³ Там само, арк.2 зв. - 3 зв.
- ³⁶⁴ Там само, спр.40, арк.145, 145 зв.; спр.41, арк.14, 18, 19, 19 зв.
- ³⁶⁵ Там само, спр.41, арк.16, 16 зв.; Архів Коша Нової Запорозької Січі. - С.184-185.
- ³⁶⁶ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.41, арк.17, 17 зв.
- ³⁶⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі. - С.186-187.
- ³⁶⁸ Там само. - С.193-194.
- ³⁶⁹ Там само. - С.195-196.
- ³⁷⁰ Там само. - С.197-198.
- ³⁷¹ Там само. - С.198.
- ³⁷² ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.40, арк.96, 96 зв.
- ³⁷³ Там само, спр.40, арк.98.
- ³⁷⁴ Там само, спр.44, арк.2-3.
- ³⁷⁵ Там само, арк.3-4.
- ³⁷⁶ Там само, спр.40, арк.133, 133 зв.
- ³⁷⁷ Там само, арк.94; спр.60, арк.18.
- ³⁷⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. - С.200-203.
- ³⁷⁹ Там само. - С.200-201; ЦДІАКУ, ф.229, оп.1, спр.3, арк.122, 122 зв.
- ³⁸⁰ ЦДІАКУ, ф.229, оп.1, спр.3, арк.122 зв.
- ³⁸¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. - С.206-207.
- ³⁸² Там само. - С.207.
- ³⁸³ Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. - СПб., 1888. - С.216-217.
- ³⁸⁴ ЦДІАКУ, ф.229, оп.1, спр.365, арк.14.

- ³⁸⁵ Там само, ф.132, оп.2, спр.19, арк.22, 22 зв.; ф.229, оп.1, спр.365, арк.14.
- ³⁸⁶ Чорноморская Николаевская пустынь при Лебяжьем лимане. - Харьков, 1856. - С.10.
- ³⁸⁷ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.43, арк.1.
- ³⁸⁸ Там само, арк.1, 1 зв., 2, 2 зв.
- ³⁸⁹ Там само, арк.3-4.
- ³⁹⁰ Там само, арк.3.
- ³⁹¹ Там само, арк.4, 5.
- ³⁹² Там само, спр.52-а, арк.7; ф.127, оп.171, спр.94, арк.3.
- ³⁹³ Там само, ф.132, спр.52-а, арк.7.
- ³⁹⁴ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. - Т.3. - С.158.
- ³⁹⁵ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.52-а, арк.7; ф.127, оп.171, спр.94, арк.3.
- ³⁹⁶ Там само, спр.52, арк.7; спр.8, арк.22, 23.
- ³⁹⁷ Там само, спр.19, арк.22, 22 зв.
- ³⁹⁸ ІР НБУВ, ф.1, спр.5516-5517, арк.1, 1 зв.
- ³⁹⁹ Там само, арк.1 зв., 8, 9, 10.
- ⁴⁰⁰ Там само, арк.11-12 зв.
- ⁴⁰¹ Там само, арк.13-16 зв., 18.
- ⁴⁰² Там само, арк.18.
- ⁴⁰³ Там само, арк.18 зв.
- ⁴⁰⁴ Там само, арк.21 зв. - 23.
- ⁴⁰⁵ Там само, арк.24-25.
- ⁴⁰⁶ Там само, арк.26-94.
- ⁴⁰⁷ Там само, арк.95-100; ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.81, арк.75-80.
- ⁴⁰⁸ ІР НБУВ, ф.1, спр.5516-5517, арк.105-107; ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.81, арк.81 зв.
- ⁴⁰⁹ ІР НБУВ, ф.1, спр.5516-5517, арк.121.
- ⁴¹⁰ Там само, арк.131 зв. - 132.
- ⁴¹¹ Там само, арк.168 зв. - 173 зв.
- ⁴¹² Там само, арк.162, 168 зв. - 173 зв.
- ⁴¹³ Там само, арк.191 зв.
- ⁴¹⁴ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. - Вып.9. - С.31-41.

- ⁴¹⁵ Петров Н.И. Указ. соч. - С.247.
- ⁴¹⁶ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления /Сост. Ал. Андриевский. - К., 1882. - Вып.2. - С.65-73.
- ⁴¹⁷ Там же. - С.65-73.
- ⁴¹⁸ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.52-а, арк.5; спр.60, арк.3; спр.58, арк.1-2 зв.; спр.59, арк.203.
- ⁴¹⁹ Там само, спр.58, арк.1-2 зв.; спр.59, арк.74; спр.60, арк.3.
- ⁴²⁰ Там само, спр.50, арк.13-14 зв.
- ⁴²¹ Там само, спр.53, арк.1, 2.
- ⁴²² Там само, арк.1, 2.
- ⁴²³ Там само, спр.54, арк.86.
- ⁴²⁴ Там само, спр.63, арк.1; спр.69, арк.1-11.
- ⁴²⁵ Там само, спр.70, арк.2; спр.71, арк.1, 1 зв.
- ⁴²⁶ Там само, спр.71, арк.1, 1 зв.
- ⁴²⁷ Там само, спр.72, арк.11, 12.
- ⁴²⁸ Там само, спр.60, арк.27, 70, 71; спр.66, арк.6.
- ⁴²⁹ Там само, спр.37, арк.2, 8.
- ⁴³⁰ Там само, спр.49, арк.65, 66.
- ⁴³¹ Там само, арк.65, 66 зв., 67.
- ⁴³² Там само, спр.66, арк.1, 1 зв., 2, 3.
- ⁴³³ Там само.
- ⁴³⁴ Там само, спр.76, арк.2, 2 зв.
- ⁴³⁵ Там само, арк.2, 2 зв., 20, 20 зв.
- ⁴³⁶ Там само, спр.73, арк.2, 4.
- ⁴³⁷ Там само, арк.1, 1 зв., 5; спр.74, арк.1; спр.77, арк.4, 4 зв.
- ⁴³⁸ ПСЗ. - Т.22. - №16375; Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на девятнадцать частей //Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии /Под ред. Н.П.Василенка. - Чернигов, 1902. - С.250-251.
- ⁴³⁹ Петров Н.И. Указ. соч. - С.248.
- ⁴⁴⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. - К., 1874. - С.156-157.
- ⁴⁴¹ Петров Н.И. Указ. соч. - С.248.
- ⁴⁴² ЦДІАКУ, ф.127, оп.180, спр.82, арк.1.

⁴⁴³ Там само, арк.2, 2 зв.

⁴⁴⁴ Там само, ф.132, оп.2, спр.68, арк.1-12 зв.

⁴⁴⁵ Максимович М.А. Указ. соч. //Собр. соч. - Т.2. - С.284.

⁴⁴⁶ Свиньин П. Указ. соч. - С.7.

⁴⁴⁷ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.68, арк.1-12; ф.127, оп.352, спр.133, арк.1, 1 зв.

⁴⁴⁸ Черноморская Николаевская пустынь при Лебяжьем лимане. - Харьков, 1856. - С.4-6.

⁴⁴⁹ Сборник исторических материалов по истории Кубанского козачьего войска /Собр. и изд. И.И.Дмитренко. - СПб., 1896. - Т.3. - С.774-775; СПб., 1898. - Т.4. - С.268, 347, 349; Черноморская Николаевская пустынь при Лебяжьем лимане. - С.10-11.

⁴⁵⁰ Черноморская Николаевская пустынь при Лебяжьем лимане. - С.18.

КИЄВО-МЕЖИГІРСЬКА ФАЯНСОВА ФАБРИКА

§1. Під керівництвом київської адміністрації

Наприкінці XVII ст. у побут заможних верств Західної Європи увійшов фаянсовий посуд, який завозили переважно із Китаю. Із збільшенням попиту на фаянсові вироби у Франції, Саксонії, Австрії та Англії виникають фаянсові фабрики, вироби яких потрапляли і в Російську імперію. У середині XVIII ст. було засновано перші російські фаянсові фабрики, як державні (імператорський завод у Петербурзі), так і приватні (Гарднера, Волкова). Проте вироби цих підприємств були дорогі і не могли задовольнити попит російського ринку. Дешевий і міцний фаянсовий посуд, як і раніше, надходив з-за кордону¹.

На українському ринку у XVIII ст. також панував іноземний фаянс. Перші фаянсові фабрики, організовані у 1784 р. графами Потоцькими у м.Чуднові та Чарторийськими у м.Корці на Волині, випускали невелику кількість виробів. Тому потреба у фаянсовій фабриці в Україні, вироби якої могли б задовольнити як попит її жителів, так і в цілому Російської імперії, була досить великою. З цією метою київський віце-губернатор князь Хованський започаткував у 1794 р. обстеження київських околиць, і наступного року в Києво-Печерських горах було виявлено значні поклади високоякісної керамічної глини, придатної для виготовлення фаянсу та порцеляни².

Про знахідку доповіли імператриці Катерині II, яка в той

Герасима Завадовського. У чолобитних йшлося про відміну царського указу 1728 р. про заборону монастирям купувати землю та приймати її як плату за поминання померлих, а також висловлювалося прохання про зрівняння у правах духовенства зі шляхтою²³⁹.

Незважаючи на прихильне ставлення до окремих діячів України, імператриця Єлизавета Петрівна продовжувала політику попередніх російських правителів на обмеження прав і привілеїв української церкви, особливо монастирів як її форпостів. Тому вона не задовольнила прохання українського духовенства. Лише київський архієпископ Рафаїл Заборовський домогся деяких поступок царського уряду. Так, у 1742 р. він отримав підтверджувальну грамоту на маєтки, а в липні 1743 р. - сан митрополита. Отже, київську кафедру знову перетворили на митрополію²⁴⁰.

У 1743 р. межигірський архімандрит Герасим Завадовський знову направив чолобитну до Синоду. В ній висловлювалося прохання повернути українському духовенству право обирати настоятелів монастирів. Як зазначалось у чолобитній, раніше, в разі смерті ігумена або архімандрита, братія того ж монастиря обирала між собою гідного на цю посаду, який і "поставлявся". Тепер же, зазначав Герасим Завадовський, архімандрити присилаються до монастиря, але вони, не дотримуючись ні "чина церковного", ні "уставу монастирського", не скликають соборну братію на раду, а вирішують самі всі питання "по прихотях своїх"²⁴¹.

У 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна відвідала Україну. З її візитом вище українське духовенство пов'язувало певні надії на повернення прав і привілеїв українській церкві. Відвідавши ряд київських монастирів, 7 вересня 1744 р. о 10 годині вечора імператриця "изволила... шествовать с не-
большою свитою" з Києво-Печерської лаври до Києво-Межигірського монастиря. Межигірський архімандрит Герасим Зава-

на фабрику. Частина з них, найбільш кваліфіковані, мали отримувати невелику заробітну плату⁶.

Для відбудови й підготовки фабричних корпусів до роботи Київська міська дума виділила значні кошти. Так, у 1799 р. на відбудову та ремонт колишніх монастирських приміщень було витрачено 23180 руб., у 1800 р. - 18240. Члени думи сподівалися на швидке повернення капіталу, адже за царським указом фабрика мала щорічно перераховувати до бюджету м. Києва частину прибутку. Тому в їх донесенні київському губернатору висловлювалася надія на "приращение городских доходов", оскільки "до - ныне одни только издержки были". Думські члени повідомляли, що фабрика "приходит... въ действе... и отъ выделянія фаянса ошутительную пользу обещаеть"⁷.

Будівельні роботи по підготовці приміщень фабрики до розташування обладнання і випуску продукції тривали до травня 1801 р., коли на одній із ділянок роботи стався обвал. На його місці відкрилася стародавня печера. Одразу ж було припинено роботу й створено комісію по експертизі можливості продовження будівельних робіт. Після детального аналізу члени комісії дійшли висновку, що печера ніякої шкоди фабриці причинити не може. Роботи були продовжені, і в другій половині 1801 р. на фабриці почали випускати продукцію⁸.

Головним майстром фабрики було призначено іноземця Краніха, під керівництвом і за проектом якого відбувалася відбудова та ремонт фабричних приміщень. За контрактом із Київською міською думою, йому було встановлено оплату в розмірі 1200 руб. на рік, надано безплатну квартиру з опаленням і освітленням та екіпаж. Він отримував також 10 відсотків від вартості виготовлених фаянсових виробів і 6 відсотків від прибутку на вкладений ним у виробництво капітал. Згодом заробітна плата Краніху була підвищена до 1500 руб.⁹.

Інші майстри на фабриці також були іноземці: саксонець

Герасима Завадовського. У чолобитних йшлося про відміну царського указу 1728 р. про заборону монастирям купувати землю та приймати її як плату за поминання померлих, а також висловлювалося прохання про зрівняння у правах духовенства зі шляхтою²³⁹.

Незважаючи на прихильне ставлення до окремих діячів України, імператриця Єлизавета Петрівна продовжувала політику попередніх російських правителів на обмеження прав і привілеїв української церкви, особливо монастирів як її форпостів. Тому вона не задовольнила прохання українського духовенства. Лише київський архієпископ Рафаїл Заборовський домогся деяких поступок царського уряду. Так, у 1742 р. він отримав підтверджувальну грамоту на мастки, а в липні 1743 р. - сан митрополита. Отже, київську кафедру знову перетворили на митрополію²⁴⁰.

У 1743 р. межигірський архімандрит Герасим Завадовський знову направив чолобитну до Синоду. В ній висловлювалося прохання повернути українському духовенству право обирати настоятелів монастирів. Як зазначалось у чолобитній, раніше, в разі смерті ігумена або архімандрита, братія того ж монастиря обирала між собою гідного на цю посаду, який і "поставлявся". Тепер же, зазначав Герасим Завадовський, архімандрити присилаються до монастиря, але вони, не дотримуючись ні "чина церковного", ні "устава монастирського", не скликають соборну братію на раду, а вирішують самі всі питання "по прихотях своїх"²⁴¹.

У 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна відвідала Україну. З її візитом вище українське духовенство пов'язувало певні надії на повернення прав і привілеїв українській церкві. Відвідавши ряд київських монастирів, 7 вересня 1744 р. о 10 годині вечора імператриця "изволила... шествовать с не-большою свитою" з Києво-Печерської лаври до Києво-Межигірського монастиря. Межигірський архімандрит Герасим Зава-

на фабрику. Частина з них, найбільш кваліфіковані, мали отримувати невелику заробітну плату⁶.

Для відбудови й підготовки фабричних корпусів до роботи Київська міська дума виділила значні кошти. Так, у 1799 р. на відбудову та ремонт колишніх монастирських приміщень було витрачено 23180 руб., у 1800 р. - 18240. Члени думи сподівалися на швидке повернення капіталу, адже за царським указом фабрика мала щорічно перераховувати до бюджету м. Києва частину прибутку. Тому в їх донесенні київському губернатору висловлювалася надія на "приращение городских доходов", оскільки "до - ныне одни толко издержки были". Думські члени повідомляли, що фабрика "приходить... въ действие... и отъ выделянія фаянса ошутительную пользу обещает"⁷.

Будівельні роботи по підготовці приміщень фабрики до розташування обладнання і випуску продукції тривали до травня 1801 р., коли на одній із ділянок роботи стався обвал. На його місці відкрилася стародавня печера. Одразу ж було припинено роботу й створено комісію по експертизі можливості продовження будівельних робіт. Після детального аналізу члени комісії дійшли висновку, що печера ніякої шкоди фабриці причинити не може. Роботи були продовжені, і в другій половині 1801 р. на фабриці почали випускати продукцію⁸.

Головним майстром фабрики було призначено іноземця Краніха, під керівництвом і за проектом якого відбувалася відбудова та ремонт фабричних приміщень. За контрактом із Київською міською думою, йому було встановлено оплату в розмірі 1200 руб. на рік, надано безплатну квартиру з опаленням і освітленням та екіпаж. Він отримував також 10 відсотків від вартості виготовлених фаянсових виробів і 6 відсотків від прибутку на вкладений ним у виробництво капітал. Згодом заробітна плата Краніху була підвищена до 1500 руб.⁹.

Інші майстри на фабриці також були іноземці: саксонець

Тобіаш Вах – модельник, поляки – Ілля Самборський – модельник, Григорій Новицький – точильник та Петро Турчиновський – формувальник. Польські майстри перейшли з Корецької фаянсової фабрики після пожежі, яка трапилася на ній, що й призвело до зупинки виробництва. Пізніше Краніх запросив для роботи на фабриці ще одного іноземного майстра – обпалювача Й.Гоуза. З майстрами були укладені окремі угоди із зазначенням їх обов'язків. Вони відповідали за конкретну ділянку виробництва й організовували на ній працю робітників. Крім того, майстри повинні були записувати в спеціальні книги процеси фаянсового виробництва та його таємниці і навчати цієї праці дітей. За цю роботу вони отримували залежно від місця, на якому працювали, від 300 до 500 руб. на рік, безплатне помешкання з опаленням і освітленням та екіпаж. Майстер Г.Новицький поставив перед дирекцією фабрики ще одну вимогу: у випадку хвороби фабрика мала оплатити йому послуги лікаря і священика¹⁰.

Дирекція фабрики потурбувалась і про ремонт двох уцілілих під час пожежі 1787 р. церков колишнього Києво-Межигірського монастиря. У 1801 р. вони були відновлені, і в них почалося богослужіння, яке виконували місцеві священики. Кошти на їх утримання виділялися з бюджету фабрики¹¹.

Випуск фаянсової продукції на фабриці почався при сприятливій кон'юктурі російського ринку. 25 листопада 1800 р. вийшов царський указ про заборону ввезення в Російську імперію іноземних фарфоро-фаянсових виробів. 16 лютого 1801 р. цей указ було направлено до відома дирекції фабрики¹².

Незважаючи на сприятливі умови, становище фабрики було досить складне. У 1802 р. була проведена ревізія її фінансового стану, яка виявила ряд недоліків. Члени комісії встановили, що у двох крамницях, в яких продавали межигірський фаянс (Контрактовому будинку і на фабриці), було продано лише третину від 6653 фаянсових виробів, які на-

дійшли до них. Комісія визначила, що причиною відсутності попиту на межигірський посуд були значний відсоток браку та невисока якість виробів. Перевіряючи були незадоволені й виготовленими зразками посуду і загалом оцінили роботу фабрики як незадовільну¹³.

За результатами перевірки становище фабрики було обговорено на засіданні Київської міської думи. Її члени звинуватили в недоліках роботи фабрики головного майстра Краніха. Механік за професією, він дійсно був недостатньо знайомий із виробництвом фаянсових виробів. Члени думи закидали йому, що із вкладених у фабрику до 1803 р. 72579 руб. у вигляді прибутків повернулася до бюджету м. Києва незначна сума – близько 1,5 тис. руб. На засіданні думи лунали пропозиції перетворити фаянсову фабрику на гуральню¹⁴.

Ці пропозиції не були випадкові. Членам думи, очевидно, стало зрозуміло, що фаянсове виробництво складне, потребує значних капіталовкладень і, щоб зробити його прибутковим, необхідне підвищення технічного оснащення фабрики, підготовки професійних кадрів, пошуку нових технологій. Отже, справа була не тільки в професійній здатності головного майстра організувати виробництво фаянсових виробів. Це був прорахунок місцевої адміністрації, яка започаткувала незнайому їй справу в розрахунок на швидкий прибуток і не одержала його.

Головного майстра Краніха за результатами перевірки фабрики було звільнено з посади. На цю посаду призначено іноземця Крістіана Віммерта. Новий головний майстер багато років працював у фарфоро-фаянсовому виробництві. Тонкощі цієї професії він перейняв від батька, майстра державного фарфорового заводу в Саксонії. У Данії, куди згодом переселилася їх сім'я, вони відкрили власний фарфоровий завод¹⁵.

Російський посланник у Данії граф Сакен, за дорученням імператриці Катерини II, шукав умілих майстрів для російських

фарфоро-фаянсових фабрик. Поряд із іншими він запросив до Росії і К.Віммерта. З 1782 по 1802 рр. Віммерт працював на Санкт-Петербурзькому фарфоровому заводі, займаючись виготовленням ліпних фарфорових виробів. Із звільненням з роботи головного майстра Києво-Межигірської фаянсової фабрики йому запропонували цю посаду. 23 грудня 1802 р. К. Віммерта було призначено головним майстром із посадовим окладом 2 тис. руб. на рік, значно вищим, ніж у його попередника. За ним були збережені також привілеї, які мав головний майстер Краніх¹⁶.

У нового головного майстра майже одразу виникли непорозуміння із членами Київської міської думи, які втручались у роботу фабрики. Це стало відомо царському урядові, який звернувся із запитом щодо цього питання до київського цивільного генерал-губернатора П.П.Панкратьєва. На думку останнього, причина незадовільного керівництва фабрикою полягала в тому, що нею керували члени думи та магістрату, які не мали "уявлення про такі заклади". П.П.Панкратьєв пропонував передати керівництво фабрикою "губернському начальству", а для нагляду за фінансовим станом фабрики призначити двох членів думи¹⁷.

Царський уряд погодився з його пропозицією, і в 1803 р. на фабриці було проведено реорганізацію, а управління нею було передано київському цивільному генерал-губернатору. Останній для керівництва господарською частиною призначив директора, контору для обліку та листування і майстра — для управління виробництвом. Київський магістрат, як виконавчий орган думи, здійснював лише фінансовий нагляд за фабрикою, не втручаючись у поточні справи. У ході реорганізації, 1804 року було звільнено з посади головного майстра К.Віммерта і призначено Г.Новицького¹⁸, який працював майстром на фабриці з початку її організації і, очевидно, добре себе зарекомендував.

Спеціальну глину, сировину для виробництва межигірського фаянсу, добували спочатку в Києво-Печерських горах. Проте у 1808 р. фабричний робітник І.Льченко відкрив на Петровській горі, поряд із фабрикою, значні поклади високоякісної білої глини, придатної для виробництва фаянсових виробів. Дирекція фабрики нагородила робітника грошовою премією в розмірі річного окладу — ста рублів. З цього часу фабрика мала якісну і недорогу сировину для виробництва¹⁹.

У 1811 р. службовець фабрики Дубяго-Стародубський відкрив для фабрики нові поклади глини ще кращої якості. Ця глина добре приймала глазур, і за допомогою різних домішок можна було міняти колір фаянсу. Вона була міцніша за попередню, тому з неї стали виготовляти сервізи, вази, чорнильниці²⁰.

Заходи по реорганізації фабрики дали певні результати. За першу половину 1809 р. на 42 простих станках було виготовлено посуду на 13082 руб. 62 коп. За штатним розкладом на фабриці працювало 355 робітників. Збільшення їх кількості сталося в результаті припису до фабрики у 1806 р. 260 селян із с. Валки²¹.

Отже, за перше десятиліття роботи фабрики вдалося відремонтувати будівлі, закупити станки, налагодити виробництво фаянсових виробів, віднайти біля фабрики високоякісну сировину та провести з нею експерименти. Роботі фабрики сприяло безкоштовне використання будівельного та дров'яного лісу, а також розташування її на березі Дніпра, водним шляхом якого доставляли кремій та крейду з Новгород-Сіверська та транспортували готовий посуд. Налагодженості роботи сприяла майстерність селян, приписаних до фабрики, які мали навички виготовлення гончарних виробів.

За десятиліття поліпшилась якість межигірського фаянсу, і слід зазначити, що вагомий внесок у це зробили майстри фабрики. Так, головний майстер К.Віммерт не тільки із вели-

ким смаком розписував фаянсові вироби, виготовляв для них моделі, форси та барельєфи, а винайшов, що було дуже важливо, новий склад фаянсової маси, яка нагадувала мармур. "Мармуровий" фаянс стали виготовляти на фабриці у 1802 р. Новий фаянс був гарний на вигляд і дуже міцний. У Російській імперії такий фаянс раніше не виготовляли. К.Віммерт винайшов його шляхом змішування різнокольорових глин, а для блакитного кольору домішували шмальту. За винахідництво майстрові було обіцяно 25 відсотків від вартості виробів. Коли К.Віммерта у 1804 р. звільнили з посади головного майстра, виготовлення "мармурового" посуду продовжив Г.Новицький²².

Значна увага приділялася на фабриці й розписам на межигірському фаянсі. В перші роки роботи фабрики на виробках переважали розписи на античні сюжети, на сюжети байок Крилова, а також малюнки краєвидів: Межигір'я, Києва та інших²³.

Головний майстер Г.Новицький на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці працював до 1807 р., коли одержав запрошення на фабрику Браницьких у с. Дибінцях. За хорошу роботу йому видали на фабриці відмінний атестат і нагородили. Головним майстром на Києво-Межигірській фабриці став учень Г.Новицького І.Єрмоленко. Його разом з іншими хлопчиками - Беденком та Бегуновським було направлено Київським магістратом для навчання на фабриці в перші роки її організації. Вони стали справжніми майстрами фаянсового виробництва. Отже, за десятиліття існування фабрики були підготовлені вітчизняні майстри, які замінили іноземних і очолили виробництво²⁴.

За десятиліття роботи адміністрація налагодила виробництво та збут високоякісної фаянсової продукції. Однак 14 червня 1810 р. о 3 годині ночі на фабриці сталася трагічна подія, яка на тривалий час зупинила виробничий процес. Як зазначив у щоденнику київський митрополит Серапіон, у колишньому Межигірському монастирі вогнем було знищено

будівлі фаянсової фабрики. У кам'яних церквах обгоріли куполи й покрівля, проте іконостас і церковне начиння вціліли. Митрополит шкодував, що м. Київ лишилося без прибутків від посуду, який купували в багатьох містах²⁵.

18 червня 1810 р. фабрику відвідав київський військовий генерал-губернатор М.А.Милорадович, щоб ознайомитись із причинами пожежі та збитками, яких зазнала фабрика. Адміністрація доповіла, що дерев'яні будівлі фабрики згоріли протягом двох годин. Причини пожежі так і не були встановлені, але зазначалося, що їй сприяли дрова, які лежали біля будівель²⁶.

Декілька місяців фабрика не працювала. Лише в кінці вересня – на початку жовтня на фабриці почало відновлюватися виробництво фаянсових виробів. 6 жовтня 1810 р. Межигір'я відвідав київський митрополит Серапіон і зазначив у щоденнику, що на фабриці знову працюють станки. Вони були встановлені в непристосованих для цього приміщеннях, чудом уцілілих під час пожежі. Більшість операцій з виготовлення фаянсових виробів робітники виконували вручну. В таких умовах було виготовлено посуду більше ніж на 45 тис. рублів²⁷.

Повністю виробництво на фабриці було відновлене наприкінці 1810 р. Київському військовому генерал-губернатору М.А.Милорадовичу було доручено царським урядом підготувати план відбудови й реконструкції фабрики зі зведенням фабричних будівель із цегли. Такий план було підготовлено у 1811 р. і затверджено царським урядом. На його реалізацію з державної казни було виділено 112453 руб. 90 коп. Із погіршенням у зв'язку з пожежею умов праці робітників їм було підвищено заробітну плату²⁸.

Директором фабрики залишився Константинов Олександр Костевич. Народився він у 1780 р. в Туреччині. Згодом потрапив до Росії і служив у придворній канцелярії великого князя Костянтина Павловича. У зв'язку із проведенням у

1803 р. реорганізації фабрики і зміни її керівництва Константинова було призначено директором фабрики в чині титулярного радника²⁹.

Новий директор виявляв значну турботу про майстрів, які працювали на фабриці. В листопаді 1811 р. він направив листа київському військовому генерал-губернатору М.А.Милорадовичу, який у той час управляв "и по гражданской части". Погоджуючись з думкою генерал-губернатора про нагородження К.Віммерта, який у 1809 р. повернувся на фабрику на посаду модельного майстра, "золотой медалью в поощрение его отменного искусства, способностей и в награду за изображение фаянса наподобие мрамора и долгих трудов на пользу российских фабрик", він, проте, не забув і про іншого майстра - Іллю Єрмоленка. Константинов "всенижайше" просив генерал-губернатора "исходатайствовать золотую медаль" і йому. Директор фабрики відзначив і заслуги І.Єрмоленка, який теж зробив "новые полезные открытия"³⁰.

Відкриття І.Єрмоленка полягало в новому способі перепалювання піску, який він відділяв від глини шляхом промивання. Перепаленим піском він замінив креміль, необхідний у фаянсовому виробництві, який раніше завозили з інших місць³¹.

У зв'язку з війною 1812 р. відбудова фабричних будівель затягнулася, і цар "высочайшим рескриптом" від 30 березня 1813 р. зобов'язав міністра внутрішніх справ звернути на фабрику особливу увагу і допомогти їй усіма наявними засобами. Відтоді фабрика перейшла у підпорядкування цього міністерства. Будівельні роботи на ній були завершені у 1819 р., і на них витрачено близько 190 тис. руб.³²

Згадані заходи сприяли поліпшенню як стану фабрики, так і асортименту фаянсових виробів, а також збільшенню їх випуску. Протягом 1813 р. їх було виготовлено більш як на 58 тис. руб., у тому числі сервізи, каструлі, салатниці, маслянки,

кофейники, умивальники тощо. Частину виробів виготовляли на замовлення. Серед замовників були представники найбільш знатних сімей царської Росії: великий князь Микола Павлович, князь Лобанов, графи Платов, Милорадович та інші. Замовляли посуд і різні установи – Полтавський та Київський інститути шляхетних панянок і навіть представництво Чорноморського флоту³³.

У виробах на замовлення зроблено оригінальні розписи. Так, на сервізі, замовленому графом Аракчеевим, відтворено вид його маєтку Грузіна Новгородської губернії, а на сервізі Капніста – вид його маєтку Обухівки Полтавської губернії. Під малюнком маєтку Капніста вигравірувані його вірші і підпис гравера Д.І.Степанова, випускника Академії мистецтв, який з'явився на фабриці у 1817 р. На таких виробах зображали також родинні герби або герби установ, замовників фаянсових виробів. Відомі також тарілки з масонськими емблемами³⁴.

У 1814 р. вироби Києво-Межигірської фабрики демонструвалися на виставці в Петербурзі й одержали схвальні оцінки. Газети писали про високу якість посуду, про необхідність його продажу не тільки в Київській та навколишній губерніях, але й у Санкт-Петербурзі, де ще немає подібних фабрик. Тому Міністерство внутрішніх справ, якому була підпорядкована фабрика, бажаючи задовольнити попит, вжило ряд заходів, щоб деякі види межигірського посуду можна було купити у Санкт-Петербурзі³⁵.

Зростання популярності межигірських виробів привернуло увагу відомого російського журналіста П.Свиньїна, який у 1816 р. відвідав фабрику. Того ж року в журналі "Сын Отечества" він опублікував про неї нарис. У ньому журналіст подав коротку історію Києво-Межигірського монастиря, на території якого розташована фабрика. Він показав вигоду для населення від відкриття "казенних" фаянсових фабрик, подібних Києво-Межигірській. Вироби фабрики, на думку жур-

наліста, більш дешеві. Так, прекрасні межигірські тарілки коштували переважно по 1 руб. за десяток, а в той час одна з приватних фабрик продавала тарілки такої ж якості по 10 руб. за десяток. Крім того, межигірські сервізи, на думку Свиньїна, не поступалися англійському й французькому фаянсу білизною та формою³⁶.

Автор описав організацію виробництва на фабриці і зазначив, що фаянсові вироби виготовляли в чотирьох печах, кількість яких із зростанням попиту на межигірські фаянсові вироби планується збільшити вдвічі. Сировину для фаянсу добували як поряд із фабрикою, так і завозили з інших місць. Незадовго перед прибуттям на фабрику російського журналіста, у Межигір'ї було знайдено жовту глину, більш міцну, ніж та, яку використовували раніше. Вона добре тримала глазур, і, використовуючи різні домішки, стало можливим змінювати колір посуду від жовтого до світло палевого. На виробництві межигірського фаянсу працювало близько 500 робітників, із них 400 – щоденно. Вони звільнялися від сплати подушного податку та від рекрутських зборів³⁷.

Автор нарису висловив ряд пропозицій щодо вдосконалення виробництва межигірського фаянсу. Він вважав, що необхідно покращити зовнішній вигляд виробів, тому пропонував запросити для роботи на фабриці живописця й гравера. На його думку, необхідно було удосконалити фабричні машини і коней, які приводили їх у дію, замінити силою води, а також придбати парову машину³⁸, тобто провести на фабриці технічну реконструкцію.

Отже, для поліпшення роботи фабрики необхідними були вдосконалення виробництва, проведення технічної реконструкції, поліпшення якості продукції. Однак керівництво фабрики повною мірою не скористалося сприятливими умовами, в яких вона перебувала.

У 1819 р. царський уряд прийняв новий митний тариф, за

яким російський ринок було відкрито для ввозу іноземного фаянсу³⁹. Межигірським виробам було важко конкурувати з якісним, але дешевим іноземним фаянсом, особливо англійським. Адміністративний апарат, який керував фабрикою, був мало знайомий із потребами ринку, хоч продаж продукції значною мірою відбувався в ринкових умовах. Він мав погоджувати свої рішення з місцевою адміністрацією та царськими урядовцями. Бракувало коштів для поліпшення якості продукції, збільшення асортименту виробів, заміни застарілого обладнання як необхідних умов конкурентоспроможності підприємства. Тому межигірські фаянсові вироби, порівняно з іноземними мали досить високі ціни.

За штатним розкладом, складеним 1821 р., на фабриці працювало 346 робітників і службовців. Останні становили незначну кількість – шість чоловік. До них належали: директор фабрики, бухгалтер, комісар магазину, два продавці в магазинах та гравер. Вони отримували посадові оклади від 1200 руб. (директор) до 300 руб. на рік (продавець посуду)⁴⁰.

У штатному розкладі зазначено двоє канцелярських службовців, які працювали у фабричній конторі й отримували в рік по 250 руб., та священик, дячок і паламар з оплатою відповідно 200, 70 і 30 руб. щорічно. Робітники на фабриці отримували різні посадові оклади відповідно їх кваліфікації. І. Бабенку, який формував фаянсову масу і випалював посуд, та Т. Страдному, який підбирав фарби “в печатной”, платили по 180 руб. на рік. Робітники, які працювали при “печатной”, отримували від 42 до 120 руб. на рік, “при станках” – від 36 до 60 руб., а при обпалюванні піску – від 60 до 120 руб.⁴¹

За пакування посуду робітникам платили від 120 до 144 руб., за очищення глини і крейди – від 42 до 54 руб. Охоронці робочих кімнат та контори фабрики отримували по 102 руб. на рік, а конюхи – від 54 до 60 руб. Більш високу плату отримували машиніст – 300 руб., столяр та слюсарі –

по 120 руб., ковалі - від 90 до 120 руб., лісничі, сільський староста та десяцькі - по 120 руб. 233 робітники не отримували заробітної плати, 83 з них працювали при станках, 15 – на прошиванні виробів, 20 – при глазуруванні. Крім названих, було ще 77 поденників та стариків⁴². Отже, більша частина робітників на фабриці відбували панщину, виконуючи важку денеміжну роботу, що не потребувала спеціальних навичок. Вони не отримували заробітну плату, тому й не були зацікавлені в результаті своєї праці.

Найбільш високою була заробітна плата майстрів. Майстер Вимкерт отримував 1300 руб. на рік, майстер Єрмоленко – 1200 рублів на рік. Підмайстру Петру Беденку, який формував фаянсову масу та випалював посуд, платили на фабриці 600 руб. на рік, а Леонтію Бегуновському та Микиті Калитенку, які різали посуд, – по 300 руб. на рік. Ще один підмайстер, прізвище якого не зазначено, працював “по модельне” та 300 руб. на рік. Підмайстри мали трьох учнів, які за роботу отримували: 260, 120 і 72 руб.⁴³

Виробництвом фаянсового посуду займалися лише чоловіки. Так, із 500 жителів с.Ново-Петрівці у 1820 р. на фабриці працювало 152 чоловіки. 148 жінок цього села займалися домашнім господарством: обробляли землю та вирощували сільськогосподарську продукцію. Це допомагало прогодувати сім'ю, оскільки більша частина приписаних селян, які працювали на фабриці, зарплату не отримувала⁴⁴. На випадок неврожаю, щоб уникнути голоду, з 1817 р. у приписаних до фабрики селян були створені хлібні магазини. З кожної ревізійської душі “миліцинської статії” щорічно збирали до магазину по 4 гарнці* озимого і по 2 гарнці ярового хліба. Для збору, прийому і

* Гарнець – міра місткості для сирих речовин. У Російській імперії у XIX ст. дорівнював 3,279 л. Див.: Шостьин Н.А. Очерки истории русской керамики XI-XIX века. - М., 1975. - С.200.

збереження хліба селянська община виділяла з кожного села по 2 чоловіки, яких призначали хлібними доглядачами⁴⁵.

Отже, з часу відкриття у 1798 р. і до 1821 р. фабрика перебувала в підпорядкуванні різних установ: Київської міської думи та її виконавчого органу – магістрату, київського цивільного генерал-губернатора, Міністерства внутрішніх справ. Зі втратою безпосереднього керівництва фабрикою Київська міська дума здійснювала нагляд за її фінансовим станом. Керівництво фабрики звітувало перед мануфактур-колегією.

Робочу силу на фабриці становили приписані до неї селяни чоловічої статі з сіл Ново-Петрівці та Валки, яких звільняли від сплати податків і виконання повинностей. Найбільш кваліфіковані робітники отримували невелику заробітну плату. Більшість робітників відробляли на фабриці панщину і не були зацікавлені в результатах праці. Отже, фабрика була державним підприємством з напівкріпацькою організацією праці, яка залежала від царської влади.

Першими майстрами фабрики були іноземці, які працювали за контрактом. Пізніше з'явилися місцеві майстри та підмайстри, які навчилися виробництву фаянсу на фабриці. Вони отримували заробітну платню, яка в багато разів перевищувала оклади робітників, та різні пільги.

Виробництво фаянсу на фабриці з 1801 по 1819 р. тривало при сприятливій кон'юктурі ринку, яка склалася в результаті заборони царським урядом ввозу іноземного фаянсу. В той період зросла кількість виробів, поліпшилась їх якість, межигірські фаянсові вироби дістали визнання на різних виставках і мали значний попит у населення, оскільки були дешевші виготовлених на приватних фаянсових фабриках. Частину виробів виготовляли на замовлення знатних осіб та установ.

На фабриці проводилися експерименти з глиною та фаянсовою масою: був винайдений фаянс на зразок мармуру та різнокольоровий. Межигірські вироби прикрашали розписи

на античні сюжети, на сюжети байок Крилова та малюнки краєвидів: Межигір'я, Києва та інших місць.

З прийняттям у 1819 р. в Російській імперії нового митного тарифу, було дозволено ввезення іноземного фаянсу. З того часу попит на межигірські вироби значно знизився, оскільки іноземні фаянсові вироби були більш якісні і дешевші за ціною. У цих умовах була необхідна реконструкція фабрики, більш широке застосування вільнонайманої праці. Проте царський уряд вбачав вихід у зміні її підпорядкування.

§2. У віданні Кабінету його імператорської величності

21 січня 1822 р. фабрика була підпорядкована імператорському Кабінету. 29 червня того ж року було затверджено "Положення про управління фабрикою". Згідно з ним, Кабінет мав повернути казни м. Києва кошти, витрачені міською думою на обладнання та устаткування фабрики. У зв'язку з цим було проведено опис її майна й визначено фінансовий стан. Капітал фабрики складався з будівель, виробничого устаткування, інструментів, фаянсових виробів, підготовлених до продажу, і становив 378 119 руб. 39 коп.⁴⁶

При описі майна 13 листопада 1823 р. було проведено оцінку будівель колишнього Києво-Межигірського монастиря. Головну, кам'яну Спасо-Преображенську церкву "о п'яти куполах", покриту залізом, пофарбованим масляною фарбою, з дерев'яним позолоченим іконостасом різьбленої роботи і трьома залізними "створчатими" дверима та віконцями з ґратами, в довжину 18, а в ширину 14 сажень* було оцінено в

* Сажень – міра довжини, у XIX ст. в Російській імперії дорівнювала 2,1336 м. Див.: Шостьин Н.А. Указ. соч. - С.256.

100 тис. руб.⁴⁷

Друга церква, теж кам'яна, Петра і Павла, з одним куполом та добудованою до неї великою дзвіницею "с боевыми часами", з кровлею, верхня частина якої покрита білим, а нижня – простим листовим залізом, покращеним олійною фарбою, з дерев'яним різьбленим позолоченим іконостасом, з двома великими "створчатими" дерев'яними дверима і загратованими вікнами в довжину 15, в ширину 5 сажень, була оцінена в 45 тис. руб. Інші монастирські будівлі: корпус келій та просвірня - у 36 тис. руб. Загальна вартість монастирських будівель становила 379184 руб. 90 коп.⁴⁸

Під час організаційних змін на фабриці в 1823 р. помер майстер К. Віммерт. На його місце було призначено І.Єрмоленка, а його помічником - П. Беденка. Директором фабрики - Н.Бородін. У липні того ж року фабрика отримала замовлення на виготовлення для імператорського двора "столового фаянсового сервіза новейших форм и с самою лучшею обработкою". Для його виготовлення готували "крепчайший состав" фаянсової маси "с примесью к оному кремня", а також поливу⁴⁹.

Оплата за виготовлений посуд, як видно з листа директора фабрики Н.Бородіна до графа С.М.Каменського від 26 вересня 1823 р., відбувалася таким чином: той, хто замовляв посуд, вносив асигнаціями частину грошей "в задаток", а якщо з фамільними гербами, то й усі. Замовлений посуд отримували на фабриці. При доставці сервізу замовнику він оплачував вартість провозу⁵⁰.

Під час зміни підпорядкування фабрики було чітко визначено становище приписаних до фабрики селян. Відповідно до "Положення" від 29 червня 1822 р. вони були поділені на два розряди: майстрових та поденників. Майстрові працювали на фабриці щоденно й отримували за роботу жалування. Поденники працювали безплатно три дні на тиждень. Вони

виконували різну допоміжну роботу. Робочий день тривав на фабриці з 6 год. ранку до 12 год. дня і з 14 до 19 год. вечора⁵¹.

У той період значно посилилася залежність приписаних до фабрики селян від фабричної адміністрації. Навіть на одруження вони мали просити її дозвіл. У документах фабрики збереглася справа за 1824 р. про видачу фабричних свідоцтв на право вступу в законний шлюб. Серед них свідоцтво, видане 14 травня 1824 р. майстровому фабрики Герасиму Науменку про дозвіл брати шлюб з фабричною селянкою Ганною Лісовою, якщо не буде до того "законных препятствий"⁵².

Умови праці на фабриці були важкими, що визнавала її адміністрація. За даними директора фабрики, це призводило до поширення професійних захворювань, які через недостатню кількість медикаментів і байдужість фабричних робітників до свого здоров'я часто переходили в смертельні хвороби: холери, скарлатини тощо. На фабриці досить часто спалахували епідемії холери та тифу, які, як правило, давали високий процент смертності. Директор визнавав, що серед робітників фабрики медикою доживав до глибокої старості, особливо майстрові. Вони, на думку директора, "по свойству своих занятий" найбільше "расположены к пьянству" часто хворіли. Тому середній вік жити селян, які працювали на фабриці, тривав "менше 50 - 60 - летним возрастом"⁵³.

Лікування хвороб на фабриці було організовано лазаретом Б. Ліном. Утримувався він їхнім коштом - із заробітної плати кожний вираховували "с рубля по одной копейке серебром". Проте лінували в лазареті переважно фабричних майстрів та службовців. Селяни, які працювали на фабриці, могли лікуватися в ньому лише при наявності складної хвороби, яка потребувала особливого нагляду та ізоляції, а також при наявності місії. Призначали в лазареті лікар, фельдшер та учень аптекаря⁵⁴.

У фабричних селах Ново-Петрівців та Валків діяло гро-

мадське самоврядування. Кожного року селяни цих сіл з дозволу адміністрації фабрики збиралися на сход і вибирали старосту, а в селах - старшин. Вибір затверджувала адміністрація фабрики. Так, 6 жовтня 1823 р. директор фабрики повідомив сільську адміністрацію, що "избранному с утверждения конторы в августе месяце прошедшего 1822 года сельскому старосте Игнату Ильченку и выборным старшинам Коломийцу и Виннику положенный годовой термин окончился" і призначив вибори відповідно до положення про управління фабрикою "на настоящий год сельского старосту того же самого или другого способного и достойного человека, равным образом и старшин". Обраних на посади треба було за підписом "общества" представити на затвердження в контору фабрики⁵⁵.

Попередній староста і старшини, очевидно, задовольняли як селян, так і фабричну адміністрацію, і у 1823 р. вони були переобрані. Відповідно до "Положення про фабрику" в обов'язки старости входило стежити за порядком у селах і розбирати скарги, які траплялися серед селян. У цьому йому допомагали старшини, які краще знали ситуацію в селах та їх жителів. Нагляд за роботою фабричних селян безпосередньо на фабриці здійснювали відставні унтер-офіцери⁵⁶.

В умовах конкуренції з іноземними фаянсовими виробами адміністрація здійснила заходи для поліпшення економічного становища фабрики. Так, у ряді міст України були відкриті магазини по продажу фаянсових виробів: у Києві - у 1824, в Одесі - у 1825 р.⁵⁷ Однак ці заходи не дали результатів. За першу третину 1824 р. в магазині, відкритому в Києві, було продано незначну кількість виробів. В інші міста відправлено посуд на 20 тис. руб., який також не було реалізовано. Маючи на 108 тис. руб. готового посуду і боргу на 50 тис. руб., фабрика опинилась у скрутному становищі, що призвело до невиплати заробітної плати службовцям і майстрам за березень-квітень 1824 р. Вона заборгувала також 9019 руб. Київському приказу

“общественного призрения” та 3 тис. руб. Київському повітовому казначейству податків за селян⁵⁸.

У зв'язку зі скрутним фінансовим становищем царський уряд дозволив виготовляти на фабриці цеглу для власних потреб і на продаж. З 12 листопада 1830 р. на її території почав діяти невеликий цегляний завод, який містився “под ветхим шатром” з трьома невеликими “навесами”, де складали також виготовлену цеглу. Завод мав лише одну піч для випалу цегли. Виробництвом її робітники фабрики займалися у вільний від основної роботи час, і за її виготовлення їм платили по 3 руб. 50 коп. за кожну тисячу. Після випалу вартість цегли зростала до 17 руб. за тисячу. Виготовлена цегла йшла переважно на ремонт фабричних приміщень, починку горнів, обігрівальних печей, на будівництво та про запас⁵⁹.

У 30-х рр. XIX ст. у Києві почалося зведення кріпосних будівель, на які потрібна була велика кількість цегли. Виникла потреба в будівництві цегляного заводу. Висловлювалися пропозиції і щодо зведення його у Межигір'ї. На урядовий запит контора фабрики повідомила, що для побудови заводу є відповідні умови, “весьма удобные места как по нахождению их близ реки Днепра, так и по большому количеству хорошей кирпичной глины”. Проте царський уряд вирішив, що вже діюче у Межигір'ї підприємство зможе задовольнити потреби Києва у цеглі⁶⁰.

Кабінет його імператорської величності повідомляв 22 грудня 1830 р. адміністрацію фабрики, що імператор “высочайше повелевать изволил”, щоб фабрика сприяла інженерному начальству в успішному виробництві цегли “для киевских крепостных построек”⁶¹.

На межигірському цегляному заводі стали працювати 16 фабричних селян, яких було визначено для цієї роботи адміністрацією фабрики. З 1 травня по жовтень 1830 р. вони виготовили 146500 штук сиріої цегли, відповідно по 3 руб.

50 коп. за тисячу штук, тобто на 512 руб. 45 коп. Причому цегла була виготовлена у вільні від роботи на фабриці дні. Адміністрація фабрики вважала, що на заводі можна було виготовляти в рік до 250 тис. штук цегли. У 1833 та у 1834 р.р. для потреб м. Києва було виготовлено до 200 тис. штук цегли. Губернський архітектор Кедрін визнав її якісною і придатною для будівництва. Більша частина цегли була залізняк і напівзалізняк - найміцніша за якістю. Із закінченням масового будівництва у Києві потреба в значній кількості цегли як для міста, так і для фабрики відпала. Цегляний завод поступово занепав, і в 1837 р. дирекція фабрики вирішила на його місці встановити розтиральну машину, необхідну при виробництві фаянсу⁶².

Поступово фабрика почала виходити з кризи. Так, у 1833 р. її адміністрація показала межигірські вироби у Санкт-Петербурзі на другій виставці мануфактурних виробів. Серед них прекрасні білі вази з ліпним листям, на яких замість ручок були голови левів і сатирів. Межигірські вироби мали на виставці значний успіх. Проте це не вплинуло на фінансовий стан фабрики. Вона виживала, насамперед, за рахунок індивідуальних замовлень. Цьому сприяло підпорядкування фабрики Кабінету його величності. Так, 7 березня 1839 р. з фабрики до Санкт-Петербурга було відправлено фаянсові вироби у двох “ящиках, припечатанных печатью конторы фабрики..., в кабинет его Величества... на сумму 420 руб. 73 коп.”. Супроводжував їх селянин Л.Афанасьєв, за що мав отримати 4 руб. 50 коп. сріблом, “считая серебряный рубль в четыре рубля”⁶³.

Оскільки індивідуальних замовлень було небагато, адміністрація фабрики та майстри шукали шляхи для збільшення асортименту та поліпшення якості фаянсових виробів, які користувалися б попитом на ринку. На фабриці стали проводити експерименти, в результаті яких було винайдено кольорову поливу. Найбільш привабливими були вироби із зеленою,

блакитною, бузковою поливою, які завоювали межигірському фаянсу широку популярність. Це був посуд нового типу: голубі чайні та столові сервізи, посуд для десертів зеленого кольору із ліпними прикрасами. Особливу увагу привертала вироби із зеленої поливи, яка мала гамму відтінків: блідо-зелений, фіс-ташковий, густо-зелений, як малахіт⁶⁴.

Значно змінилися й розписи на межигірських виробах. У 30-х рр. замість античних сюжетів на межигірському фаянсі з'явилися середньовічні замки, красвиди, різні ландшафти, види Києва та Петербурга⁶⁵.

Отже, Києво-Межигірська фаянсова фабрика переживала у 30-х рр. добу піднесення. Її вироби набули широкої популярності, дістали високу оцінку на виставках у 1833 р. у Петербурзі та 1835 р. – у Москві, були закуплені для музею при Севрській фабриці. У 1834 р. зелений посуд замовив резидент при Дрезденському дворі, а у 1848 р. межигірський сервіз зеленого кольору було подаровано царським урядом королеві Нідерландів⁶⁶.

Винахідник кольорової поливи, яка принесла славу межигірському фаянсу, залишився невідомим. Це міг бути головний майстер Л.Бегуновський, учень Віммерта, або майстри Калитенко та Грунченко – з нового покоління місцевих майстрів, вихованців школи, відкритої при фабриці.

Необхідність у підготовці місцевих майстрів була зрозуміла адміністрації фабрики одразу після її відкриття. Вона була викликана потребою у вітчизняних кадрах для забезпечення фаянсової промисловості і поступовою відмовою від послуг іноземних майстрів. Але, насамперед, як вважав директор фабрики О.К.Константинов, треба було дати освіту дітям приписаних до фабрики селян. Проте раніше, на його думку, треба було знайти кошти для “удовлетворения фабричных нужд”⁶⁷.

Незважаючи на ряд проблем, які мала фабрика після її відкриття, директор знайшов учителя для навчання дітей чи-

тання, письму та арифметиці, щоб “со временем увидеть всю молодую генерацию фабричных крестьян грамотными”. Кошти на утримання школи директор віднайшов, замінивши тілесні покарання фабричних робітників за прогули й пияцтво, на штраф у розмірі від 40 коп. до 1 руб. Крім того, він встановив штраф за порубку лісу⁶⁸.

З підпорядкуванням фабрики Кабінету його величності при ній було відкрито в 1826 р. школу для навчання дітей фабричних робітників. 29 вересня 1826 р. священник Спасо-Преображенської церкви Симеон Лободовський дав згоду на їх навчання читанню, чистописанню, закону Божому і арифметиці, про що повідомив контору фабрики. Він просив також адміністрацію фабрики знайти “способных мальчиков и выгодное для училища место”⁶⁹.

Адміністрація наказала працівнику господарської частини фабрики підшукати для школи приміщення, а через фабричного старосту підібрати бажаних та здібних для навчання хлопчиків і представити їх фабричній конторі⁷⁰.

Межигірському священику і вчителю школи при фабриці було встановлено річне жалування – триста рублів. 12 лютого 1831 р. він закупив для школи в Києві у книжній лавці Лапицького десять підручників із священної історії і п'ять з арифметики Меморського у двох частинах, за кожен з яких заплатив по 1 руб. 30 коп. Крім того, було куплено ще п'ять мармурових дощок для вирішення арифметичних завдань, на які було витрачено 2 руб. Але школі не вистачало також грифелів, російської граматики і прописів, на які потрібно було ще 4 руб. Усі витрати на шкільне обладнання становили 25 руб. 50 коп.⁷¹

Школа давала дітям початкову освіту, але не задовольняла потреб фабрики у підготовці професійних кадрів. Тому в жовтні 1836 р. при фабриці була відкрита школа “для обучения художествамъ, а въ особенности живописи, приспособленнымъ к заводскому производству”, на утримання якої було виділено

1790 руб. 72 коп. До школи приймали дітей “мужеска пола” майстрів та інших осіб, “до фабрики принадлежащих”, або тих, які працювали на ній раніше. Школа мала два класи: у першому викладали закон Божий, читання, чистописання, основи малювання та ліплення. У другому – граматику, арифметику, малювання, ліплення і живопис на фарфорі та склі. Малювання й гравірування учням викладав гравер фабрики. Він же навчав дітей як змішувати фарби⁷². Заняття в школі проводилися щоденно по 8 годин, крім недільних і “табельных дней”. Зранку в школі викладали більш складні предмети, такі як арифметика, читання, закон Божий, а після обіду діти, як правило, малювали чи займалися чистописанням⁷³.

До школи приймали хлопчиків, яким виповнилося 10 років. Вони навчалися 4 роки, по 2 – в кожному класі і 2 роки призначалося для практичних занять. На заняттях учні носили єдину форму: взимку – темно-коричневу з синім воротом і відворотами, влітку – світло-коричневу. Одяг для учнів купували в м. Києві у лавці купця Смородина. На це фабрика витрачала до 150 руб. у рік, залежно від кількості дітей, які навчалися в школі. Якщо учень зношував форму раніше, ніж закінчить навчання в школі, то нову форму йому купували батьки за свій рахунок. Діти, одяг яких був постійно неохайним, переводилися на чорну роботу, хоч і мали успіхи в навчанні⁷⁴.

У різні роки в школі навчалося від 20 до 30 учнів. Учні першого класу після двох років навчання переводилися у другий. Ті ж, хто не мав успіхів у навчанні, залишалися у першому класі ще на 2 роки. Хлопчики, визнані зовсім нездатними до науки, переводилися на чорну роботу. Замість них набирали інших. Учні другого класу, які не мали здібностей до живопису, відраховувалися зі школи і направлялися на практику в майстерні фабрики для вивчення складу маси й набуття умінь виготовляти з неї вироби, точити моделі та виконувати інші роботи, необхідні у фаянсовому виробництві. Практичні за-

няття в майстернях проводилися під керівництвом досвідчених майстрів, яким ставилося в обов'язок “иметь въ то время смотрения” за поведінкою учнів і давати їм знання⁷⁵.

Два рази на рік у школі проводилися іспити з усіх предметів і щомісяця – з малювання. Учні, які отримали хороші оцінки на іспитах і мали відмінну поведінку, нагороджували золотими або срібними петлицями, нашитими на комір та обшлагі учнівської форми, цінними подарунками. Школярів, які відзначилися постійними успіхами в навчанні і поведінці, директор фабрики представляв Кабінету його імператорської величності як кандидатів у підмайстри⁷⁶.

За рівень освіти у прифабричній школі відповідав священник межигірських церков. По закінченні навчального року він представляв до Кабінету його імператорської величності характеристику на кожного учня школи. Так, за даними священника Григорія Абрамовича, у 1844/1845 навчальному році у школі навчалося 20 учнів. Одні з них, як, наприклад, Кирил Старенький, були здібними “при прилежании постоянномъ”. Інші, як Євстафій Костан, теж мали добрі здібності, але були ліниві. Більшість же, за даними священника, такі, як Матвій Грунченко, Максим Шумський та Спифаній Бабенко, “способностей слабых, а къ тому ленивы”. За період з 1 вересня 1844 р. по 27 червня 1845 р., як зазначав священник, учні освоїли слов'янський та російський буквар, священну історію з коротким катехізисом, початкові правила російської граматики, перші чотири дії арифметики та навчилися писати на папері та дошках⁷⁷.

Учні другого класу, які мали здібності до малювання та ліплення, на практичних заняттях розписували фаянсові вироби. За досягнуті успіхи в цих предметах, у тому випадку, коли робота учнів задовольняла адміністрацію фабрики, їм збільшували жалування. Так, у доповідній записці гравера фабрики Дмитра Степанова, поданій 18 березня 1844 р. в

контору фабрики, висловлювалося прохання збільшити жалування двом його учням - Прокопу Грунченку та Федору Бабенку за досягнуті успіхи в малюванні на фаянсових виробах з 5 руб. асигнаціями до 3 руб. сріблом. За розпорядженням інспектора фабрики від 21 червня 1844 р., обом учням було збільшене жалування до 2 руб. 50 коп. сріблом в місяць, а П.Грунченка на відзнаку його успіхів у навчанні було нагороджено ще й золотими петлицями⁷⁸. Одночасно гравер Д.Степанов просив двох інших учнів, які виявилися не здатними до малювання, виключити зі школи.

Таким чином, на фабриці готували професійні кадри. У прифабричній школі вчили писати, читати, рахувати, але головна увага приділялася малюванню, ліпленню та гравіруванню, тобто фаховим дисциплінам. Школа загалом справлялася з підготовкою кадрів для фабрики, що дозволило замінити іноземних майстрів вітчизняними.

Крім дітей майстрових, у школі навчалися діти київських міщан, як, наприклад, Петро Беденко і Леонтій Бегуновський, які згодом стали майстрами на фабриці, а також хлопчики з російського міста Гжелі, Московської губернії, в якому було досить розвинуте кустарне виробництво. У гжелських майстрів гончарного мистецтва виникло бажання познайомитись із виробництвом відомого в Російській імперії межигірського фаянсу. У 1835 р. контора фабрики повідомляла Кабінет його імператорської величності, що учні із Гжелі вже пройшли значну частину курсу: вони навчилися виробляти фаянсову масу, готувати глазур, пройшли токарну обробку маси та її випалювання, але ще мали навчитися печатанню на фаянсі та випалюванню виробів⁷⁹.

Отже, на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці та у створеній при ній школі щедро ділилися секретами фаянсового виробництва і навчали дітей з інших міст Російської імперії.

Незважаючи на піднесення фабрики у 30-х рр. XIX ст.,

яке було досягнуте, насамперед, завдяки винайденню кольорового фаянсу, слабка технічна оснащеність фабрики та низька продуктивність праці приписаних до фабрики селян не давали змоги знизити ціни на межигірські фаянсові вироби. Вони були дорогими й малодоступними широким верствам населення. Продукція фабрики не знаходила збуту, і її адміністрація шукала шляхи виходу з цього становища. Одним з них стала зупинка у 1842 р. однієї з двох діючих машин з виробництва фаянсу. Робітників, які працювали на ній, було звільнено, а дванадцять коней, які приводили її в дію – продано⁸⁰.

Стан фабрики викликав стурбованість царського уряду. Вихід із кризового стану й поліпшення становища він бачив у посиленні адміністративного контролю за діяльністю фабрики. З цією метою у 1847 р. царський уряд затвердив нові "Правила управління імператорською Києво-Межигірською фаянсовою фабрикою". Згідно з ними, фабрика залишалась "у віданні його імператорської величності", під безпосереднім керівництвом інспектора фабрики, який призначався міністром імператорського двору, та директора⁸¹.

На інспектора фабрики покладалася відповідальність за збут продукції та поліпшення стану фабрики. Директор фабрики відповідав за роботу контори (до складу якої входили бухгалтер, поліцмейстер, казначей і писарі) та селян. Він призначав і звільняв посадових осіб, стежив за виконанням підлеглими своїх обов'язків, представляв інспектору кандидатури до нагородження. Він відповідав також за заготівлю необхідних для роботи фабрики матеріалів та за збереження навколишніх лісів. Крім того, в обов'язки директора входила підготовка щомісячних, поквартальних та річних звітів інспектору та Кабінету його імператорської величності⁸².

У коло обов'язків нової штатної посади на фабриці – поліцмейстера входив нагляд за станом фабричних будівель, їх пожежною безпекою, за порядком на фабриці, в лазареті і

школі, за роботою та поведінкою робітників. Йому був підпорядкований сільський староста, який мав доповідати про всі надзвичайні події, що відбувались у селах Ново-Петрівці та Валки, де проживали приписані до фабрики селяни. В обов'язки поліцмейстера входив і контроль за виходом робітників на роботу та їх покарання за спізнення або прогули. На цю посаду, згідно з пояснювальною запискою до "правил управління імператорською Києво-Межигірською фаянсовою фабрикою", рекомендувалося призначати колишніх військових. Особлива перевага надавалася тим з них, хто служив у військових поселеннях*, бо вони поєднували в собі "розпорядливість" із практичним знанням сільського господарства⁸³.

Для покарання робітників за спізнення та прогули на фабриці використовували як економічні, так і адміністративні заходи. Так, із заробітної плати працівників фабрики за спізнення вираховували 5 коп. срібною монетою, за прогул - 15 коп., а злісних порушників дисципліни садили під домашній арешт. Гроші, що надходили до фабричної каси від порушників трудової дисципліни, згідно з розпорядженням директора фабрики, направлялися переважно на нагальні потреби школи, лазарету, на виплату пенсій та на матеріальну допомогу колишнім майстрам або їх удовам⁸⁴.

За новими "Правилами", у штатному розкладі фабрики з'явилися посади скульптора та хіміка. Перший відповідав за модельні і токарні роботи, другий - за склад маси та фарб. Відбулись і деякі зміни у виробничому процесі. Він був поділений на три етапи(відділи): на першому готували склад маси, глазурі і випалювали посуд у горнах; на другому - виготовляли сирі вироби на станках і готували моделі та форми; на третьому

* Військові поселення - особлива організація військ у Російській державі у XVII-XIX ст., за якої солдати поєднували військову службу із веденням сільського господарства.

етапі печатали посуд. Очоловували відділи майстри, які знали виробництво, їм допомагали підмайстри. На посаду майстрів та підмайстрів, за новими "Правилами", мали наймати переважно робітників фабрики, які добре себе зарекомендували. При відсутності серед них таких майстрів, адміністрація могла тимчасово прийняти на роботу і сторонніх осіб "съ воли, но на такое только время, пока не обнаружатся достойные мастеровые"⁸⁵. Отже, нові "Правила" управління імператорською Києво-Межигірською фаянсовою фабрикою ще більше обмежили дії адміністрації фабрики, особливо у кадрових питаннях. Обмеження прийому на фабрику іноземних майстрів призвело до зниження конкуренції фізичних осіб при прийомі на роботу.

У "Правилах" було визначено режим роботи робітників. Вони мали працювати щодня, крім святкових днів. Робочий день починався о 6 годині ранку і тривав до 7 годин пополудні з перервою на дві години. Під час жнив селянам, які працювали на фабриці, адміністрація могла дозволити працювати у власному господарстві, проте з умовою відробітку цих днів на фабриці протягом року. Селянам, які відробляли на фабриці панщину, були встановлені обов'язкові три панщинних дні. У випадку невиконання поставлених перед ними завдань, вони повинні були закінчувати роботу у свій вільний час. Тим із них, які виконували роботу швидше, ніж за три дні, підвищували норму виробітку. Нагляд за виконанням робіт селянами здійснював унтер-офіцер з числа відставних військових "хорошего и трезвого поведения"⁸⁶.

Отже, Києво-Межигірська фаянсова фабрика за "Правилами" 1847 р. залишалася державним підприємством з приписаними кріпосними селянами. Порівняно з попередніми роками, значно посилювалося адміністрування і більш жорстким став контроль за роботою приписаних до фабрики селян. У цьому царський уряд вбачав вихід із кризового стану фабрики.

Деякі зміни відбулись у 1847 р. і в діяльності прифабрич-

ної школи “для детей мастерових”. Вона була підпорядкована управляючому імператорськими заводами. Безпосередній контроль за школою був покладений на директора фабрики та особу, яку призначав управляючий імператорськими заводами. До школи приймали хлопчиків з 13 років, а не з 10, як раніше, і навчали не шість, а три роки письму, арифметиці, закону Божому, співу, малюванню, гравіруванню й ліпленню. Закон Божий і арифметику повинні були, як і раніше, викладати священник, якому доручався і нагляд за процесом навчання, та диякон межигірської церкви. Для читання, письма і співів призначався окремий учитель. Особлива увага приділялася в школі малюванню, гравіруванню й ліпленню. Ці предмети викладалися учням у спеціальних майстернях під наглядом їх завідуючих і під безпосереднім керівництвом підмайстрів⁸⁷. Отже, практичне навчання учнів школи цим предметам покладалося на підмайстрів.

Навчальний процес у школі тривав з 8 годин ранку і до полудня та з 2 до 6 годин вечора. Зранку викладали теоретичні дисципліни, які дітьми сприймалися важче, а в другій половині дня учні займалися практичними заняттями в майстернях. Перші два роки вони вчилися малюванню, гравіруванню та ліпленню, а в останній – тільки тим видам мистецтва, до якого виявили здібності. Тих хлопчиків, які не виявили здібностей, але були старанні та “благодійні”, переводили в токарну майстерню. Інших – відчисляли зі школи, і вони поповнювали ряди підсобних робітників⁸⁸.

По закінченні перших двох років навчання, учні розподілялися відповідно до здібностей по майстернях. За виконану роботу вони отримували заробітну платню по 1 руб. 50 коп. сріблом на місяць. Через рік кращих з них переводили на посади майстрових, інші ж залишалися учнями ще на рік, але вже виконували різні роботи поряд з майстровими. Лише після року навчання їх теж призначали “в задельные мастера”⁸⁹.

За новими правилами, в червні кожного року в школі проводилися екзамени. Про їх результати директор доповідав інспектору фабрики. До його звіту додавалися екзаменаційні листи кращих учнів, їх малюнки та відбитки з гравірувальних і ліпних робіт. Інспектор, у свою чергу, представляв їх до Кабінету його величності⁹⁰.

3 липня місяця учні перебували на канікулах. Проте звільнялися вони лише від теоретичних занять, продовжуючи практичне навчання. Як і раніше, учням видавали безкоштовний шкільний одяг. За новими правилами, гроші на учнівський одяг надходили з рахунку хлопчиків. Для цього з дня їх народження в сім'ї майстрових на їх рахунок щомісяця фабрика перераховувала 1 руб. сріблом. Ці суми записували в прибуток фабрики і зберігали у казначея. З досягненням 13 років хлопці поступали до школи, і з їх рахунків адміністрація брала кошти на одяг⁹¹.

У нових правилах йшлося й про фабричний лазарет. У ньому працювали штабс-лікар, або лікар, фельдшер і учень аптекаря. Лікували в лазареті, насамперед, майстрових. Приписаних селян, які працювали на фабриці, лікували в ньому залежно від складності та роду хвороби та при наявності вільного місця. Їх оглядав і лікував лікар безпосередньо у фабричних селах. Заготівля ліків, які замовляв лікар, відбувалася під контролем директора. Частину ліків купували “въ аптечных инспекторствах”, більш складні – виписували з міських аптек. Крім того, влітку діти фабричних робітників під наглядом учня аптекаря збирали лікувальні трави у навколишньому лісі та сушили їх⁹².

“Правила” 1847 р. встановлювали порядок продажу виробів Києво-Межигірської фабрики. Їх продавали за готівку в магазині при фабриці та у міському магазині за встановленими цінами, зазначеними на виробі. Для поліпшення збуту виробів директору було дозволено відпускати вироби в кредит, але

тільки “благонадежнимъ и известнымъ лицамъ съ обеспеченіемъ или ручательствомъ”. Йому дозволялося також із зменшенням попиту на деяку продукцію фабрики, з дозволу начальства, зменшувати на них ціну не тільки при гуртовому продажу, тобто оптом, але і в роздріб. Крім того, щоб стимулювати службовців фабрики, які відповідали за збут продукції, їм була встановлена нагорода в розмірі 3 відсотків від проданих виробів у випадку, коли річний продаж фаянсових виробів перевищить 25 тис. руб. сріблом⁹³.

Так, комісіонери з продажу межигірських фаянсових виробів у Києві отримували в рік плату в розмірі 150 руб. З метою поліпшення їх роботи директор фабрики в рапорті від 6 листопада 1847 р. пропонував інспектору замість постійного окладу встановити їм заробітну платню в процентах від суми проданих виробів. Тоді, на думку директора, можна поєднати особисту вигоду продавця з матеріальними інтересами фабрики⁹⁴.

Адміністрація фабрики вела пошук і моральних заходів впливу на робітників. Так, директор вважав, що для поліпшення становища фабрики необхідно по можливості підвищити моральність майстрових і жителів фабричних сіл. Для здійснення цього він пропонував пробудити у них богобоязливість та любов до церкви. З цією метою 10 листопада 1847 р. він запропонував інспектору для заохочення робітників фабрики ходити до церкви, організувати в ній хор півчих з учнів школи та майстрових. Організатору хору фабрика, за словами директора, платила б 100 руб. на рік із коштів, які виділялися на фабричну школу⁹⁵.

Довгий час ця пропозиція директора фабрики не знаходила підтримки в Петербурзі. Проте в жовтні 1855 р., перебуваючи на фабриці, таку ж пропозицію висловив управляючий імператорськими заводами. 26 листопада 1856 р. адміністрація фабрики повідомила його, що відповідно до висловленого ним

побажання диякон межигірських церков Петро Заверухін організував з учнів школи та майстрових хор півчих⁹⁶.

Адміністративні заходи з поліпшення роботи фабрики, здійснені у 1847 р., не дали сподіваних результатів. Становище її погіршувалося. У 1848 р. прибуток фабрики становив 21135 руб. і зменшився порівняно з 1813 р. на 36986 руб., тобто більше ніж удвічі⁹⁷. Їх витрати почали перевищувати прибутки. Фабрика стала нерентабельною.

Значно погіршилося становище приписаних селян. Робота на фабриці, особливо після прийняття царським урядом “Правил” 1847 р., забирала все більше їх вільного часу, і займатися власним господарством у таких умовах не було можливостей. Тому господарства селян, які працювали на фабриці, занепадали. Хати давно не ремонтувалися, земля оброблялася погано, зменшувалася кількість худоби. Якщо у 1822 р. ці селяни ще мали сінокоси, тримали корів і овець, то у 1848 р. в жодному селянському дворі не було ні корів, ні дрібної худоби⁹⁸. У таких складних умовах приписані селяни виготовляли на фабриці фаянсові вироби. Основним матеріалом була біла й червона глина, яку добували недалеко від фабрики, в навколишніх горах. Намивні її шари утворили підвищення правого берега Дніпра. Залежно від якості, вона йшла або на виробництво фаянсу, або простої і вогнетривкої цегли. Набагато важче було добувати капсельну та фаянсову глину, вона залягала на глибині 10-11 сажнів*. Для її видобутку на берегових кручах обвалювали пласти і скидали їх у Дніпро. З 1848 р. почали проводити розвідку родовищ і шарів залягання глини на Виноградній горі. На відстані 55 сажнів від правого берега Дніпра заклали розвідувальну шахту. Наявність шахти давала мож-

* Сажень у Російській імперії у XIX ст. дорівнювала 213,36 см. Див. Шостьин Н.А. Очерки истории русской метрологии. - М., 1975. - С.256.

ливість добувати глину протягом цілого року, зменшила потребу в робочій силі та поліпшила якість глини⁹⁹.

Для виробництва потрібна була ще й фарфорова глина. Її добували біля великого тракту на Київ, недалеко від м. Глухова. Земля, в якій знаходилася ця глина, належала Відомству державних маєностей. Різні приватні особи взяли цю землю в оренду і платили з кожного добутого пуду білої фарфорової глини по 15, а кольорової жовтої – по 4 коп. сріблом. Києво-Межигірська фабрика одержувала глину через підрядчика і платила за неї 40 коп. сріблом¹⁰⁰.

З різних кінців надходила на фабрику сировина: пісок і кварц – з Радомишльського повіту Київської губернії, кремін – з Новгород-Сіверська Чернігівської губернії, сурик і свинцеві білила, необхідні для виробництва глазурі, виписували з Санкт-Петербурга, зільберт-глейт поставляли купці з Бердичева, австрійську сіль і голландську буру виписували з міст Броди та Бердичів, селітру купували в Києві, а фельдшпат добували у Житомирському повіті¹⁰¹.

Процес виробництва складався із виготовлення фаянсової маси, глазурі, сирих речей, випалу в горнах, та печатання посуду.¹⁰²

На фабриці виготовляли цеглу для власних потреб. Значна кількість високоякісної сировини для виробництва цегли привертала увагу бажаючих заснувати біля Межигір'я цегляний завод. У 40-х рр. ХІХ ст. дозволу на відкриття такого заводу домагався управитель графині Браницької Й. Кайзер. Він запропонував фабриці контракт на 15 років, за яким отримав би дозвіл брати для побудованого на березі Дніпра цегляного заводу глину і пісок при с. Ново-Петрівці. За це він щорічно мав поставляти фабриці безплатно 5 тис. штук цегли і 5 тис. за ринковою вартістю. Після закінчення строку контракту, у випадку, якщо його не буде продовжено, будівлі цегляного заводу мали відійти фабриці. Незважаючи на вигідні

умови контракту, запропоновані фабриці Кайзером, царський уряд йому відмовив¹⁰³.

Ще раз питання про будівництво цегельного заводу в Межигір'ї постало у 1847 р. у зв'язку з підготовкою до будівництва мосту через Дніпро. Іноземні підрядчики Блумбер і Швейцер, яких запросили до керівництва цією будовою, зажадали, щоб для неї поставлялася переважно межигірська цегла “залізник”. Таку цеглу, виготовлену селянами, які працювали на фабриці, направили на експертизу, яка підтвердила її високу якість. У документі, підготовленому членами експертної комісії, зазначалось, що цегла, відома під назвою межигірської, незважаючи на її недопал і взагалі на погане виконання фабричними селянами, має перевагу перед усіма відомими цеглинами, чому сприяє лише якість межигірської глини¹⁰⁴.

Для побудови мосту в Києві було потрібно до двох мільйонів штук цегли, 3 літа 1848 р. вона мала поставлятися з Межигір'я на вимогу відомого мостобудівничого англієця Віньона, який мав прибути з Лондона до Києва в листопаді 1848 р. для підписання контрактів щодо постачання матеріалів та виконання необхідних робіт. Подальшу роботу мали здійснювати головні підрядчики будівництва Блумбер і Швейцер та інженер із Варшави Богословський¹⁰⁵. Незважаючи на зацікавленість іноземних підрядчиків і високу оцінку межигірської цегли, царський уряд будівництво заводу не дозволив. 12 січня 1848 р. інспектор фабрики повідомив директора, що будівництво цегельного заводу при фабриці призведе до знищення лісів та зменшення уваги до фаянсового виробництва. Приписаним до фабрики селянам заборонили “расхищение казенного леса” для виготовлення цегли в домашніх умовах. Проте дозволили “для улучшения своего благосостояния” виготовляти цеглу у вільний від роботи час, купуючи необхідні для випалу дрова¹⁰⁶.

Цегельний завод у Межигір'ї так і не побудували. Контора

Києво-Межигірської фаянсової фабрики у квітні 1851 р. повідомляла Міську Думу Києва, що фабрика виготовленням цегли не займається. Цегла, яку називають гончарною, виробляється фабричними селянами. І фабрика сама, у випадку потреби, купувала у них цю цеглу й платила від семи до десяти карбованців сріблом за тисячу.¹⁰⁷

У 1850 – 1851 рр. на фабриці продовжувалися експерименти над фаянсовою масою, в результаті яких було винайдено “гранітну масу”. 25 березня 1851 р. було одержано дозвіл Кабінету його імператорської величності на виготовлення з неї виробів. Винахідником її, очевидно, був Іван Жилін, випускник Петербурзького технологічного інституту, направлений на Києво-Межигірську фаянсову фабрику в 1848 р. з Нерчинських заводів. З 1849 р. він став проводити експерименти над поливою і масою. З того часу фабрика, уникаючи конкуренції з дешевим англійським фаянсом, стала виготовляти переважно предмети розкоші: вази, бра, статуетки, в тому числі з “гранітної маси”, звичайно, не припиняючи й виробництво посуду. Але ці речі знаходили небагато покупців¹⁰⁸.

Одночасно адміністрацією здійснювалися заходи по технічному переоснащенню виробництва. 15 березня 1857 р. царському уряду були подані пропозиції “Про поліпшення імператорської Києво-Межигірської фаянсової фабрики в технічному відношенні”. Насамперед пропонувалося вдосконалити й технічно переоснастити роботу з промивки фаянсової глини, яку раніше здійснювали вручну в дерев'яних кадках одинадцять робітників. Промивання було недосконалим, бо в глині залишалися частки піску і слюди. З метою поліпшення праці на цій ділянці виробництва пропонувалося побудувати промивальний “снаряд”, який мав приводитися в дію паровою машиною. Він мав сполучення зі спеціальними канавками, в одній із яких осідали важкі “нечистоти”, а в другій – чиста глина. На ньому мали працювати чотири робітники¹⁰⁹. Про-

мивальний “снаряд” економив час і зменшував кількість робітників на цій ділянці виробництва.

Потребувала вдосконалення й робота з приготування маси “для капсулів і кокрей” та змішування різних сортів глини. Ці операції раніше здійснювали вручну і аж ніяк не досконало. Тому на фабриці винайшли глинорізальну машину, яка зменшила кількість робітників, задіяних на операціях, поліпшила якість виготовленої маси та заощадила час. Вдосконалювалась і робота в токарній майстерні. Раніше кожну деталь робітник готував самостійно. Із запровадженням поділу праці, вироби переходили через кілька рук, і якщо раніше п'ять чоловік виготовляли в один день до 150 тарілок, то, за прогнозами адміністрації фабрики, після такого вдосконалення ця кількість мала зрости до 1000¹¹⁰.

На технічне переоснащення були потрібні значні кошти, яких фабрика не мала. Царський уряд також не поспішав вкладати кошти в нерентабельне підприємство. Фінансове становище фабрики стало дуже важким. У 1852 р. її борг становив 21395 руб. Значно знизилась оплата праці майстрових, кваліфікованих робітників. Так, підсобний робітник-поденник у м. Києві у 1853 р. отримував 85 коп. в день, а кваліфікований робітник на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці – 28 коп.¹¹¹

Занепокоєний значним відтоком кваліфікованих кадрів, завідуючий фабрикою 17 травня 1857 р. звернувся до виконуючого обов'язки управляючого імператорськими заводами з проханням про дозвіл приймати на роботу жінок. Він аргументував тим, що жінки вже працювали на приватних російських та іноземних фабриках, і запевняв управляючого, що їх будуть використовувати лише на тих ділянках виробництва, які потребують більше спритності ніж сили. Завідуючий вважав, що цей захід принесе вигоду не тільки фабриці, а й селянським родинам, оскільки жінки будуть отримувати “за-

дельную плату наравне съ мужчинами". 5 червня 1857 р. управляющий дав дозвіл на прийом на роботу жінок¹¹².

Урядові та адміністративні заходи не поліпшили становище фабрики. Вони не дали економічного ефекту через зростання конкуренції як з іноземними, так і з вітчизняними фаянсовими фабриками. Так, якщо в Російській імперії у 1811 р. було 11 фарфоро-фаянсових підприємств, з них 4 – в Україні, то у 1858 р. – 71 підприємство, з них 10 – в Україні¹¹³.

З погіршенням економічного стану Києво-Межигірської фабрики занепадала й прифабрична школа. У 1850/1851 навчальному році її закінчили всього 13 учнів¹¹⁴.

У 1858 р. фабрика збанкрутувала й була закрита. Відповідно до указу імператора Олександра II від 21 липня 1858 р., її було вилучено із підпорядкування Кабінету його імператорської величності й передано в оренду приватним особам. Приписані до фабрики селяни із сіл Нові Петрівці і Валки звільнялися від обов'язкової праці на фабриці¹¹⁵.

Отже, Києво-Межигірська фаянсова фабрика з 1822 по 1858 рр. була державним підприємством, яким управляла призначена царським урядом адміністрація. На фабриці працювали приписані до неї селяни із сіл Ново-Петрівці і Валки. Порівняно з попередніми роками, значно посилювалося адміністрування виробничого процесу і більш жорстким став контроль за роботою кріпосних селян.

На фабриці продовжувалися експерименти над фаянсовою масою і поливою. В цих експериментах активну участь брали професійні кадри, підготовлені у прифабричній школі. Фаянсові вироби тих років оригінальні, з малюнками за мотивами місцевої флори. Продукцію продавали на ринку, а також виготовляли на замовлення. З відміною заборони на ввезення до Російської імперії іноземного фаянсу та зі збільшенням кількості вітчизняних фаянсових підприємств фабрика виявилася не здатною конкурувати з ними через застаріле устаткування,

непомірні видатки на утримання адміністративного апарату, школи, церкви, відсутність оборотного капіталу. Адміністративний апарат не зміг пристосуватися до ринкових умов, своєчасно провести технічне переоснащення фабрики, що призвело до її банкрутства.

§3. Під управлінням орендарів

Царський уряд прийняв рішення передати збанкрутілу Києво-Межигірську фаянсову фабрику в оренду. Спочатку бажаючих орендувати її було багато. Серед них поміщик Київської губернії Кисловський, колезький асесор А. Ауербах, київські купці 3-ої гільдії брати Микола і Василь Барські. Проте, ознайомившись з умовами орендної угоди, всі інші, крім братів Барських, відмовилися від оренди. 29 липня 1858 р. брати Барські уклали контракт з представниками фабричної адміністрації на оренду фабрики строком на 30 років. За умовами контракту, Барські мали платити державі протягом перших п'ятнадцяти років по шість, а в наступні – по сім тисяч рублів сріблом щороку¹¹⁶.

Орендарям передали в користування будівлі та інше майно на суму 105 747 руб. 49 коп., і землі, розташовані в районі фабрики (окрім земель під церквами), 7167,5 десятин землі і лісових насаджень, переважно сосни з домішками дуба і берези. У сосновому лісі переважали молоді дерева, оскільки в минулі роки ліс був виснажений пожежами та частими й неправильними вирубками дерев на дрова для фабрики. Лише подекуди серед молоді порослі залишалися двоохотлітні велетні-дуби і сосни¹¹⁷.

За царським указом від 1 липня 1858 р., територія сіл Ново-Петрівці і Валки з селянами становили окрему Києво-Межигірську маєтність. Завідуючий цією маєтністю С. Бабушкін і

статський радник В.Константинов у 1858 р. склали її опис. У ньому зазначено, що маєтність знаходилась у 20 верстах від Києва, вверх за течією Дніпра, на його правому березі. У володінні селян цієї маєтності перебувало 2362 десятини, 1848 саженив ріллі, сінокосів та інших угідь без належного розподілу, тобто земельних перерозподілів у селах не проводилося. Земля в маєтності переважно піщано-глиниста, лише місцями зустрічався чорнозем. На ній вирощували жито, овес і гречку. Середній урожай жита: сам-3. На городах садили капусту й овочі¹¹⁸.

Автори опису маєтності звернули увагу на запустіння садів, які раніше займали значну площу цих сіл. Вони описали основні заняття місцевих селян: роботу на фабриці та виготовлення вогнетривкої цегли, яку возили до Києва і продавали за ціною від 8 до 12 руб. за тисячу¹¹⁹.

Селяни Києво-Межигірської маєтності (844 ревізські душі) були звільнені царським урядом від обов'язкової праці на фабриці і підпорядковані Міністерству державного майна. Відповідно до нового статусу, вони мали сплачувати державі оброк за право користування землею та відбувати земські повинності. Для відновлення занепаłego господарства колишніх фабричних селян царський уряд встановив деякі пільги. Так, повідомляючи про перехід межигірських селян у відомство Державного майна, Кабінет його імператорської величності 13 серпня 1859 р., а Київська палата державного майна 28 серпня 1859 р. зазначали, що селяни до перевірконої люстрації залишаються при даному господарстві, і з "милости государя императора" вони для поліпшення господарського побуту на 12 років звільнялися від сплати податків, рекрутської та інших повинностей¹²⁰.

Першочерговими завданнями, які постали перед орендарями братами Барськими, було забезпечення необхідного рівня виробництва, проведення реорганізації управління під-

приємством та налагодження випуску продукції відповідно до смаків і тогочасної моди. Проте їм довелося починати з проведення робіт, викликаних нагальними потребами. Біля фабрики прорвало греблю, і треба було спорудити нову, а також провести укріплення берегів Дніпра¹²¹, оскільки добувати глину в них стало небезпечно.

Про смертельні випадки, які траплялися при обвалах землі під час добування жителями сіл глини повідомляв ще 13 листопада 1842 р. директора фабрики пристав Київського повіту Камінський¹²². За ці роки стан берегів Дніпра погіршився і обвали траплялися дедалі частіше. Роботи з їх укріплення були необхідні, але потребували від братів Барських значних матеріальних витрат.

Крім того, технічне переоснащення фабрики, яке почалось у період підпорядкування фабрики Кабінету його величності, не було завершено. Тому орендарі були змушені його продовжити, хоч умови загалом були досить складні. Стан виробничого процесу був далекий від тогочасних вимог. На фабриці зосередилося чимало старих форм, вироби яких не мали попиту в покупців. Зросла конкуренція з боку вітчизняного та іноземного фаянсу. З середини XIX ст. збільшилася кількість невеликих приватних заводів із виробництва фаянсу, фарфору і напівфарфору. Їх продукція поступалася межигірській у красі та досконалості, але була значно дешевша і тому мала збут. Так, якщо дюжина тарілок Києво-Межигірської фабрики при оптовому продажі на фабриці коштувала 1 руб. 14 коп., то в магазині фабрики в м. Києві – 1 руб. 32 коп., а інших фабрик – 65 коп.¹²³

Поліпшився збут продукції в Російській імперії іноземного, насамперед дешевого і красивого англійського фаянсу, який надходив у великій кількості через Одесу. Англійські підприємці побудували склади для зберігання посуду, що дало змогу враховувати потреби ринку¹²⁴.

Орендарі фабрики не мали можливості знизити ціну на межигірські вироби, оскільки були змушені підвищити заробітну плату робітникам. Селяни навколишніх сіл відмовлялися працювати на фабриці за попередню оплату. Їм вигідніше було виготовляти цеглу в домашніх умовах або рубати дрова у межигірських лісах і продавати їх у Києві. Так, завідувачий Києво-Межигірською маєтністю титулярний радник Бабушкін повідомляв 22 лютого 1860 р. управляючого Київською палатою державного майна С.Шийка, що селяни сіл Ново-Петрівці і Валки здійснюють самовільні порубки межигірського лісу для власних потреб, на продаж і для виробництва цегли, яка потребує для випалу велику кількість дров¹²⁵.

Складною проблемою для братів Барських стала відсутність біля Межигір'я сировини для виробництва фаянсу. Запаси доброякісних межигірських глин у попередні роки були вичерпані, а інші ділянки, де глина ще залишалася, у 1859 р. перейшли в підпорядкування Міністерства державного майна. Орендарі не мали права рубати ліс, переданий їм у користування, тому необхідні фабриці дрова доставляли підрядчики¹²⁶.

Незважаючи на певні труднощі, на фабриці почався випуск фаянсових виробів. У ті роки фабрика виготовляла тарілки на зразок англійських: великі й важкі з геометричним орнаментом та малюнком із стрічок, зв'язаних бантами, або гірляндами, а також тарілки з рельєфними портретами Т.Шевченка, П.Куліша, М.Костомарова та інших відомих діячів¹²⁷.

Ряд проблем, які постали перед орендарями, змусили їх відмовитися від утримання церковних споруд колишнього Києво-Межигірського монастиря, і вони залишилися без належного догляду. Незважаючи на те, що Кабінет його величності при передачі фабрики Барським у листі до завідуючого фабрикою Бабушкіна від 11 червня 1859 р. звертав увагу на необхідність виділення священикам межигірських церков пристойних приміщень для житла з опаленням і водопостачан-

ням, з чисткою зимових труб і ремонтуванням їх за свій рахунок, Барські на це не погодилися. Тому духовенство покинуло Межигір'я¹²⁸.

5 серпня 1861 р. Межигір'я відвідав київський митрополит Арсеній. На засіданні Київської духовної консисторії він повідомив про стан межигірських церков. За його свідченням, у двох кам'яних церквах колишнього монастиря "отличной архитектуры" після відбуття із Межигір'я "притча" богослужіння не проводилося. Церкви залишилися без догляду, а робітники фабрики без належного повчання. Митрополит запропонував вважати церкви монастиря приписаними до Києво-Печерської лаври. 9 серпня 1861 р. Київська духовна консисторія повідомила про це рішення духовний собор Києво-Печерської лаври і запропонувала для богослужіння у межигірських церквах направити ієромонаха та послушника, встановивши їм річну платню відповідно 120 і 45 руб. із 219 руб. 54 коп., які відпускалися раніше Синодом на утримання й ремонт межигірських церков. Це рішення затвердив Синод указом від 20 грудня 1861 р.¹²⁹

Того ж року для богослужіння в межигірських церквах до Межигір'я прибули лаврські ченці: ієромонах Пахомій та послушник І.Заблоцький. Вони повідомили духовний собор лаври про необхідність проведення в межигірських церквах ремонтних робіт. З проханням про виділення коштів на їх ремонт члени собору звернулися до Київської казенної палати, яка 2 жовтня 1862 р. повідомила про виділення 109 руб. 77 коп., з яких 2 руб. 20 коп. казначейство утримало на користь Київського училища дівчат духовного звання¹³⁰.

Ремонтні роботи були проведені й орендарями фабрики братами Барськими. Вони відремонтували фабричні цехи, будівлі, встановили нове обладнання, витративши 120 тис. руб., що перевищувало початкову вартість фабрики. У зв'язку зі значними витратами М.Барський звернувся до Кабінету його

імператорської величності, Міністерства внутрішніх справ і керуючого імператорськими заводами з проханням про зниження орендної плати до вартості користування житловими приміщеннями. Після відмови орендарі висунули нові пропозиції: орендна плата має бути знижена із 195 тис. до 60, яку вони заплатять протягом п'яти років без відсотків, причому перший внесок становитиме 10 тис. руб.¹³¹

З цього питання, за пропозицією керуючого імператорськими заводами, було створено спеціальну комісію. Після обстеження фабрики комісія вирішила не погоджуватися на умови орендарів Барських, і 1864 р. контракт з ними було розірвано. Отже, вони не спромоглися поліпшити стан фабрики, оскільки їм бракувало досвіду та знань з організації фаянсового виробництва. Тому, витративши значний капітал, вони були змушені відмовитися від оренди.

1866 р. фабрику придбав самарський купець О.О.Шишков. Він мав платити за неї 8500 руб. на рік протягом десяти років. Проте і він не зміг налагодити виробництво якісних і дешевих фаянсових виробів. Помітно низився ринок збуту виробів, завойований іншими фаянсовими підприємствами. У 1868 р. О.Шишков продав фабрику тульському поміщику Лазареву-Ставищеву, але Кабінет його імператорської величності не визнав цього продажу, здійсненого без його згоди. В 1870 р. Шишков повернув фабрику Кабінету, втративши на цьому 25 тис. руб.¹³²

5 та 9 грудня 1871 р. відбулися аукціони з продажу фабрики. Незважаючи на оголошення в місцевих та столичних газетах, на них ніхто не з'явився. Лише в кінці 1871 р. фабрику придбав купець Говоров з виплатою 85 тис. руб. протягом 12 років. Він відремонтував фабричні корпуси, витративши на це 30 тис. руб.. Проте не зміг поліпшити стан виробництва. Запаси місцевої глини були повністю вичерпані, тому для виготовлення фаянсових виробів використовували привозну,

яку доставляли залізницею, що коштувало значно дорожче ніж по Дніпру. Таким же чином надходили й інші необхідні для виробництва матеріали. Все це закладалося в ціну виробів. Крім того, під час простою фабрики розійшлися кваліфіковані робітники та майстри. Тому знизилась якість фаянсових виробів. Вони не витримували конкуренції з якісним і дешевим іноземним фаянсом. У 1874 р. Говоров відмовився від фабрики, і вона знову повернулася до Кабінету його імператорської величності¹³³.

У 1875 р. Кабінет призначив нові торги. Проте й наступним орендарям не вдалося перетворити фабрику на конкурентоспроможне підприємство. Будівлі її руйнувалися, фабрика зовсім занепала. У занедбаному стані перебували й межигірські церкви. Коштів, виділених Синодом, не вистачало на ремонт церковних споруд, а подаянь від фабричних робітників через кризовий стан фабрики та часті зміни орендарів не надходило. Церковні споруди руйнувалися й потребували ремонту. Так, 21 вересня 1875 р. завідуючий межигірськими церквами ієромонах Єлевафій повідомляв духовний собор Києво-Печерської лаври, що в церквах необхідно відремонтувати віконні рами, встановити в них скло та виготовити зимові рами. Крім того, ієромонах просив замінити водостічні труби та жолоби. 4 листопада 1875 р. духовний собор Києво-Печерської лаври повідомив про це Київську удільну контору¹³⁴.

У зв'язку з проектом Синоду і Міністерства освіти про передачу початкової освіти у відання церкви, який здійснювався у 60-70-ті рр. XIX ст., духовний собор Києво-Печерської лаври 29 жовтня 1875 р. постановив організувати при межигірських церквах школу для навчання дітей селян навколишніх сіл. Члени собору 12 листопада 1875 р. дали розпорядження економому лаври про виготовлення для межигірської школи столів та лавок на 27 учнів. У школі навчалось багато бідних дітей. Один із них, за повідомленням ієромонаха Єлевафія,

круглий сирота, зовсім злидений, босий і голодний. Іеромонах віддав йому свої чоботи, годував своїм коштом. Проте навчатися хлопчик не хотів і через деякий час втік із школи¹³⁵.

Ще два роки фабрика перебувала під управлінням орендарів, і лише 16 червня 1877 р. вийшов царський указ про її закриття. Будівлі фабрики намагалися пристосувати до різних потреб: влаштувати інтендантські комори, Дніпровську дослідну партію, лазарети. Нарешті їх було вирішено передати Синоду¹³⁶.

Таким чином, на території Межигір'я, багатого на поклади високоякісної гончарної глини, з 1798 по 1876 рр. діяла фаянсова фабрика. У 1798-1822 рр. вона перебувала під управлінням Київської міської думи та її виконавчого органу – магістрату, київського цивільного генерал-губернатора та Міністерства внутрішніх справ. Фінансовий контроль за фабрикою залишався за Київської міською думою. З 1822 по 1858 рр. фабрика була підпорядкована Кабінету його імператорської величності.

На фабриці у ті роки працювали приписані селяни сіл Ново-Петрівці та Валки. Частина з них, найбільш кваліфіковані, працювали щоденно й отримували заробітну плату. Інші, підсобні робітники, відробляли на фабриці панщину. Фабрика була організована як державне підприємство з напівкріпачкою організацією праці.

Першими майстрами на фабриці були іноземці. Згодом були підготовлені вітчизняні майстри, випускники створеної при фабриці професійної школи.

Виробництво межигірських фаянсових виробів було започатковано при сприятливій кон'юктурі ринку, що склалася в результаті прийнятого царським урядом у 1801 р. закону про заборону на ввезення іноземного фаянсу. За таких умов фабрика досягла певних успіхів у виготовленні фаянсових виробів і в розробці нових видів фаянсу.

Коли у 1819 р. було знято заборону на ввезення іноземного фаянсу, межигірські фаянсові вироби не змогли витримати конкуренцію. Введення на фабриці більш жорстких адміністративних заходів, контролю за дисципліною праці не дали результатів. Тому, зберігаючи орієнтацію на продаж виробленої продукції на ринку, адміністрація фабрики прагнула збільшити кількість фаянсових виробів, виготовлених на замовлення різних установ та приватних осіб. На фабриці заохочувалися експериментальні роботи над глиною, було винайдено різні види фаянсової маси й створено вироби з оригінальними узорами – рельєфами за мотивами місцевої флори.

Збільшення кількості вітчизняних фаянсових підприємств та зростання імпорту іноземного фаянсу призвели до звуження ринку збуту межигірських виробів. Не забезпечували рентабельності Києво-Межигірської фабрики й вироби на замовлення, які виготовлялися на рутинній техніці. Спроби технічної реконструкції фабрики не дали результатів. Низька заробітна плата кваліфікованих робітників, напівкріпачья праця приписаних до фабрики селян не стимулювали збільшення випуску продукції. Бюджет фабрики був переобтяжений значним адміністративним апаратом, який, не маючи досвіду та знань, не орієнтувався в умовах вільного ринку, використовуючи переважно поліцейські функції для контролю роботи фабричних селян. Фабрика збанкрутувала, і царський уряд був змушений здати її в оренду. У 1858 – 1876 рр. фабрика перебувала під управлінням орендарів.

З передачею фабрики в оренду приписані до неї селяни Ново-Петрівці і Валків були звільнені від обов'язкової праці на фабриці, а територія цих сіл увійшла до створеної, за царським указом, Києво-Межигірської маєтності.

Відсутність у орендарів досвіду та знань в організації виробництва фаянсу, як зазначалося вище, а також недостатня кількість вільної робочої сили, великі затрати на ремонт та

реконструкцію фабрики призвели до того, що орендарям не вдалося збільшити та здешевити продукцію, підвищити конкурентоспроможність виробів на ринку, а неспроможність налагодження прибуткового підприємства обумовила закриття фабрики.

- ¹ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.6.
- ² ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.2546, арк.3.
- ³ Там само, арк.3.
- ⁴ ПСЗ. - Т.25. - №18571; Т.27. - №20791.
- ⁵ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.2546, арк.3,4; ПСЗ. - Т.25. - №18571.
- ⁶ ПСЗ. - Т.25. - №18571; Т.27. - №20791.
- ⁷ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления /Сост. А.Андреевский. - К., 1886. - Вып.10. - С.105, 110, 130.
- ⁸ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.7, арк.7-10.
- ⁹ Там само, спр.2546, арк.3-4.
- ¹⁰ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.9.
- ¹¹ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. - К., 1897. - С.250.
- ¹² ПСЗ. - Т.30. - №23551; ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр. 9, арк.28.
- ¹³ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.11; ПСЗ. - Т.27. - №20791.
- ¹⁴ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.11-12.
- ¹⁵ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.33, арк.12, 39, 40.
- ¹⁶ Там само, ф.581, оп.1, спр.33, арк.39-40 зв.
- ¹⁷ ПСЗ. - Т.27. - №20791.
- ¹⁸ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.20, арк.36; ЦДАВО, ф.3806, оп.1, спр.7, арк.11, 21: Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. - К., 1959. - С.299.
- ¹⁹ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.24, арк.7-8; спр.65, арк.4 зв.
- ²⁰ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.47.
- ²¹ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.20, арк.36; спр.2546, арк.3 зв.- 4.
- ²² ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.10, 28, 72, 73.
- ²³ Там само, арк.72-73.

- ²⁴ Там само, арк.11-28; ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.33, арк.39-40 зв.
- ²⁵ Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804-1824) (Из бумаг профессора Ф.А.Терновского) //Киевская старина. - 1884. - №7. - С.441, 443, 444.
- ²⁶ ЦДАВО, ф.3806, оп.1, спр.7, арк.37.
- ²⁷ Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона. - С.443; ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.20, арк.36; оп.3, спр.39, арк.3, 3 зв.
- ²⁸ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.33, арк.29-30.
- ²⁹ Там само, спр.33, арк.37; ЦДАВО, ф.3806, оп.1, спр.7, арк.43.
- ³⁰ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.33, арк.37-38.
- ³¹ Там само, арк.38.
- ³² Там само, спр.2546, арк.5, 5 зв.
- ³³ Там само, спр.868, арк.1-42.
- ³⁴ Там само, спр.86, арк.8; спр.120, арк.1, 1 зв.; спр.942, арк.1-60; ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.73-74.
- ³⁵ Северная почта. - 1816. - №9.
- ³⁶ Свиньин П. Киево-Межигорская фаянсовая фабрика //Сын Отечества. - 1816. - №7. - С.8.
- ³⁷ Там же. - С.8-10, 14.
- ³⁸ Там же. - С.10-12.
- ³⁹ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.23.
- ⁴⁰ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.145, арк.1, 1 зв.
- ⁴¹ Там само, арк.3-4.
- ⁴² Там само, арк.8-17.
- ⁴³ Там само, арк.1 зв.-3.
- ⁴⁴ Там само, спр.124, арк.1-32.
- ⁴⁵ Там само, спр.2546, арк.20, 23.
- ⁴⁶ Там само, арк.5 зв.; спр.191, арк.1-4 зв.
- ⁴⁷ Там само, спр.203, арк.1-5.
- ⁴⁸ Там само, арк.5-13.
- ⁴⁹ Там само, спр.202, арк.3, 3 зв.
- ⁵⁰ Там само, спр.200, арк.2-4.
- ⁵¹ Там само, спр.1919, арк.16-17 зв.; спр.2050, арк. 45-45 зв.
- ⁵² Там само, спр.249, арк.19.

- ⁵³ Там само, спр.2546, арк.26-27.
- ⁵⁴ Там само, спр.846, арк.1.
- ⁵⁵ Там само, спр.206, арк.1; спр.2546, арк.24.
- ⁵⁶ Там само, спр.206, арк.2; спр.2546, арк.24.
- ⁵⁷ Там само, спр.255, арк.1-11 зв.; спр.275, арк.1-41 зв.
- ⁵⁸ Там само, спр.270, арк.9-10.
- ⁵⁹ Там само, спр.620, арк.29, 29 зв.
- ⁶⁰ Там само, спр.548, арк.4, 5, 7, 7 зв.
- ⁶¹ Там само, арк.4-5; спр.620, арк.29-29 зв.
- ⁶² Там само, арк.7, 7 зв.
- ⁶³ Там само, спр.539, арк.133, 404, 404 зв.; Розрахунок у срібних рублях став здійснюватися в Російській імперії після грошової реформи, проведеної у 1839 р. Зміст її полягав у відновленні срібного рубля. Офіційний курс останнього дорівнював 3,5 руб. асигнаціями. Реальний же курс у Києві рахували в 4 руб. Див.: Очерки экономической истории России первой половины XIX века. Сб. ст. - М., 1959. - С.367.
- ⁶⁴ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.25, 55.
- ⁶⁵ Там само, арк.72.
- ⁶⁶ Там само, арк.26.
- ⁶⁷ Там само, спр.7, арк.40.
- ⁶⁸ Там само, арк.40.
- ⁶⁹ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.304, арк.1.
- ⁷⁰ Там само, арк.1-2.
- ⁷¹ Там само, арк.3-4, 14.
- ⁷² Там само, спр.1628, арк.8-11.
- ⁷³ Там само, арк.5, 9 зв.-10.
- ⁷⁴ Там само, арк.7, 14-15 зв.; спр.2508, арк.1.
- ⁷⁵ Там само, спр.1628, арк.9 зв.-11.
- ⁷⁶ Там само, арк.14-15 зв.
- ⁷⁷ Там само, спр.1719, арк.4.
- ⁷⁸ Гордієнко Б. До історії професійної школи при Києво-Межигірській фаянсовій фабриці // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. - 1963. - №2. - С.67, 68.
- ⁷⁹ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.19, 27.

- ⁸⁰ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.1410, арк.1.
- ⁸¹ Там само, спр.1919, арк.6.
- ⁸² Там само, арк.6-8 зв.
- ⁸³ Там само, арк.8 зв.-9 зв., 18, 18 зв.
- ⁸⁴ Там само, арк.15 зв.-18 зв.
- ⁸⁵ Там само, арк.10-13, 15 зв.-16 зв.
- ⁸⁶ Там само, арк.4, 4зв., 16 зв.-17.
- ⁸⁷ Там само, арк.13, 16, 16 зв.; спр.1628, арк.8.
- ⁸⁸ Там само, спр.1919, арк.4, 4 зв., 13-14 зв.
- ⁸⁹ Там само, арк.13-14 зв.
- ⁹⁰ Там само, арк.14 зв.
- ⁹¹ Там само, арк.14 зв.-15 зв.
- ⁹² Там само, арк.15, 15 зв.
- ⁹³ Там само, арк.10-13, 21, 21 зв.
- ⁹⁴ Там само, спр.1924, арк.1, 1 зв.
- ⁹⁵ Там само, спр.1923, арк.1-2.
- ⁹⁶ Там само, спр.2508, арк.2.
- ⁹⁷ Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. - СПб., 1852. - Ч.3. - С.209.
- ⁹⁸ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.539, арк.454-455; спр.2050, арк.42, 42 зв.
- ⁹⁹ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.47; ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.2110, арк.1, 1 зв.; спр.2050, арк.42, 42 зв.
- ¹⁰⁰ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.539, арк.454-455.
- ¹⁰¹ Там само, арк.454-455.
- ¹⁰² Там само, спр.548, арк.4,5; спр.620, арк.29-29 зв.
- ¹⁰³ Там само, спр.1820, арк.1, 1 зв., 4
- ¹⁰⁴ Там само, спр.1927, арк.2, 3.
- ¹⁰⁵ Там само, арк.3, 11, 12.
- ¹⁰⁶ Там само, арк.11-12.
- ¹⁰⁷ Там само, спр.2315, арк.4.
- ¹⁰⁸ Там само, спр.2331, арк.2, 2 зв.; ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.35; Ферчук А. Порцеляна і фаянс у збірці Національного музею історії України //Київська старовина. - 1999. - №4. - С.95-96.
- ¹⁰⁹ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.2546, арк.7-8.

- ¹¹⁰ Там само, арк.8-11 зв.
- ¹¹¹ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.36, 38.
- ¹¹² ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.2546, арк.29-30 зв.
- ¹¹³ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. - К., 1962. - С.41-42.
- ¹¹⁴ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.2326, арк.1, 1 зв.
- ¹¹⁵ Нестерова Е.Д. З історії українського керамічного виробництва XIX ст. // УІЖ. - 1968. - №5. - С.100; ЦДІАКУ, ф.581, оп.2, спр.86, арк.20, 20 зв.
- ¹¹⁶ ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.2555в, арк.15, 32-52, 54, 64; оп.2, спр.86, арк.8, 8 зв.
- ¹¹⁷ Там само, ф.581, оп.2, спр.86, арк.8-9, 20, 20 зв.
- ¹¹⁸ Там само, ф.581, оп.2, спр.60, арк.2-9 зв.
- ¹¹⁹ Там само, арк.12.
- ¹²⁰ Там само, спр.86, арк.24, 24 зв.
- ¹²¹ Нестерова Е.Д. Назв. праця. - С.100.
- ¹²² ЦДІАКУ, ф.581, оп.1, спр.1452, арк.10.
- ¹²³ Нестерова Е.Д. Назв. праця. - С.100.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Селянський рух на Україні. 1850-1861. Збірник документів і матеріалів. - К., 1988. - С.238.
- ¹²⁶ Нестерова Е.Д. Назв. праця. - С.100.
- ¹²⁷ ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.76, 81.
- ¹²⁸ ЦДІАКУ, ф.581, оп.2, спр.86, арк.8, 8 зв.
- ¹²⁹ Там само, ф.128, оп.2 (заг.), спр.233, арк.1, 2, 61, 61 зв., 100.
- ¹³⁰ Там само, арк.61, 61 зв., 100; ф.132, оп.2, спр.84, арк.2.
- ¹³¹ Нестерова Е.Д. Назв. праця. - С.101.
- ¹³² ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.43-44.
- ¹³³ Там само, арк.45.
- ¹³⁴ ЦДІАКУ, ф.128, оп.2 (заг.), спр.283, арк.2, 3; спр.284, арк.4, 5; ф.132, оп.2, спр.83, арк.2.
- ¹³⁵ Там само, ф.128, оп.2 (заг.), спр.284, арк.9-10 зв.; Никольский Н.М. История русской церкви. - М., 1983. - С.416-417.
- ¹³⁶ Нестерова Е.Д. Назв. праця. - С.101; ЦДАВО, ф.3806, оп.2, спр.3, арк.45.

ВІДНОВЛЕННЯ КИЄВО-МЕЖИГІРСЬКОГО МОНАСТИРЯ

За царським указом від 16 червня 1884 р., будівлі колишньої Києво-Межигірської фаянсової фабрики були безкоштовно передані Синодові. Київський митрополит Платон (Гордецький) звернувся до Синоду з проханням про передачу їх та споруд колишнього Києво-Межигірського монастиря до Київської єпархії з метою відкриття в них монастиря. За указом Синоду від 18 липня 1884 р. у Межигір'ї було дозволено відновити монастир¹.

У зверненні до Синоду київський митрополит просив про надання відновленому монастирю, зважаючи на його древність, славу та важливі заслуги перед церквою, статусу "общезительного", першокласного та назви Спасо-Преображенського. Він пропонував приписати до нього Києво-Троїцький монастир і призначити настоятелем ігумена приписаного монастиря Іону із возведенням його в сан архімандрита².

Митрополит Платон пропонував перетворити Спасо-Преображенський Києво-Межигірський монастир в "єпитимійний" та організувати при ньому різні благодійні установи: притулок для священно- і церковнослужителів, ремісничу школу для дітей духовенства, які не закінчили навчальних закладів або були виключені за неуспішність і проживали на утриманні у батьків чи родичів, щоб надалі вони могли себе прогодувати; лікарню для душевнохворих. Для створення благодійних установ при монастирі були необхідні значні кошти, тому київський митрополит просив у Синоду дозволу на збір пожерт-

увань у Київській єпархії³.

Пропозиції митрополита Платона були підтримані Синодом. Через чотири роки з часу відновлення в Києво-Межигірському монастирі вже проживало 40 ченців. Вони відремонтували церковні споруди й проводили в них богослужіння. В монастирі перебували на покаянні священно- і церковнослужителі для "исправления по ихъ поведению". Однак для приведення монастиря "въ полный порядокъ" і для організації при ньому благодійних та виховних установ не вистачало коштів. Тому київський митрополит, одержавши дозвіл Синоду на збір пожертвувань, запропонував Київській консисторії звернутися до монастирів, приходського притчу Київської єпархії та до прихожан і закликати їх до посилення пожертвувань на повну відбудову монастиря і створення при ньому зазначених установ. Першим на розбудову монастиря вніс пожертвування в розмірі 15 тис. руб. митрополит Платон⁴.

Про історію монастиря цього періоду збереглося мало відомостей. Так відомо, що один із межигірських ченців, Іліодор, за спасіння потопаючого в Дніпрі у 1885 р. був нагороджений імператорською срібною медаллю⁵.

Архімандриту Іоні за дев'ять років настоятельства у Києво-Межигірському монастирі не вдалося здійснити задуми київського митрополита Платона. Він став просити про звільнення через хвороби та похилий вік. Указом Синоду від 26 березня 1894 р. архімандрита Іону було звільнено від настоятельства у Києво-Межигірському монастирі і залишено настоятелем лише Києво-Троїцького монастиря. За цим же указом чоловічий монастир у Межигір'ї було закрито, а в його будівлях відкрито жіночий монастир. У ньому поселилося близько двохсот черниць і послушниць, якими управляла ігуменія Києво-Покровського монастиря⁶.

За декілька місяців черниці та послушниці впорядкували

монастир і відкрили при ньому церковно-парафіяльну школу, в якій безплатно навчалася 45 учениць. Школа утримувалася коштом Київської училищної ради та добродійних пожертвувань. При монастирі було відкрито також дитячий притулок⁷.

Влітку 1894 р. між Межигір'ям та Києвом став курсувати пароплав, яким прибували богомольці та відпочиваючі. Для їх розміщення за огорожею монастиря, в приміщенні колишньої фаянсової фабрики, черниці влаштували триповерховий готель з чайною та їдальнею. В готелі, за описом кінця XIX ст., окрім іншого майна: столів, стільців, ламп, самоварів, значилося 78 ікон. На кожному поверсі готелю працював буфет⁸.

У 1890 р. навколо монастиря було зведено кам'яну огорожу і ворота, побудовано нові й відремонтовано старі будівлі, підведено водопровід і влаштовано "ватерклозети". На ці роботи було витрачено більше 2 тис. рублів⁹.

У 1902 р. Межигір'я відвідав відомий дослідник старовини М.П.Істомін, який залишив цікаві описи архітектури та живопису храмів Києво-Межигірського монастиря¹⁰.

Оглянувши монастирські будівлі, він дійшов висновку, що за типом архітектури, оздобленням і характером іконопису Спасо-Преображенська церква дуже схожа на церкву святого Миколи у Києво-Печерській лаврі, хоч остання була величніша й більш оригінальна в розробці іконографічних тем.

У звіті про поїздку до Межигір'я Істомін зазначав, що у Спасо-Преображенській церкві зберігся іконостас, який складався з п'яти ярусів і закінчувався рідкісним зображенням розпінання святого Онуфрія. Вівтарний бік іконостаса був розписаний композиціями з життя Христа, виконаними на полотні й наклеєними на дерево. Найбільш оригінальними були дві з них: хресний хід ченців за Спасителем та черниць – за Божою Матір'ю.

Серед ікон, на думку М.П.Істоміна, найбільший інтерес

становив деїсус*. Типи зображення Іоанна Хрестителя і Богоматері з вінком квітів на голові вказували на те, що ікона була виконана місцевими майстрами. Велику художню цінність мали також царські врата у Спасо-Преображенській церкві. Сюжети, зображені на них, були скопійовані, як М.П. Істомін вважав, з гравюр Лицевої Біблії. Дослідник описав також портрети московського патріарха Іоакіма та Андрія Боголюбського¹¹.

В 1914 р. визначні пам'ятки Межигір'я мали оглянути члени Київського відділу імператорського російського военно-історичного товариства. У зв'язку з цим 11 травня було складено план екскурсії¹², який характеризував стан монастиря на початок ХХ ст.

Першою пам'яткою, що підлягала огляду, був Спасо-Преображенський головний храм, побудований у 1699 р. За зовнішнім виглядом, як зазначено в плані екскурсії, храм – це типове для архітектури українське бароко, на якому позначилися пізніші зміни під час перебудови пам'ятки. Всередині храму збереглися портрети межигірського архимандрита Іродіона Журахівського, патріарха Іоакіма, Андрія Боголюбського, старовинний надгробок, а також зразки церковної дерев'яної різьби¹³.

У Спасо-Преображенській церкві знаходилися також церковні вироби із фаянсу Києво-Межигірської фабрики, церковне вбрання ХVІІ ст. (1625 р.), старовинні запорозькі хрести, пожертвовані монастирю січовими козаками після ліквідації Січі, старовинна кафедра “казальня”. На царських вратах зберігся давній розпис та гробниця межигірського архимандрита Гавриїла Гуляницького¹⁴.

* Деїсус – ікона, триптих із зображенням Ісуса Христа в архієрейському облаченні з Богоматір'ю та Іоаном Хрестителем (Предтечею). – Див.: Шевченко В.М. Назв. праця. – С. 113.

Про іншу кам'яну межигірську церкву – Петропавлівську в плані екскурсії зазначено, що вона споруджена в 1774 р., за рік до ліквідації Січі, коштом останнього кошового отамана П.Калнишевського. За архітектурними ознаками вона також зведена в стилі українського бароко. На її дзвіниці було вміщено державний герб Російської імперії з ініціалами Катерини ІІ. Внутрішнє оздоблення церкви досить бідне, оскільки роботи по її розпису здійснювалися після втрати монастирем матеріальної підтримки Січі. Олтар розписано у стилі рококо. Ікона за престолом написана за сюжетом страшного суду, в ній відчувається вплив західних майстрів¹⁵.

Проти головного Спасо-Преображенського собору на території монастиря була розташована будівля Єлизаветинської епохи, що теж мала історичну цінність. На боковому фасаді будівлі виднілася дата “1766” рік. У 1914 р., як зазначено в плані екскурсії, в ній проживав священик, який проводив богослужіння в монастирі, та знаходилися келії черниць. У корпусах колишньої фаянсової фабрики були розміщені келії жіночого монастиря, дитячий притулок та готель¹⁶.

Визначною пам'яткою Межигір'я, що увійшла до плану екскурсії, була печера на Пекарницькій горі з церквою св. Онурія середини ХVІІ ст., в якій на початку ХХ ст. було знайдено клад монет. На Виноградній горі, назва якої виникла від закладеного на ній винограднику, збереглися залишки земляного укріплення, яке захищало монастир у давні віки. Не забули автори внести до плану екскурсії по Межигір'ю й знамените прекрасною лікувальною водою джерело “Дзвонки”¹⁷.

Окрім запорозьких христів, зазначених у плані екскурсії, в монастирі на початку ХХ ст. збереглося кілька дорогоцінних старовинних Євангелій, подарованих монастирю запорозькими козаками. Серед них Євангеліє в синьому бархаті 1697 р. видання, Євангеліє в зеленому та два Євангелія у червоному бархаті 1746 р. видання¹⁸.

З початком у 1914 р. Першої світової війни кількість чорниць і послушниць у монастирі не зменшилась: у Нікольському лісі проживало 9 чорниць, на Трипольському хуторі – 7. Там же перебувало 103 послушниці. Крім того, 6 чорниць і 158 послушниць працювали у шпиталі¹⁹. Значна їх кількість пояснюється тим, що в Межигір'ї був лазарет, де лікували поранених.

Серед поранених були й військовополонені. Так, у січні 1917 р. чорниці купили для них три пари чобіт, заплативши значну суму – 66 руб., а в березні того ж року дали двом військовополоненим 1 руб. для говіння в м. Києві²⁰. Таку щедрість чорниць можна пояснити тим, що військовополонених використовували в монастирському господарстві.

У 1916 р. при монастирі було відкрито сільськогосподарську школу домоводства для дівчаток навколишніх сіл. У трьох класах школи безоплатно навчалися й одночасно працювали в монастирському господарстві до 30 дівчаток. Школа утримувалася на кошти департаменту землеробства і державного майна, а також на місцеві пожертвування²¹.

За правилами, встановленими чорницями для учениць школи, вони, крім навчання, мали виконувати релігійні відправи та працювати в господарстві. Відповідно до цих правил учениці мали вставати о 6 год. ранку і лягати о 10 год. вечора. Після вранішнього чаю, вони навчались у класах. Після закінчення уроків учениці отримували одяг, помічений вишивкою, та взуття і працювали в монастирському господарстві. Після роботи вони чистили й здавали одяг та взуття. За пошкоджені речі їх карали аж до звільнення зі школи. Одяг чинили учениці у спеціально відведених для цього кімнаті (рукодільній). Вони ж підтримували порядок, чергуючи по школі²².

У складних умовах військового часу значно зменшилися прибутки монастиря. Так, у січні 1917 р. вони становили 573 руб. 37 коп. Із них - 175 руб. чорниці отримали від продажу

свічок та просфор, 101 руб. 62 коп. – від продажу молока і хліба Олексіївському притулку і 21 руб. 5 коп. – з лавки, яка належала монастирю. Видатки ж монастиря на цей місяць становили 327 руб. 80 коп.²³

У лютому 1917 р. прибуток монастиря дещо зріс за рахунок продажу бочки керосину та бичка і становив 681 руб. 25 коп., а видатки зменшилися до 177 руб. 10 коп. У березні-квітні прибутки монастиря ще перевищували видатки. Так, у квітні 1917 р. прибутки становили 1250 руб. 45 коп., а видатки – 656 руб. 51 коп. Але з травня 1917 р. становище межигірських чорниць стало досить складним: їх прибутки майже дорівнювали видаткам (1399 руб. 85 коп. та 1399 руб. 88 коп.), і цього вони домоглися лише за рахунок прання білизни для сторонніх осіб. У червні 1917 р. сума за прання білизни, яку отримали чорниці, збільшилася до 728 руб.²⁴

У серпні 1917 р. у видатках монастиря зазначена плата міліціонеру – 100 руб., у жовтні – плата за берег, тобто за користування узбережжям Дніпра – 5218 руб., в той час як прибуток монастиря у жовтні становив лише 6078 руб. 55 коп. Тому в жовтні межигірські чорниці отримали дотацію з Києво-Покровського монастиря – 1500 руб. У листопаді сума дотації зросла до 2500 руб. Значно зменшилися прибутки Києво-Межигірського монастиря від продажу свічок і просфор. Того ж місяця чорниці придбали за 82 руб. 80 коп. інструмент та гвіздки, щоб заробляти собі на прожиття пошиттям та ремонтом взуття²⁵.

У грудні 1917 р. фінансове становище монастиря не поліпшилося. Його видатки становили 3117 руб. 45 коп., з яких значну суму – 2012 руб. межигірські чорниці заплатили за берег. Видатки перевищили прибутки монастиря, які дорівнювали 3112 руб. 27 коп. З них 2000 руб. було надано Києво-Покровським монастирем²⁶.

Незважаючи на погіршення становища Києво-Межигір-

ського монастиря, чорниці не залишали обителі. Вони навчилися виживати в складних умовах громадянської війни та частих змін влади в Україні. Різні товариства та організації підтримували монастир. Так, товариство пароплавства надало чорниці монастиря Вероніці та послушниці у 1918 р. свідоцтво про право на безплатний проїзд пароплавом по Дніпру в I класі між Києвом та Межигір'ям та провіз безплатно 40 пудів вантажу²⁷.

Проте весною 1919 р. до влади в Україні прийшли більшовики і поширили на її території радянські декрети. За одним із них - декретом про землю, який було прийнято II Всеросійським з'їздом рад 26 жовтня 1917 р., вся земля, в тому числі монастирська й церковна, "отчуждается безвозмездно, обращается во всенародное достояние и переходит в пользование всех трудящихся, живущих на ней". За декретом "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви", який було ухвалено 23 січня 1918 р., радянська влада не залишилася нейтральною по відношенню до церкви і релігії. Вона застосовувала різні засоби державного впливу для поширення атеїзму і знищення церкви. З цим пов'язане закриття у 1919 р. Києво-Межигірського жіночого монастиря. Межигірських чорниць переселили в Києво-Покровський монастир. У приміщеннях Києво-Межигірського жіночого монастиря розмістили художньо-керамічну школу, дитячий притулок, різні установи. У цих приміщеннях проживав також священик, який у ще діючих межигірських церквах правив службу²⁸.

За постановою Народного комісаріату освіти УСРР від 8 вересня 1920 р. у Межигір'я було переведено Глинську художньо-керамічну школу і створено державну художньо-виробничу керамічну майстерню Всеукраїнського комітету мистецтв²⁹.

Земля й господарчі будівлі колишнього монастиря у 1920 р. перейшли до створеного на цих землях культрадгос-

пу. Близько 80 колишніх межигірських чорниць і послушниць виявили бажання працювати в ньому. Культрадгосп існував до 1922 р., коли було прийняте рішення про його ліквідацію. Чорниці, які працювали в ньому, були проти ліквідації господарства. 21 листопада 1922 р. голова шкільної ради Межигірської художньо-керамічної школи В. Сідляр повідомляв Київське губернське бюро з націоналізації землі, що "монашки" вживають заходів перед уземвідділом, щоб у будь-якій формі утримати землю за собою, навіть до організації комуністичної трудової артілі³⁰.

Незважаючи на боротьбу чорниць за збереження культрадгоспу, орна земля, ліс, луки, фруктовий сад були передані технікуму, створеному на основі школи-майстерні. У 1928 р. на цій землі було створено кооператив для поліпшення матеріального становища студентів технікуму³¹.

У 1922 р. на засіданні Президії Київського окрвиконкому було прийняте рішення про закриття Спасо-Преображенської церкви у Межигір'ї, майно якої передавалося Межигірській жіночій церковній общині. 16 листопада 1925 р. таке ж рішення було прийняте щодо іншої межигірської церкви – Петропавлівської. Окрвиконком вирішив передати її для використання Межигірському керамічному технікуму. Члени Президії окрвиконкому просили центр затвердити ці постанови³².

Незважаючи на прийняте рішення про закриття в 1922 р. Спасо-Преображенської церкви, священик продовжував проводити в ній богослужіння до весни 1931 р. Того року директор Межигірського художньо-керамічного технікуму Міллер вирішив ліквідувати "контрреволюцію" на своїй території. У Велику суботу страсного тижня перед Великоднем студентський партосередок, підбурений директором, вчинив погром собору, знищивши бібліотеку, фрески, цінні барокові іконостаси XVII ст. Серед них, на думку відомого історика церкви І. Власовського, були роботи архітектора Андрія Меленського та

італійського митця Антонія Скотті³³.

У 1934 р., коли уряд України переїхав з Харкова до Києва, на території Межигір'я були зруйновані монастирські будівлі, в тому числі й церкви, та побудовані урядові дачі.

Отже, відновлений Києво-Межигірський Спасо-Преображенський чоловічий, згодом жіночий монастир проіснував з 1884 до 1919 р., а межигірські церкви - до 1934 р. Відновлений монастир не досяг слави колишнього Києво-Межигірського монастиря, ліквідованого у 1786 р., але ченці і чорниці організували на його території різні добродійні установи: притулок, школи, в яких безоплатно навчали дітей навколишніх сіл грамоті та ремеслу, утримували шпиталь, де лікували місцевих жителів, а під час Першої світової війни - поранених та військовополонених.

Із встановленням у 1919 р. Радянської влади в Україні на її територію поширили декрети, втілення яких у життя супроводжувалося політикою воєнничого атеїзму. Це призвело до закриття монастиря, а згодом і церков, до погрому Спасо-Преображенського собору та знищення в ньому культурних цінностей українського народу, і нарешті, у 1934 р. - до ліквідації будівель і церков монастиря і побудові на їх місці державної дачі.

¹ Предложение его Высокопреосвященства о сборе пожертвований на устройство Киево-Межигорского монастыря и предполагаемых при нем учреждений //КЕВ. - 1888. - №8. - С.117; Межигорский монастырь прежде и теперь //КЕВ. - 1895. - №8. - С.342.

² Предложение его Высокопреосвященства. - С.117-118.

³ Там же. - С.118.

⁴ Там же. - С.118-119.

⁵ КЕВ. - 1885. - №21. - С.976.

⁶ ДАКО, ф.Р.862, оп.1, спр.265, арк.5, 5 зв.; ЦДІАКУ, ф.132, оп.2,

спр.91, арк.1-19 зв.

⁷ ДАКО, ф.Р.862, оп.1, спр.265, арк.4, 4 зв.; Межигорский монастырь прежде и теперь. - С.343.

⁸ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.89, арк.1-4, 6-7 зв.

⁹ Там само, спр.88, арк.1.

¹⁰ Истомин М.П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье //ЧИОНЛ. - К., 1903. - Кн.17. - Вып.1. - С.16-33.

¹¹ Там же. - С.21.

¹² ІР НБУВ, ф.Х, спр.11601, арк.1.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само, арк.1, 1 зв.

¹⁵ Там само, арк.1 зв.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, арк.1 зв.-2.

¹⁸ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.90, арк.4, 4 зв.

¹⁹ Там само, спр.91, арк.10-19 зв.

²⁰ Там само, спр.92, арк.1 зв., 6, 7.

²¹ Там само, спр.89, арк.10-12 зв.; ІР НБУВ, ф.Х, спр.11601, арк.1, 2; Стрижевский Н. Киево - Межигорский Спасо - Преображенский общежительный женский монастырь (его прошлое и настоящее). - К., 1899. - С.27-28.

²² ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.93, арк.1, 2.

²³ Там само, спр.92, арк.1 зв., 24.

²⁴ Там само, арк.3 зв.-4, 6, 6 зв., 7, 9, 9 зв., 10-11 зв., 12-13 зв., 14-15 зв.

²⁵ Там само, арк.16-17 зв., 18-19 зв., 20-21 зв., 22, 22 зв.

²⁶ Там само, арк.23, 23 зв.

²⁷ Там само, спр.94, арк.1, 2.

²⁸ Декреты Советской власти. - М., 1957. - Т.1. - С.18; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. - Нью-Йорк, 1961. - Т.4. - Ч.1. - С.290; ДАКО, ф.Р.1037, оп.1, спр.50а, арк.4 зв.; ф.Р.862, оп.1, спр.265, арк.4, 4 зв.

²⁹ Культурне будівництво в Українській РСР: 1917-1927. - К., 1979. - С.160-161.

італійського митця Антонія Скотті³³.

У 1934 р., коли уряд України переїхав з Харкова до Києва, на території Межигір'я були зруйновані монастирські будівлі, в тому числі й церкви, та побудовані урядові дачі.

Отже, відновлений Києво-Межигірський Спасо-Преображенський чоловічий, згодом жіночий монастир проіснував з 1884 до 1919 р., а межигірські церкви - до 1934 р. Відновлений монастир не досяг слави колишнього Києво-Межигірського монастиря, ліквідованого у 1786 р., але ченці і чорниці організували на його території різні добродійні установи: притулок, школи, в яких безоплатно навчали дітей навколишніх сіл грамоті та ремеслу, утримували шпиталь, де лікували місцевих жителів, а під час Першої світової війни – поранених та військовополонених.

Із встановленням у 1919 р. Радянської влади в Україні на її територію поширили декрети, втілення яких у життя супроводжувалося політикою воєнничого атеїзму. Це призвело до закриття монастиря, а згодом і церков, до погрому Спасо-Преображенського собору та знищення в ньому культурних цінностей українського народу, і нарешті, у 1934 р. - до ліквідації будівель і церков монастиря і побудові на їх місці державної дачі.

¹ Предложение его Высокопреосвященства о сборе пожертвованной на устройство Киево-Межигорского монастыря и предполагаемых при нем учреждений //КЕВ. - 1888. - №8. - С.117; Межигорский монастырь прежде и теперь //КЕВ. - 1895. - №8. - С.342.

² Предложение его Высокопреосвященства. - С.117-118.

³ Там же. - С.118.

⁴ Там же. - С.118-119.

⁵ КЕВ. - 1885. - №21. - С.976.

⁶ ДАКО, ф.Р.862, оп.1, спр.265, арк.5, 5 зв.; ЦДІАКУ, ф.132, оп.2,

спр.91, арк.1-19 зв.

⁷ ДАКО, ф.Р.862, оп.1, спр.265, арк.4, 4 зв.; Межигорский монастырь прежде и теперь. - С.343.

⁸ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.89, арк.1-4, 6-7 зв.

⁹ Там само, спр.88, арк.1.

¹⁰ Истомин М.П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье //ЧИОНЛ. - К., 1903. - Кн.17. - Вып.1. - С.16-33.

¹¹ Там же. - С.21.

¹² ІР НБУВ, ф.Х, спр.11601, арк.1.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само, арк.1, 1 зв.

¹⁵ Там само, арк.1 зв.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само, арк.1 зв.-2.

¹⁸ ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.90, арк.4, 4 зв.

¹⁹ Там само, спр.91, арк.10-19 зв.

²⁰ Там само, спр.92, арк.1 зв., 6, 7.

²¹ Там само, спр.89, арк.10-12 зв.; ІР НБУВ, ф.Х, спр.11601, арк.1, 2; Стрижевский Н. Киево - Межигорский Спасо - Преображенский общежительный женский монастырь (его прошлое и настоящее). - К., 1899. - С.27-28.

²² ЦДІАКУ, ф.132, оп.2, спр.93, арк.1, 2.

²³ Там само, спр.92, арк.1 зв., 24.

²⁴ Там само, арк.3 зв.-4, 6, 6 зв., 7, 9, 9 зв., 10-11 зв., 12-13 зв., 14-15 зв.

²⁵ Там само, арк.16-17 зв., 18-19 зв., 20-21 зв., 22, 22 зв.

²⁶ Там само, арк.23, 23 зв.

²⁷ Там само, спр.94, арк.1, 2.

²⁸ Декреты Советской власти. - М., 1957. - Т.1. - С.18; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. - Нью-Йорк, 1961. - Т.4. - Ч.1. - С.290; ДАКО, ф.Р.1037, оп.1, спр.50а, арк.4 зв.; ф.Р.862, оп.1, спр.265, арк.4, 4 зв.

²⁹ Культурне будівництво в Українській РСР: 1917-1927. - К., 1979. - С.160-161.

³⁰ ДАКО, ф.Р.353, оп.1, спр.1056, арк.1-10.

³¹ Там само, ф.Р.353, оп.1, спр.1056, арк.5-10; ф.Р.550, оп.1, спр.1282, арк.1, 2.

³² Там само, ф.Р.353, оп.1, спр.1056, арк.1-10; ф.Р.112, оп.1, спр.8356, арк.63 зв.

³³ Власовський І. Назв. праця. - С.295.

Висновки

Історія Межигір'я сягає в глибочинь віків. Складні природні процеси, які відбувалися в давні часи, залишили на його території поклади бурштину та високоякісної глини. Сприятливе географічне розташування, мальовнича місцевість, лісовий масив та джерельна вода привернули увагу православної церкви. У ХІІ ст. біля Межигір'я було зведено божницю, яка поклала початок Києво-Межигірському монастирю.

Завоювання Київської Русі татаро-монголами у ХІІІ ст. та приєднання Межигір'я у ХІV ст. у складі частини українських земель до Великого князівства Литовського не сприяли розбудові монастиря. Значних втрат обителі зазнавали постійні, починаючи з ХУ ст., вторгнення кримської орди на українські землі. Під час нападу її на Київ та його околиці у 1482 р. монастир було зруйновано. Отримавши у 1523 р. королівську грамоту на право відновлення монастиря під патронатом польського короля і великого литовського князя й організацію в ньому монастирської общини, ігумен Мисаїл Щербина та його наступники налагоджували монастирське життя в Межигір'ї, незважаючи на те, що польські та литовські правителі, користуючись своїм правом, передавали монастир у руки випадкових, далеких від церковної справи людей.

Інкорпорація українських земель до складу Польщі й утворення Польсько-Литовської держави Речі Посполитої (1569р.) позначилися на становищі монастиря. Політика польського уряду, спрямована на окатоличення й полонізацію українського народу, призвела до переходу в католицизм значної частини

українських магнатів і шляхти, які перестали підтримувати православну церкву. Спроба вищого православного духовенства поліпшити прийняттям унії (1596 р.) становище православної церкви не була підтримана межигірськими ченцями. Вони розцінили унію як реальну загрозу розширення сфери впливу католицької церкви й активно включилися в антиунійну боротьбу.

В умовах загострення міжконфесійної боротьби настоятелем монастиря було обрано Афанасія - вихованця князя К. Острозького, видатного церковного діяча, людину високої моральної чистоти, який суворо дотримувався догматів православної церкви і дбав про церковно-суспільне добро. За його ігуменства (1599-1613 рр.) в монастирі було відбудовано старі і зведено нові церкви, прикрашені іконами; налагоджено зв'язки з козаками; отримано ставропігію з підпорядкуванням константинопольському патріарху і унезалеженням від влади київського уніатського митрополита; межигірська обитель стала місцем паломництва православних віруючих.

За ігумена Афанасія та його наступників монастир, перебуваючи під владою чужоземного володаря католицького віросповідання, залишався бідним, не мав значних маєтностей і прибутків.

В роки Національної революції (1648-1676 рр.) та становлення Української козацької держави становище монастиря змінилося. З початком революції межигірський ігумен з братією підтримали політику вищого українського православного духовенства на стабілізацію ситуації в Україні шляхом створення Руського князівства у складі Речі Посполитої на чолі з київським воєводою А.Киселем. Проте перемоги козацького війська на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким, його успішні дипломатичні заходи, результатом яких стала підтримка константинопольським патріархом політики гетьманського уряду, відстоювання гетьманом привілеїв православної церкви при-

вели до зміни у відносинах монастиря з гетьманським урядом. Це проявилось у підтвердженні гетьманом прав монастиря на старі маєтності та надання йому нових.

Обережну позицію зайняли межигірський ігумен з братією щодо політики гетьманського уряду на зближення України з Московською державою, що була реалізована в січні-березні 1654 р. у Переяславській військово-політичній угоді, яку не підтримав київський митрополит та частина вищого православного духовенства України. Лише зваживши на складне матеріальне становище монастиря, вони у 1656 р. відрядили посланців до царя за допомогою.

У 1657 р., з приходом до влади в Україні гетьмана І.Виговського і посиленням спроб царського уряду підпорядкувати українську церкву московському патріарху, її вищі ієрархи повернулися до планів щодо створення Руського князівства у складі Речі Посполитої на чолі з гетьманом І.Виговським, які підтримав межигірський ігумен Варнава Лебедевич. Вони були реалізовані у Гадяцькій угоді, підписаній 16 вересня 1658 р. між польським та українським урядами.

Крах плану створення Руського князівства у складі Речі Посполитої через внутрішню опозицію гетьману І.Виговському та вступ в Україну російських військ змусили межигірського ігумена з братією вдатися до політики підтримки стосунків з усіма воюючими сторонами. Це давало можливість межигірським ченцям зберегти монастирське майно та виживати в умовах військових дій, окупації території України сусідніми державами, частих змін влади, пожеж, погромів і реквізицій, втеч селян із монастирських маєтностей.

Важливою подією для Києво-Межигірського монастиря наприкінці XVII ст. стало отримання статусу "військового" Запорозької Січі. Монастир направляв на Січ ченців для служби в запорозьких церквах та Самарському монастирі; у ньому було організовано шпиталь для лікування хворих та поранених

запорожців. Січове товариство виділяло на монастир та шпиталь частину військового прибутку.

Отримавши значні маєтності від гетьманського уряду та матеріальну підтримку січового товариства, Києво-Межигірський монастир наприкінці XVII ст. зайняв провідне місце серед українських православних монастирів. Його становище не змінилось і з підпорядкуванням у 1686 р. української церкви московському патріархові, яким з 1674 р. став Іоакім - у минулому межигірський чернець. За підтримки патріарха монастир залишився ставропігійним та зберіг статус "військового" Запорозької Січі. Це забезпечило йому автономність та економічну незалежність і сприяло збереженню в ньому української церковної традиції та духовної культури.

Незважаючи на складні процеси, що відбувались у Російській імперії в першій половині XVIII ст.: ліквідація патріаршества і створення Синоду – державної установи, яка керувала церковними справами, межигірському ігумену з братією вдалося відстояти статус ставропігії та отримати для настоятеля монастиря вищий чин архімандрита.

Проте головною метою царського уряду в ході проведення церковної реформи було структурування церкви в апарат світської влади Російської імперії і встановлення над нею державного контролю. Тому поряд з наданими монастирю привілеями почалося обмеження його прав. Це проявилось, насамперед, у призначенні, а не обранні, як раніше, настоятелів монастиря, необхідною умовою яких стала лояльність до царського уряду.

Завершення у 60-70-ті рр. XVIII ст. церковної реформи в Російській імперії призвело до обмеження фінансово-економічної діяльності монастиря, адміністративних повноважень його настоятеля, встановлення царським урядом через Синод контролю за кількісним та якісним складом монастирської общини.

Однак царській владі не вдалося поставити Києво-Межигірський монастир у цілковиту залежність від неї. Монастирська община, як автономна спільність із власною економічною системою, регламентованим внутрішнім розпорядком, вистояла протягом багатьох століть при різних змінах політичної влади в Україні. Зайнявши наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в Українській козацькій державі значне місце серед українських православних монастирів, межигірська обитель не втратила свого значення і в наступні роки. Відновлення у 30-ті рр. XVIII ст. зв'язків із Запорозькою Січчю, перерване у 1709 р. після знищення її за царським указом, отримання від неї значної матеріальної допомоги унезалежнювало монастир від царської влади. Не втручаючись у військові справи Січі, межигірські ченці поширювали серед козаків релігійну мораль і духовну культуру, надавали січовому товариству інформацію про соціально-економічну та політичну ситуацію в Лівобережній Україні та в Російській імперії.

Діяльність межигірських ченців на Січі вимагала високих критеріїв їх відбору до монастирської общини, насамперед, за рівнем освіти або знанням ремесел. Про рівень освіти межигірських ченців красномовно свідчила бібліотека монастиря із значною кількістю церковних та світських книжок різними мовами. Високий культурно-освітній рівень межигірських ченців, збереження ними православної духовної традиції та культури піднесло монастир до рівня української святині.

Після ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі і втрати значної частини коштів, що надходили від січових козаків, межигірським ченцям вдалося вистояти й утримувати на належному рівні будівлі і церкви монастиря та шпиталь. Вони знайшли нові форми отримання прибутків шляхом здачі монастирських маєтностей в оренду, переведення монастирських селян з панщини на чинш тощо. Монастир і в той складний період існування не втратив свого значення і місця в українському

суспільстві. Економічна незалежність давала межигірським ченцям можливість не допустити перетворення монастиря в місце примусового заслання царським урядом неблагонадійних осіб або у своєрідне державне відомство, яке проводило б офіційну російську ідеологію і було б наділене поліцейськими функціями. Це допомогло межигірським ченцям зберегти моральний авторитет у суспільстві та духовні зв'язки з українським народом.

Політика царського уряду, спрямована на ліквідацію національних особливостей української церкви, була негативно сприйнята більшістю межигірських ченців, частину яких становили колишні запорозькі козаки. В стінах монастиря лунала критика дій царського уряду щодо знищення Січі, духовних цінностей та релігійних традицій українського народу. Заходи межигірських ченців, спрямовані на збереження незалежності від царської влади, дух непокори, що жив у монастирі, його багатства призвели до закриття у 1786 р. та пограбування його матеріальних і духовних цінностей.

На території ліквідованого Києво-Межигірського монастиря у 1798 р. було відкрито фаянсову фабрику. Її розміщення у Межигір'ї пов'язане з вигідним географічним розташуванням поряд із м. Києвом - значним центром збуту виготовленої продукції, відкриттям поряд з містом запасів необхідної для виробництва посуду фаянсової і фарфорової глини та наявністю поблизу населених пунктів, жителі яких мали професійні навички виготовлення в домашніх умовах гончарних виробів. Відкриттям фабрики у Межигір'ї царський уряд намагався задовольнити попит жителів Російської імперії в дешевому та якісному вітчизняному фаянсі.

У перший період своєї діяльності (1798-1821 рр.) Києво-Межигірська фабрика була організована як державне підприємство, що знаходилося під контролем царського уряду. Фабрика перебувала в підпорядкуванні у різних установ: Київ-

ської міської думи і магістрату, Київського цивільного генерал-губернатора та Міністерства внутрішніх справ і була підзвітна мануфактур-колегії. Із втратою безпосереднього керівництва Київська міська дума здійснювала за роботою фабрики фінансовий нагляд.

На фабриці використовували напівкріпацьку організацію праці. Працювали на ній приписані до фабрики селяни сіл Ново-Петрівці та Валки, які за царським указом, звільнялися від сплати державних податків і виконання повинностей. Найбільш кваліфіковані з них працювали на фабриці щоденно й отримували заробітну плату. Інші, як підсобні робітники, відробляли на фабриці панщину. Поряд з роботою на фабриці, вони продовжували займатися сільським господарством.

Очоловав виробничий процес на фабриці головний майстер, якому допомагали майстри та підмайстри. Спочатку на цих посадах працювали переважно іноземці. Пізніше на фабриці були підготовлені вітчизняні майстри, випускники створеної при ній професійної школи, які стали достойними конкурентами іноземцям.

Виробництво межигірського фаянсу було розпочате в 1801 р. при сприятливій кон'юктурі ринку, що склалася в результаті прийняття царським урядом указу про заборону ввозу іноземного фаянсу. В цих умовах фабрика досягла певних успіхів у виготовленні фаянсових виробів, почалися експерименти над фаянсовою масою, в результаті яких було винайдено фаянс "під мармур."

З відміною у 1819 р. заборони на ввезення іноземного фаянсу становище фабрики погіршало. Межигірські досить дорогі вироби не витримували конкуренції з дешевим та якісним іноземним фаянсом. Царський уряд вбачав можливості поліпшення економічного становища фабрики у введенні жорстких адміністративних заходів. Другий період у діяльності фабрики (1822-1858 рр.), у підпорядкуванні Кабінету його

імператорської величності, характерний посиленням контролю за дисципліною праці.

Особливістю цього періоду було збільшення кількості виготовлення межигірських виробів на замовлення установ та приватних осіб. Це в свою чергу стимулювало проведення експериментів над різними видами фаянсової глини, в результаті яких було винайдено кольорову масу. З неї виготовляли посуд різних кольорів та відтінків. Орієнтуючись на замовників, майстри фабрики почали виготовляти вироби з напів-порцеляни та твердої порцеляни.

Значно змінився й характер розпису межигірських виробів. На зміну запозиченням зі східного та західноєвропейського розписів прийшов національний стиль, який сформувався на основі кращих зразків народного та гончарного мистецтва України.

Окрім виготовлення фаянсових виробів, на фабриці було налагоджено виробництво цегли різних видів, як для власних потреб, так і для будівництва різних споруд у м. Києві. Особливо високо цінувалася межигірська цегла "залізняк", яку виготовляли з місцевої сировини.

Збільшення кількості вітчизняних фаянсових підприємств, необмежений імпорт іноземного фаянсу в Російську імперію, в тому числі в Україну, призвели до звуження ринку збуту межигірських фаянсових виробів, зменшило кількість замовників на межигірські вироби.

Проекти технічної реконструкції, запропоновані на фабриці, не мали фінансової підтримки і не дали результатів. Низька заробітна плата робітників, напівкріпацька організація праці не стимулювали збільшення виготовлення продукції та поліпшення її якості. Бюджет фабрики був переобтяжений значним адміністративним апаратом, співробітники якого не орієнтувалися в умовах вільного ринку. Фабрика опинилась у складному фінансовому становищі. Її видатки значно пере-

вищували прибутки. Виготовлена продукція не мала збуту. Це змусило царський уряд у 1858 р. здати фабрику в оренду.

З передачею в оренду приписані до неї селяни були звільнені від обов'язкової праці на фабриці, а територія, на якій вони проживали, увійшла до створеної в 1858 р., за царським указом, Києво-Межигірської маєтності.

Проте й орендарі не змогли перетворити фабрику на конкурентоспроможне підприємство. Відсутність у них професійних знань і досвіду в організації фаянсового виробництва, висока собівартість продукції фабрики, її низька конкурентоспроможність, нестача кваліфікованих кадрів через низьку оплату праці – все це сприяло банкрутству фабрики та її закриттю в 1877 р.

Однак виготовлені кваліфікованими робітниками та майстрами фабрики фаянсові вироби мають велику історичну та мистецьку цінність. Вони оригінальні, створені в неповторному національному стилі. Їх кращі зразки можуть розширити асортимент сучасних фаянсових виробів та підняти рівень та конкурентоспроможність українського фаянсу.

Із закриттям фабрики було відновлено Києво-Межигірський Спасо-Преображенський чоловічий, пізніше жіночий монастир, який проіснував з 1884 до 1919 р., а межигірські церкви як архітектурні споруди – до 1934 р. В результаті проведеної у XVIII ст. реформи церкви в Російській імперії відбулася певна культурна й соціальна ізоляція духовенства, знизився його культурно-освітній рівень. Тому відновлений монастир не досяг колишньої слави ліквідованого у 1786 р.. Проте при ньому були організовані і діяли добродійні установи – притулок, школа, в яких безоплатно навчалися грамоті та ремеслу діти з навколишніх сіл, а також шпиталь, де лікували місцевих жителів. Отже, монастир виконував певні соціальні та культурно-освітні функції.

Із встановленням у 1919 р. в Україні Радянської влади на

її територію були поширені антиклерикальні декрети, втілення яких у життя супроводжувалося політикою войовничого атеїзму. Це призвело до закриття монастиря, а згодом і церков, до погрому культових споруд, знищення культурних надбань українського народу та побудови на їх місці державної дачі.

Незважаючи на це, Межигір'я з його давнім лісовим масивом, лікувальною водою, багатою подіями історією залишається визначною пам'яткою історії України. Тому його територія повинна стати заповідною зоною й охоронятися державою.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Акты ЗР - Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею

Акты исторические - Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссиею

Акты ЮЗР - Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею

Архив ЮЗР - Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе

ДАКО - Державний архів Київської області

ДІМ - Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького

ЗІФВ УАН - Записки історично-філологічного відділу Української академії наук

ЗНТШ - Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка

ЗУНТК - Записки Українського наукового товариства в Києві

ІР НБУВ - Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

КЕВ - Киевские епархиальные ведомости

Памятники ВК - Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною

при киевском военном, подольском и волынском генерал – губернаторе.

ПСЗ - Полное собрание законов Российской империи

ПСРЛ - Полное собрание русских летописей

ЦДАВО - Центральний державний архів вищих органів влади України

ЦДІАКУ - Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ЧИОНЛ - Чтения в историческом обществе Нестора-летописца

УІЖ - Український історичний журнал

ДОДАТОК

Ігумени та архімандрити Києво-Межигірського монастиря

Ігумени

Автоном – XV – початок XVI ст.
 Адріан – кінець XV – початок XVI ст.
 Нифонт – кінець XV – початок XVI ст.
 Вонифатій – кінець XV – початок XVI ст.
 Сильвестр – кінець XV – початок XVI ст.
 Мисаїл Щербина – 1523
 Онуфрій – 1555-1585
 Йосип Бобрович-Копоть – 1585-1595
 Йосип Герасимович – 1595-1599
 Афанасій – 1599-1613
 Гедеон – 1613-1619
 Ісайя Копинський – 1619-1621
 Гедеон – 1621-1623
 Коментарій – 1623-1630
 Стефан Борецький – 1630
 Варнава Лебедевич – 1630-1663
 Іов Станіславський – 1663-1669
 Феодосій Васьковський – 1669-1703
 Філарет Кошаківський – 1703-1709

Архімандрити

Іродіон Журахівський – 1709-1722
 Арсеній Берло – 1722-1729

Каліст Зеленський – 1729-1731
 Іродіон Журахівський – 1734-1736
 Олексій Петрик – 1736-1740
 Герасим Завадовський - 1740-1745
 Іосаф Маєвський – 1745-1749
 Герасим – 1749-1753
 Никанор – 1753-1768
 Гедеон Сломінський – 1768-1772
 Іларіон Кондратковський – 1772-1775
 Гавриїл Гуляницький – 1775-1786
 Амфілохій Леонтович – 1786-1787
 Іона – 1884-1894

Складено на основі:

ІР НБУВ, ф. 1, спр. 2442, арк. 1 - 40 зв.; ф. П 375 (374) Соф., арк. 1 – 2 зв.;

ЦДІАКУ, ф. 127, оп. 167, спр. 182, арк. 1 – 3; оп. 171, спр. 94, арк. 3; оп. 1076, спр. 312, арк. 2; ф. 132, оп. 2, спр. 3, арк. 2, 12; спр. 8, арк. 12, 12 зв, 18, 18 зв; спр. 29, арк. 5, 5 зв.; спр. 33, арк. 166, 167; спр. 36, арк. 7; спр. 52 а, арк. 7; спр. 60, арк. 27, 32; спр. 76, арк. 2, 2 зв., 20, 20 зв.; спр. 91, арк. 1-19 зв.

КЕВ. – 1888. - № 8. – С. 117-118.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абрамович Григорій, священик, 215.
 Автоном, межигірський ігумен, 31, 267.
 Адріан, межигірський ієромонах, уставник січової церкви, 108.
 Адріан, патріарх московський, 83
 Адріан, межигірський ігумен, 31, 267.
 Амфілохій, див. Леонтович Амфілохій,
 Анатолій, єпископ мелетинський, 13, 105, 106.
 Андрієвич С., райця Київського магістрату, київський бурмістр, 45, 46.
 Андрієвський О.А., історик, 10, 22, 25, 121, 177, 181, 182, 184, 185, 238.
 Андрієвський І.Е., редактор, 150.
 Анна Іоанівна, російська імператриця, 94, 95, 98.
 Антонович В.Б., історик, 8, 19, 171, 175, 177.
 Апостол Д.П., миргородський полковник, український гетьман, 91, 92, 93, 94, 119, 181.
 Апостол Д.П., генеральний хорунжий, 113.
 Аракчєєв, граф, 201.
 Аркадій, межигірський намісник, 160, 161, 163.
 Арсеній Могилянський, київський митрополит, 106, 117, 118, 127, 150.
 Арсеній, київський митрополит, 233.
 Афанасій, межигірський ігумен, 6, 8, 41, 43, 48, 256, 267.
 Ауербач А., колезький асесор, 229.

- Бабенко Є., учень межигірської школи, 215.
 Бабенко І., робітник, 203.
 Бабенко Ф., учень межигірської школи, 216.
 Бабушкін С., титулярний радник, директор Києво-Межигірської фаянсової фабрики та Межигірської маєтності, 19, 229, 232.
 Балабан Гедеон, єпископ львівський, 39.
 Балабан Діонисій, київський митрополит, 63.
 Баранович Лазар, єпископ чернігівський, 79.
 Барський В., київський купець, орендар Києво-Межигірської фабрики, 7, 19, 229, 230, 231, 232, 233, 234.
 Барський М., київський купець, орендар Києво-Межигірської фабрики, 7, 19, 229, 230, 231, 232, 233, 234.
 Баторій Стефан, польський король, 36, 37.
 Бегуновський Л., підмайстер, майстер та головний майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 198, 204, 212, 216.
 Беденко П., підмайстер, майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 198, 207, 216.
 Берлінський М.Ф., історик, 6, 21.
 Берло А.Л., автор, 180, 181.
 Берло І., переяславський полковий суддя, 88.
 Берло Арсеній, архімандрит межигірський, єпископ білоруський, 88, 89, 91, 93, 94, 180, 268.
 Біднов В.О., історик, 15, 24.
 Білецький С., запорожець, межигірський чернець, 129.
 Білокінь С.І., історик, 21.
 Блумбер, підрядчик, 225.
 Бобрикович Йосип, єпископ мстиславський, оршанський і могилівський, 12, 38.
 Бобрович-Копоть Йосип, ігумен межигірський, 38, 39, 267.
 Боголюбський Андрій, князь суздальський, 8, 27, 28, 29, 151, 246.
 Богословський, інженер, 225.

- Болховитинов Євгеній, митрополит київський, 176.
 Боплан Г.В., див. Левассер де Боплан, Гійом,
 Борецький Йов (Іов), митрополит київський, 46, 47, 49.
 Борецький Стефан, межигірський ігумен, 49, 267.
 Бородін Н., директор Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 207.
 Борятинський Ю., російський князь, 67.
 Бочковський, намісник київського замку, 70.
 Браницькі, власники фаянсової фабрики, 198.
 Брикнер А.Г., автор, 145.
 Брюховецький І.М., український гетьман, 66, 68, 70, 81.
 Булгарис Євгеній, архієпископ херсонський та слов'янський, 155.
 Бурякова З.Д., 5.
 Бутич І., історик, 175.
 Бутурлін І.В., боярин, 80.
 Варлаам, архімандрит печерський, ректор Київської академії, 163.
 Варнава, див. Лебедевич Варнава
 Василевич Т., префект Київської колегії, 59.
 Василенко М.П., історик, 189.
 Василій, межигірський ієромонах, начальник Пустинного Самарсько-Михайлівського монастиря, 108.
 Васьковський Феодосій, межигірський ігумен, 24, 70, 72, 74, 77, 78, 81, 84, 152, 177, 267.
 Вах Т., майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 194.
 Вейсбах Й., київський генерал-губернатор, 96, 154.
 Вельямінов С.А., президент Малоросійської колегії, 89, 90.
 Верешковський А., управитель маєтку в с. Гостомель, 125.
 Верховський П.В., автор, 182.
 Виговський І.О., гетьман, 63, 64, 66, 67, 82, 176, 257.

- Винар Л., історик, 25.
 Винник, виборний старшина, 209.
 Висоцький Є.В., дяк, 35, 36.
 Вишневецький Михайло, польський король, 72.
 Віммерт К., головний майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 195, 196, 197, 198, 200, 204, 207, 212.
 Віньон, мостобудівничий, 225.
 Владислав IV, польський король, 50.
 Власовський І., історик, 171, 185, 188, 251, 253, 254.
 Войнич Б., київський бурмістр, 81.
 Волинський О.П., обер-егермейстер, 98.
 Волков, власник фаянсової фабрики, 191.
 Володимир, див. Сокальський Володимир
 Володимир Святославич, київський князь, 27.
 Вонатович Варлаам, архієпископ київський, 88, 95, 181.
 Вонифатій, межигірський ігумен, 31, 267.
 Воробйов, секунд-майор, 125.
 Воронецький М., намісник Київського воєводства, 37.
 Воронич В., київський земський писар, 44.
 Востоков О., історик, 11, 23, 179.
 Вуяхевич М., генеральний суддя, 81.
 Вяземський О., князь, 146.
 Гавриїл, митрополит новоросійський, 164, 165
 Гавриїл, дяк, 79.
 Гавриїл, див. Кременецький Гавриїл,
 Галаган Г., полковник козацький, 85.
 Гарднер, власник фаянсової фабрики, 191.
 Гедеон (Гавриїл Римар), межигірський ігумен, 44, 45, 47, 48, 267.
 Герасим, див. Завадовський Герасим
 Герасименко Н.О., історик, 25.
 Герасимович Йосип, ігумен межигірський, 39, 267.

- Герасимчук В., історик, 176.
 Герман, межигірський чернець, 69.
 Герман, межигірський ієромонах, 107.
 Гізель Інокентій, архімандрит печерський, 67, 70.
 Глоба І., запорозький писар, 145.
 Говоров, купець, орендар Києво-Межигірської фабрики, 234, 235.
 Гоголь Є., полковник брацлавський і подільський, гетьман, 76, 151, 153.
 Головатий П., запорозький суддя, 145.
 Голохвастов І., київський воєвода, 78.
 Голубев С., історик, 12, 23, 45, 171, 172, 173, 174.
 Голубинський Є., історик, 153.
 Гонсевський, полковник, 58, 59.
 Горба І., колезький асесор, 161.
 Гордієнко Б., історик, 240.
 Гордієнко К., кошовий отаман Війська Запорозького, 85.
 Горленко В.П. автор, 180.
 Горленко І.А., (Іосаф), ігумен Мгарського монастиря, єпископ білгородський, 91, 180.
 Горобець В.М., історик, 180.
 Городецький Платон, київський митрополит, 243, 244.
 Горчаков М., автор, 179.
 Гоуз Й., майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 194.
 Гребеникович Б., киянин, 44.
 Грекович І., писар запорозький, 39.
 Грива І., запорожець, 126.
 Грива М., запорожець, 126.
 Григоренко М., київський купець, 158, 161.
 Грунченко М., учень межигірської школи, 215.
 Грунченко, майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 212.

- Грунченко П., учень межигірської школи, 216.
 Грушевський М.С., історик, 170, 174, 175, 176.
 Грущенко С., автор, 26, 185.
 Гуляницький Гавриїл, архімандрит межигірський, 148, 149, 156, 157, 160, 161, 246, 268.
 Гуржій І.О., історик, 242.
- Давидов С.Д., генерал-адъютант, 86.
 Дзюба О., історик, 180.
 Дзвоник Л., київський райця, 152.
 Дианін А., автор, 184.
 Дикий О., запорожець, межигірський чернець, 129.
 Дмитренко І.І., автор, 190.
 Добровольський Л., автор, 14, 24.
 Довнар-Запольський М.В., історик, 170.
 Доримедонт, межигірський ієромонах, 134.
 Дорошенко П., гетьман, 70, 72, 75.
 Дубієвич Амвросій, єпископ чернігівський та новгород-сіверський, 99.
 Дубяго-Стародубський, службовець Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 197.
 Думницький Сильвестр, 102.
- Євтушенко Г., межигірський чернець, 159.
 Єлевафій, ієромонах, завідуючий межигірськими церквами, 235.
 Єлизавета Петрівна, російська імператриця, 99, 100, 102, 104, 112, 122, 128, 151.
 Єлізаров Ф., іконописець, 73.
 Єрмоленко І.Г., головний майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 198, 200, 204, 207.
- Жданович А., київський полковник, 58, 59.

- Жила І., київський полковий суддя, 91.
 Жилін І., майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 226.
 Жуков, київський рейтар, 104.
 Журавка, генеральний осавул, 113.
 Журба В., запорожець, 126.
 Журахівський В., генеральний осавул, 86.
 Журахівський Іродіон, намісник Києво-Межигірського монастиря, межигірський архімандрит, єпископ чернігівський, 84, 85, 88, 95, 96, 97, 151, 166, 246, 268.
- Забугин В.Н., автор, 175.
 Заборовський Рафаїл, архієпископ київський та митрополит, 96, 99, 100, 154.
 Завадовський Герасим, архімандрит межигірський, 99, 100, 101, 128, 268.
 Зав'ялов Я., колезький асесор, 164.
 Загинайло В., житель с.Нові Петрівці, 125.
 Закревський М.В., історик, 8, 9, 11, 17, 22, 28, 49, 169, 173, 174, 178, 179, 180.
 Заремба С.З., історик, 166.
 Захарова Л.Ф., історик, 183.
 Зеленський Калліст, архідиякон, архімандрит межигірський, 93, 94, 95, 268.
 Золотаренко В., ніжинський полковник, 66.
 Зубківський М., переяславський городовий отаман, 157.
- Іванова Є., жителька с.Козаровичі, 125.
 Ієвлевич Т., ректор шкіл братських, 49.
 Ієраз, межигірський ієромонах, 126, 127.
 Ієронім, ігумен Києво-Видубецького монастиря, 163.
 Ієрофій, межигірський ієродиякон, 155.
 Ієссей, ієромонах та намісник межигірський, начальник

Пустинного Самарського-Михайлівського монастиря, 121, 135, 142.

Іларіон, див. Кондратковський Іларіон,

Іліодор, межигірський чернець, 244.

Ільченко І., робітник Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 197, 209.

Іоакім (Савелов І.П.), патріарх московський і всієї Русі, 8, 10, 11, 13, 61, 62, 67, 71, 73, 78, 79, 80, 152, 153, 154, 176, 246, 258.

Іоанн, межигірський ієромонах, 142.

Іона, архімандрит межигірський, 12, 15, 243, 244, 268.

Іосаф, митрополит київський, 31.

Іпатій, чернець межигірський, 69.

Іродіон, межигірський ієромонах, 79.

Ісайя, див. Копинський Ісайя

Іскрицький В., полковник козацький, 73

Істомін М.П., історик, 14, 15, 24, 245, 246, 253.

Кайзер Й., управитель, 224.

Калитенко М., підмайстер та майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 204, 212.

Калісфен, межигірський чернець, 121.

Калнишевський П., кошовий отаман Війська Запорозького, 15, 107, 109, 117, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 141, 145, 247.

Каменський С.М., граф, 207.

Камінський, пристав, 231.

Капніст В., поет, український громадський та політичний діяч, 201.

Карл XII, шведський король, 84, 85.

Карпо, межигірський ієромонах, 134.

Карпенко К., керівник загону козаків, 54.

Катерина II, російська імператриця, 13, 110, 111, 112, 113, 118, 120, 136, 145, 164, 165, 191, 192, 247.

Кедрін, архітектор, 211.

Кіпріян, межигірський чернець, 43.

Кисіль А., київський воєвода, 55, 57, 60, 82, 256.

Кисленський Т., царський чиновник, 84.

Кисловський, поміщик, 229.

Кметь Х., чорнобильський староста, 37.

Коба С., січовий отаман, 138.

Кобижча Є., козелецький отаман, 158.

Коваленко І., житель с.Нові Петрівці, 125.

Коваленко Й., житель с.Черніна, 131.

Козловський Ісайя, церковний діяч, 51.

Коломієць, виборний старшина, 209.

Коментарій (Кирило), чернець, ігумен межигірський, 41, 43, 48, 49, 53, 267.

Кондратковський Іларіон, межигірський архімандрит, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 142, 143, 144, 148, 159, 268.

Константинов В., статський радник, 230.

Константинов О.К., директор Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 199, 200, 212.

Копинський Ісайя, ігумен межигірський, єпископ перемишльський, митрополит київський, 12, 45, 46, 47, 48, 49, 267.

Копистенський Захарій, архімандрит печерський, 49.

Копистенський Михайло, єпископ перемишльський, 39.

Косап М.Т., суддя Війська Запорозького, 134.

Косів Сильвестр, митрополит київський, 53, 54, 55, 56, 58, 62, 63, 82.

Косинський К., гетьман, 39.

Косовський Варлаам, межигірський чернець, іркутський та нерчинський єпископ, 87, 166.

Костан Є., учень межигірської школи, 215.

Костомаров М., історик, 232.

Костянтин Павлович, великий князь, 199.

Кочубей, генеральний обозний, 113.

Кошман Кіпріян, межигірський ієромонах, 108, 134.

Кошчаківський Філарет, межигірський ігумен, 84, 85, 152, 267.

Краніх Й.К., головний майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 192, 193, 194, 195, 196.

Кременецький Гавриїл, митрополит київський, 13, 133, 136, 137, 139, 140, 142, 152.

Крижанівський Є.М., автор, 9, 11, 23, 28, 178, 179, 181, 183.

Крип'якевич І., історик, 175.

Кроковський Іосаф, київський митрополит, 84, 87.

Крупницький Б., історик, 181.

Кузьмин Є., мистецтвознавець, 25.

Кузьмук О., історик, 17, 26.

Куліш П., письменник, 232.

Кулябка Сильвестр, префект Києво-Могилянської академії, архієпископ петербурзький, 91.

Куш М., запорожець, 126.

Лазаревський О.М., історик, 174, 179, 180.

Лазарев-Ставищев, поміщик, 234.

Лапицький, власник книжної лавки в м. Києві, 213

Лашевський Варлаам, викладач Київської академії, 102, 122.

Лебедєвич Варнава, межигірський ігумен, 49, 55, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 82, 153, 257, 267.

Левассер де Боплан Г., французький інженер, 99, 182.

Левицький О.І., історик, 170, 171, 172, 176, 178, 183.

Леонід, ієромонах, уставник межигірський, 140, 146, 147.

Леонтович Амфілохій, межигірський архімандрит, 161, 162, 163, 268.

Леонтович Ф.Н., історик, 37.

Леонтьєв М., київський генерал-губернатор, 98.

Лиман І., історик, 17, 25.

Лінник Г., межигірський чернець, 159.

Липинський В. К., історик, 174, 176.

Лихий К., керівник загону козаків, 54.

Лобанов, російський князь, 201.

Лободовський Симеон, священик, 6, 27, 213.

Ломачинська І.М., автор, 180.

Лопатинський Ф., церковний діяч, 122.

Лотоцький О., політичний діяч і науковець, 172, 184.

Любимський А., викладач Московського університету, 112.

Лященко А., монастирський підданий, 157.

Маєвський Іосаф, межигірський архімандрит, 101, 268.

Мазепа І.С., гетьман, 69, 80, 81, 84, 85.

Македон Василь, візантійський імператор, 27.

Максим, митрополит київський, 30.

Максимович М.О., історик і етнограф, 6, 7, 8, 11, 21, 22, 23, 27, 29, 31, 38, 44, 47, 97, 102, 164, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 190.

Малашевич І., кошовий отаман Війська Запорозького, 96.

Мальцев Д., російський журналіст, 21.

Маркевич Павло, межигірський ієромонах, начальник січових церков, 96.

Матфей, межигірський ієромонах, 103.

Мацієвич Арсеній, митрополит ростовський та ярославський, 111.

Мацуй В.М., геолог, 181.

Меленський А., архітектор, 251.

Менглі-Гірей, кримський хан, 31.

Микола Павлович, великий князь, імператор російський, 201.

Милорадович М.А., київський військовий генерал-губернатор, 199, 200.

Михайло І, митрополит київський, 27, 28.

Михайло Всеволодович, київський князь, 13, 29.

- Мицик Ю.А., історик, 174.
 Міллер, директор Межигірського художньо-керамічного технікуму, 251.
 Многогрішний (Ігнатович) Д., гетьман, 69, 71, 72.
 Могила Петро, архімандрит печерський, митрополит київський, 12, 44, 50, 172, 173.
 Модзалевський В.Л., історик, 4, 21, 180.
 Мокієвський К., київський полковник, 81.
 Мордвінцев В., історик, 177, 180, 183, 185.
 Мужилівський А., протопоп, 54.
 Мужилівський С., полковник і дипломат, 54.
 Мякотін В., історик, 181.
 70. Нелюбович-Тукальський Йосип, митрополит київський,
 Неофіт, митрополит болгарський, 42, 43.
 Нестерова Е.Д., історик, 16, 25, 242.
 Нестеренко О.О., автор, 17, 25, 238.
 Нестеровський В.А., геолог, 181.
 Никанор, межигірський архімандрит, 10, 102, 103, 104, 106, 107, 109, 110, 114, 115, 117, 120, 121, 123, 124, 128, 268.
 Никифор, посланець константинопольського патріарха, 39.
 Никодим, грецький архієпископ, 161.
 Никольський Н.М., історик, 242.
 Никон, патріарх московський, 62.
 Нифонт, межигірський ігумен, 31, 267.
 Новицький Г.І., майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 194, 196, 198.
 Огієнко І.І., історик, політичний та церковний діяч, 170, 180, 182, 183, 185.
 Оглоблин О., історик, 16, 25, 26.
 Огризко П., переяславський війт, 57.

- Олексій Михайлович, російський цар, 61, 81, 177.
 Олександр, великий литовський князь, 31.
 Олександр II, російський імператор, 228.
 Онуфрій, межигірський ігумен, 15, 36, 38, 267.
 Орловський Петро, протоієрей і автор, 12, 13, 23, 183, 186.
 Острозький К.К., князь, київський воєвода, 36, 37, 38, 39, 41, 256.
 Павло I, російський імператор, 192.
 Павло, межигірський ієромонах, начальник січових церков, 120.
 Паїсій, межигірський ієромонах, настоятель Пустинного Самарсько-Михайлівського монастиря, 76.
 Паїсій, єрусалимський патріарх, 54.
 Палій С., фастівський та білоцерківський полковник, 87, 152, 153.
 Панкрат'єв П.П., київський цивільний генерал-губернатор, 196.
 Пелешенко Я., межигірський послушник, 159.
 Перетц В.Н., історик та філолог, 15, 24.
 Петрик Олексій, межигірський архімандрит, 97, 98, 268.
 Петро, див. Чернявський Петро,
 Петро, митрополит київський, 30.
 Петро I Олексійович, російський імператор, 10, 83, 84, 87, 89, 122, 151, 166, 168.
 Петро II Олексійович, російський імператор, 92, 93.
 Петро III Федорович, російський імператор, 110, 151.
 Петров М.І., історик, 13, 14, 24, 28, 170, 173, 189, 238.
 Петровський М., історик, 178.
 Петрякова Ф.С., мистецтвознавець, 16, 25.
 Пиво Я., польський полковник, 65, 72.
 Платов, граф, 201.
 Платон, див. Городецький Платон,

- Плетенецький Єлисей, архімандрит печерський, 43.
 Пожарун М., житель с. Літок, 131.
 Полоцький Д., київський війт, 90.
 Полонська-Василенко Н.Д., історик, 16.
 Полуботок П., чернігівський полковник, наказний гетьман, 89.
 Попельницька О., історик, 128, 174, 177.
 Потій Іпатій, київський уніатський митрополит, 6, 42, 43.
 Потоцькі, власники фаянсової фабрики, 191.
 Потьомкін Г.О., князь, новоросійський та азовський генерал-губернатор, 136, 145, 146, 155, 156, 162, 163, 164, 165.
 Похилевич Л., історик, 7, 17, 21.
 Прозоровський, князь, 146.
 Прокопович Феофан, архієпископ псковський, новгородський, член Синоду, 94, 181.
 Радзивілл Я., литовський гетьман, 58.
 Ракушка-Романовський Р., генеральний підскарбій, 81.
 Рафаїл, межигірський чернець, 72.
 Рементарський І., козак, 74.
 Рогоза Михайло, митрополит київський, 39.
 Розумовський К.Г., гетьман, граф, 13, 102, 104, 105, 111, 112.
 Розумовський О.Г., дійсний камергер, генерал-фельдмаршал, граф, 99.
 Романенко А., житель с. Борок, 125.
 Ружинський Є., київський підвоевода, 37.
 Ружницький Іаков, священник с. Нові Петрівці, 163.
 Румянцев П.О., фельдмаршал, генерал-губернатор Лівобережної України, Президент Малоросійської колегії, 106, 113, 119, 132, 133, 162, 163.
 Савва, межигірський ієромонах, 126.

- Савватій, чернець, 106.
 Савелов І.П., див. Іоакім,
 Савич В., лубенський сотник, 84.
 Сагайдачний П., гетьман, 45, 46.
 Сакен, російський посланник, граф, 195.
 Самборський І., майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 194.
 Самойлович І., гетьман, 69, 72, 73, 80.
 Самуїл, митрополит київський, 161, 164.
 Самусь С., богуславський полковник, 87.
 Сачко, отаман гайдамаків, 126.
 Свиньїн П., російський журналіст, 5, 21, 190, 201, 239.
 Святополк-Четвертинський Сильвестр, єпископ білоруський, 93.
 Сенік С., історик, 171, 172.
 Серапіон, митрополит київський, 198, 199, 239.
 Сигізмунд І, польський король, 32.
 Сигізмунд-Август, польський король, 35.
 Сигізмунд ІІІ, польський король, 38, 39, 41, 44, 48, 49.
 Сидоренко О.Ф., історик, 71, 103, 150.
 Сильвестр, межигірський ігумен, 31, 267.
 Сильницький Артемій, терехтемирівський ігумен, 75.
 Сідляр, В., голова ради Межигірської художньо-керамічної школи, 251.
 Сірко І.Д., кошовий отаман Війська Запорозького, 76.
 Скальковський А.О., історик, 10, 23, 178, 179, 183.
 Скоропадський І.І., гетьман, 84, 86, 89, 92.
 Скорупський С., димерський підстароста, 152.
 Скотті, італійський митець, 252.
 Сломінський Гедеон, межигірський архімандрит, 121, 122, 123, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 268.
 Смирнов П., автор, 176.
 Смолій В.А., історик, 175, 176.

- Смородін, київський купець, 214.
 Сокальський Володимир, межигірський ієромонах, начальник січових церков, січовий архіандрит, 13, 16, 24, 25, 108, 113, 120, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 145, 146.
 Соловійов С.М., історик, 181, 183, 184.
 Солонина В., бунчуковий товариш, 91.
 Сомко І., вдова наказного гетьмана, 81.
 Станіславський Іов, межигірський ігумен, 68, 69, 70, 267.
 Старенький К., учень межигірської школи, 215.
 Степанков В.С., історик, 175, 176.
 Степанов Д.І., гравер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 201, 215, 216.
 Стефанов Й., запорозький козак, 101.
 Страдний Т., робітник, 203.
 Стрижевський Н., автор, 253.
 Строев П., історик, 45, 101, 102, 173, 181, 182.
 Стужинський К., київський ротмістр, 37.
 Сухов І., запорозький козак, межигірський чернець, 129.
 Суцанський-Проскура Ф., земський писар Київського воєводства, 70.
 Тарасевич І., запорозький козак, 152.
 Тарасій, межигірський чернець, 78.
 Текелій П., генерал-поручик, 145.
 Теплицький Т., царський чиновник, 84.
 Теплов Г.М., російський державний діяч, 110.
 Терентій, ігумен Пустинного Самарсько-Михайлівського монастиря, 85.
 Терновський П.О., історик, 9, 22, 239.
 Тетеря П., генеральний писар, гетьман, 63, 66.
 Тисаровський Ієремія, єпископ львівський, 42, 46.
 Тискиневич Г., гетьман, 42.
 Титов Ф.І., історик, 76, 171, 177, 186.

- Толочко П.П., історик, 170.
 Торрес І., папський нунцій, 174.
 Торрес К., папський нунцій, 47.
 Тронько П.Т., історик, 20.
 Трубецької Ю., російський князь, 73.
 Туманський, генеральний писар, 113.
 Турянський О., генеральний суддя, 86.
 Тур Никифор, архіандрит Києво-Печерської лаври, 39.
 Турчиновський П., майстер Києво-Межигірської фаянсової фабрики, 194.
 Тюлепанський, межигірський ієромонах, 103, 104.
 Ульяновський В.І., історик, 43, 150, 150, 153, 171.
 Урусов М., київський воєвода, 78.
 Феодорит, ієромонах, намісник Києво-Межигірського монастиря, 108, 110, 132, 138, 140, 142, 143, 144, 149.
 Феодосій, див. Васьковський Феодосій,
 Феодосій, Санкт-Петербурзький архієпископ, 148.
 Феофан, межигірський ієромонах, ігумен Пустинного Самарсько-Михайлівського монастиря, архіандрит Чорноморської пустині, 156, 165.
 Феофан, патріарх єрусалимський, 45, 47, 48.
 Ферчук А., музеєзнавець, 17, 20, 25, 241.
 Філарет, межигірський чернець, 126, 127.
 Філарет, межигірський чернець, 79.
 Филимонович Мефодій, намісник Київської митрополії, єпископ мстиславський, 68, 70.
 Флавіан, чернець, 41.
 Фотій, патріарх константинопольський, 27.
 Фундуклей І., таємний радник, сенатор, автор, 241.
 Ханенко М., канцелярист Генеральної військової канце-

лярії, 180.

Ханенко М., гетьман, 72, 73.

Харишин М.В., історик, 170, 171, 172, 174, 175.

Хмельницький Б., гетьман, 24, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 76, 82, 151, 174, 175, 176, 256.

Хмельницький П., полковник київський, 61.

Хмельницький Ю., гетьман, 63, 64, 66, 176.

Хованський, київський віце-губернатор, князь, 191.

Холоневський М., київський підвоевода, 42.

Хребтов А., автор, 15, 24, 28, 170, 180.

Цамблак Григорій, митрополит київський, 30.

Чарторийські, власники фаянсової фабрики,

Чернявський І., межигірський чернець, 159.

Чернявський Петро, межигірський ієромонах, начальник січових церков, 135, 136.

Чернятенко В., послушник Києво-Межигірського монастиря, 125, 126.

Четвертинський Гедеон, митрополит київський, 10, 11, 78, 82.

Чистович І., історик, 176.

Шамрай С., історик, 25.

Шафан Я., остерський сотник, 81.

Швейковський, смоленський шляхтич, 94.

Швейцер, підрядчик, 225.

Шевченко Т. Г., український поет, художник, 232.

Шевченко В. М., автор, 82, 108, 150, 151, 246.

Шереметев П.В., київський воєвода, 71.

Шийко С.А., управляючий Київською палатою державного майна, 232.

Шиманський Г., священник, наглядач межигірських цер-

ков, 9, 22.

Шишка Гедеон, намісник Білоруської єпископії, 93

Шишков О.О., купець, орендар Києво-Межигірської фабрики, 234.

Шолох Геронтій, межигірський чернець, 69.

Шостьїн М.О., метролог та історик, 192, 204, 206, 223.

Шпак І., житель с. Літок, 131.

Шуба О., політолог, 20, 172.

Шумський М., учень межигірської школи, 215.

Щербак В.О., історик, 172, 173.

Щербацький Тимофій, печерський архімандрит, митрополит київський, московський, 91, 99, 102.

Щербина В., історик, 182, 183.

Щербина Мисаїл, межигірський ігумен, 32, 255, 267.

Щерович П., орендар, 158.

Щука М., запорожець, 126.

Эйнгорн В., історик, 177.

Яворницький (Еварницький) Д.І., історик, 5, 11, 12, 23, 178, 179, 182, 183, 186, 187.

Яковлев П., російський полковник, 85.

Ян-Казимир, польський король, 57.

Яремич С.П., автор, 25.

Ясинський Варлаам, архімандрит Києво-Печерської лаври, митрополит київський, 79, 81, 84.

Наукове видання

Неля Герасименко

ІСТОРІЯ МЕЖИГІР'Я

Оригінал-макет *Л.П. Дрозденко*

Підписано до друку 26. 06. 2003 р. Формат 60 x 84 1/16

Ум. друк. арк.16,74. Обл. вид. арк.14,25.

Наклад 300 прим. Зам. 45. 2005 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського,4